

**АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ**

На правах рукопису

НАЗАРЕНКО Тетяна Геннадіївна

УДК 373.1.02:372.8

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОНЯТЬ
У СТАРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ
ГЕОГРАФІЇ**

13.00.02 – теорія та методика навчання географії

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Науковий керівник:
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
ТОПУЗОВ ОЛЕГ МИХАЙЛОВИЧ

КИЇВ - 2004 р.

З М І С Т

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Формування соціально-економічних понять в педагогічній теорії і практиці.....	14
1. 1. Географічна наука і її відображення в шкільних курсах географії.	14
1. 2. Теоретичні дослідження проблеми формування наукових та соціально-економічних понять в учнів	28
1. 3. Аналіз чинних навчальних програм і підручників з досліджувальної проблеми.	49
1. 4. Стан формування соціально-економічних понять на уроках географії в десятому класі.	61

Висновки до першого розділу.	80
РОЗДІЛ 2. Методика формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії	81
2. 1. Психолого-педагогічні умови формування понять	81
2. 2. Критерії відбору та рівні сформованості соціально-економічних понять на уроках географії в десятому класі	100
2. 3. Модель формування соціально-економічних понять у старшокласників	113
2. 4. Експериментальна перевірка результатів дослідження	130
Висновки до другого розділу	166
ВИСНОВКИ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171
ДОДАТКИ	192

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Реформа загальноосвітньої школи орієнтує освіту не тільки на засвоєння учнями певної суми знань, але і на розвиток їх особистості, пізнавальних інтересів, креативних здібностей, соціалізації у суспільстві і активної адаптації на ринку праці. В зв'язку з цим, гостро постала соціально-педагогічна необхідність підготувати випускника загальноосвітнього навчального закладу для орієнтації в повсякденному житті. Таке завдання покликаний виконати заключний курс шкільної географії, який надає знання соціально-економічного спрямування, усуваючи таким чином економічну безграмотність населення. Отже, виникає потреба узгодити зміст географічної освіти школярів і потреби того соціального замовлення, яке вона повинна виконувати.

Головними орієнтирами реформування географічної освіти повинні стати принципи, на яких вона базується, в тому числі розвиток у старшокласників здатності розуміти економічні й соціальні явища, вміння прогнозувати їх через систему понять соціально-економічного спрямування.

Соціальні вимоги до системи української освіти і навчальних закладів повинні стати важливими чинниками гуманізації суспільно-економічних стосунків, формування сучасних наукових понять. Суспільству, яке розвивається необхідні освідченні, моральні, ініціативні особистості, які можуть приймати відповідальні рішення, прогножуючи їх можливі наслідки, здатні до співробітництва.

Сучасна тенденція розвитку суспільства заключається у пошуку шляхів соціалізації, звернення до загальнолюдських цінностей. З огляду на нові реалії перед вітчизняною наукою і освітою, зокрема географічною, стоять нові соціальні замовлення, тому виникає необхідність у засвоєнні нових економічних і соціальних понять як фахівцями-економістами, так і

пересіченими громадянами.

Проблема наукового обґрунтування процесу формування наукових географічних соціально-економічних понять, незважаючи на доволі інтенсивну розробку впродовж багатьох років і надалі залишається у центрі сучасних науково-педагогічних досліджень. Значимими для теорії і практики сьогоденної загальноосвітньої школи стають дослідження, які на фоні загальнотеоретичних, методологічних підходів до процесу формування наукових понять пропонують розв'язання як глобальних так і конкретно місцевих понять соціально-економічної тематики.

Існуюча в Україні система економічної освіти охоплює переважно старшокласників і представлена курсом „Економічна і соціальна географія світу”, який вивчається в десятому класі.

В 90-х роках ХХ сторіччя Міністерством освіти України до навчального плану загальноосвітніх шкіл було внесено нові спецкурси – “Основи економічних знань” та “Людина і суспільство”. Вивчаючи ці спецкурси, учні отримували елементарні економічні знання, тобто головне завдання курсів зводилося до надання допомоги школярам адаптуватися до життя в нових суспільно-економічних умовах. В курсі “Основи економічних знань” – акценти були поставлені на розкриття змісту та ознак основних понять сучасної економіки, а соціальний аспект залишився поза увагою. Тому це не сприяло комплексному формуванню системності понять та засвоєнню навчального матеріалу.

Проблема формування наукових понять досить давно приваблювала увагу психологів та педагогів. Існують чисельні відомості, котрі підтверджують, що працями багатьох дослідників ґрунтовно і поступово розв'язувалися педагогічні проблеми, пов'язані з процесом формування наукових понять в шкільних навчальних курсах.

В Україні ці питання прямо чи опосередковано розглядали – С.У. Гончаренко, Г.С.Костюк, В.В.Криворотько, Я.Б.Олійник, В.А.Онищук, М.П. Откаленко, О.С.Падалка, В.Ф.Паламарчук, А.Й.Сиротенко, М.С.Топузов, О.Г. Топчієв, Б.О.Чернов, П.Г.Шищенко, М.Д.Ярмаченко, Б.П.Яценко.

Значний внесок у розв'язання вказаної проблеми внесли зарубіжні психологи і педагоги – М.Н.Верзілін, Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, Г.П. Герасимов, А.В.Даринський, А. Дістервег, Дж. Дьюї, Л.В.Занков, О.М. Кабанова-Меллер, В.О.Коринська, В.Б.Максаковський, І.С.Матрусов, В. Махмутов, Н.О.Менчинська, Л.М.Панчешнікова, Г.О.Понурова, С.Л. Рубінштейн, М.М.Скаткін та інші.

У роботах цих та багатьох інших авторів обґрунтовані психолого-дидактичні та методичні основи формування в учнів наукових понять, виділені ефективні прийоми і засоби керування розумовою діяльністю учнів. Але не зважаючи на підвищений в останні роки інтерес до проблеми формування понять, аналіз літературних джерел, вивчення досвіду загальноосвітніх навчальних закладів показали, що далеко не всі вчителі географії підготовлені до її розв'язання, а формування саме соціально-економічних понять в учнів

залишається недостатньо вивченим. У роботах з методики викладання географії зазначена проблема розглядається лише епізодично. Відсутній аналіз підходів, засобів, технологій розробки процесу формування понять. Педагогічна періодика також, як правило, подає лише приклади висвітлення окремих підходів з даної проблеми. Проте, для безперервної, планомірної, систематичної діяльності вчителів з організації навчально-виховного процесу цього обмаль і непереконливо.

Результати соціологічних опитувань, які проводились в загальноосвітніх навчальних закладах міста Києва свідчать, що 60 % старшокласників вважають географію „другорядною” наукою, і тільки тому, що вона не знадобиться, за рідким виключенням при вступних іспитах у вищі навчальні заклади. Але, разом з тим, майже 90 % старшокласників, вважають географію цікавою наукою, що допомагає їм в реальному житті. І якби географія була пріоритетною наукою, іспит з якої був би обов’язковим при вступі у будь-який навчальний заклад, і в навчальному плані на цю дисципліну виділялось би по 5-6 тижневих годин, тоді мабуть, відсоткове відношення з питання про „другорядність” географії було б дещо іншим.

Матеріали констатуючого експерименту підтверджують, учні не орієнтуються у дефініції соціально-економічних понять та їх формулюванні в загальній системі курсу.

Разом з тим встановлено, що в умовах традиційного навчання рівень сформованості соціально-економічних понять в учнів є недостатнім для успішного вивчення шкільного курсу „Економічна і соціальна географія світу”. Основною причиною є те, що соціально-економічні поняття формуються без урахування психолого-педагогічних умов та критеріїв відбору соціально-економічного матеріалу на кожний конкретний урок. Мета, яка стоїть перед шкільним курсом економічної і соціальної географії світу є формування і розвиток в учнів наукових географічних понять, знань та вмінь, які необхідні для розуміння явищ і процесів, що відбуваються в суспільстві та сучасній економіці для продовження освіти, а саме:

- знання основ сучасних географічних теорій (наукових фактів, соціально-економічних понять, законів), які складають сутність змісту географічної освіти;
- володіння картографічною грамотністю;
- опанування географічною мовою та вміння її застосовувати для аналізу наукової інформації і викладу основних географічних ідей;
- вміння аналізувати, прогнозувати, систематизувати, планувати і проводити експериментальні дослідження;
- набуття елементарних практичних умінь.

Основним завданням курсу „Економічна і соціальна географія світу” є – формування у старшокласників географічних понять цього курсу через розкриття закономірностей розміщення територіальних взаємодій виробництва і господарства з населенням, з географічним середовищем. Засвоєння цих закономірностей при формуванні понять має велике значення оскільки звільняє від запам’ятовування величезного фактологічного матеріалу і водночас

підвищує міцність та глибину знань.

В методиці навчання географії обґрунтована важливість формування загальних понять, загальновідомо ділення понять на загально географічні і регіональні, розкрито зміст понять за типовими темами економіко-географічної характеристики країн, розроблені зміст і шляхи формування певних понять в основному для курсу економічної географії СРСР (М.М. Баранський, Ю.О.Баришева, А.Е.Бібік, А.В.Даринський, М.К.Ковалевська, Л.І.Круглик, О.В.Плахотнік, В.Я.Ром, І.І.Самойлов). Спеціальних досліджень, присвячених проблемі формування саме соціально-економічних понять в курсі „Економічна і соціальна географія світу” на широкому експериментальному матеріалі, нами не виявлено.

Система і зміст соціально-економічних понять в курсі „Економічна і соціальна географія світу” має певну специфіку, обумовлену метою навчання і змістом цієї дисципліни. Методичні шляхи формування понять в цьому завершальному курсі шкільної географії відбираються з численням рівня розумового розвитку старшокласників і раніш отриманої ними підготовки з попередніх шкільних географічних курсів.

Діючий підручник з курсу „Економічна і соціальна географія світу” за редакцією Б.П.Яценка, якими учні користуються на уроках географії в десятому класі, не має критично визначену структуру та систему соціально-економічних понять. Підручник перевантажений великою кількістю складних соціально-економічних понять, в ньому не розкрито механізм опанування соціально-економічними поняттями і ця функція відводиться вчителю, який мало озброєний методичними матеріалом.

Обираючи проблему дослідження, ми мали на меті надати вчителю географії необхідну методичну допомогу через створення методичної моделі формування соціально-економічних понять у старшокласників, спираючись при цьому на відповідні психолого-педагогічні умови та враховуючи критерії відбору соціально-економічних понять і рівні їх сформованості. Все це і зумовило вибір теми дисертаційного дослідження: **“Формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії”**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до теми лабораторії географічної освіти Інституту педагогіки АПН України: ”Науково-методичні засади відбору і реалізації змісту географічної освіти в середній загальноосвітній школі” (номер державної реєстрації 0102U000335). Тему затверджено на засіданні лабораторії географічної освіти Інституту педагогіки (протокол № 6 від 18.05.1998 року) і Вченою радою Інституту педагогіки АПН України (протокол № 5 від 28 травня 1998 року) та узгоджено з бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 2 від 09 лютого 1999 року).

Об'єкт дослідження – процес навчання економічної і соціальної географії світу в старших класах загальноосвітніх навчальних закладів.

Предмет дослідження – методика формування у старшокласників системи соціально-економічних понять на уроках географії.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні, розробці та експериментальній перевірці ефективності методики формування соціально-економічних понять у процесі вивчення курсу „Економічна і соціальна географія світу”.

Гіпотеза дослідження: старшокласники краще засвоять основи економічної і соціальної географії світу, понятійно-термінологічний апарат цього курсу, якщо буде впроваджено дидактично обґрунтовану модель формування соціально-економічних понять, а методична система процесу їх формування будуватиметься на основі диференціації навчання, що дає можливість узгоджувати зміст навчання з пізнавальними інтересами школярів.

Для досягнення поставленої мети та перевірки висунутої гіпотези визначені **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми в педагогічній теорії і практиці сучасної загальноосвітньої школи.
2. Обґрунтувати зміст та розробити систему соціально-економічних понять курсу „Економічна і соціальна географія світу” й перевірити їх доступність для засвоєння старшокласниками.
3. Визначити психолого-педагогічні основи процесу формування соціально-економічних понять у старшокласників при вивченні заключного географічного шкільного курсу.
4. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії.

Методологічною основою дослідження є положення про системно-діяльнісний підхід до процесу пізнання, про особистість, сутність її розвитку та основні засади психології, дидактики і методики, про взаємозв'язок навчання, виховання і розвитку, врахування у цьому процесі їхніх вікових та індивідуальних особливостей, положення про людину як суб'єкт праці, соціальні форми життя, економічні стосунки.

Теоретичну основу дослідження складають нормативно-правові державні документи про освіту: Закон України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”, Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, основні ідеї Міжнародної хартії географічної освіти, рішення міжнародних та вітчизняних географічних з'їздів, конференцій, семінарів, класичні та сучасні наукові праці педагогів і психологів про вивчення і врахування у навчанні індивідуальних особливостей учнів (З.І.Калмикова), про теорію поетапного формування розумових дій (П. Я. Гальперін, М. Б. Волович), про зміст шкільної освіти (Я. Корчак, В. Леві, І. Я. Лернер, В.В.Раєвський), про колективні методи навчання (О. Г. Рівін, В. К. Дьяченко), про індивідуалізацію навчання (Інге Унт, А. С. Границька, В. Д. Шадриков, В. О. Сухомлинський, К. Д. Ушинський), про розвиваючі ігри в навчальному процесі (Й. Хейзінги, Д. Соуз, Б. П. Нікітін), про роль процесу формування наукових понять у шкільних географічних курсах (Е.Г.Байкова, Т.П.Герасимова, А.В.Даринський, О.М.Кабанова-Меллер, Л.М.Панчешнікова, І.В.Душина, М.К.Ковалевська, В.Л

.Коринська, Л.І.Круглик, М.П.Откаленко, Г.О.Понурова, В.Я.Ром, А.А. Селієвська, О.Г.Топчієв, Н.Ф.Тупікіна, Г.Є.Уварова).

Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотези застосовувались такі **методи дослідження**: теоретичний аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження, що дало змогу визначити основні підходи до формування соціально-економічних понять та їх засвоєння у процесі вивчення географії; вивчення педагогічного досвіду засвоєння понять на уроках географії в масовій загальноосвітній школі (інтерв'ювання, аналіз документів, спостереження, бесіди, анкетне опитування); методичне моделювання процесу формування соціально-економічних понять у процесі навчання географії; формуючий педагогічний експеримент, якісний і кількісний аналіз його результатів.

Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі 22 загальноосвітніх закладів м. Києва та 5 шкіл Київської області. Всього на різних етапах дисертаційного дослідження було задіяно 9 завідуючих кабінетами географії обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, 7 методистів районних методичних кабінетів, 10 вчителів географії та 1170 учнів десятих класів.

Організація дослідження. Дослідження проводилось поетапно з 1998 року по 2003 рік. Умовно в ньому було виділено три етапи:

На першому етапі /1998-2000 рр./ дослідження мало констатуючий характер. Вивчалась та аналізувалась соціально-психологічна, методична та педагогічна література з досліджуваної теми.

Вивчався стан сформованості соціально-економічних географічних понять у учнів в практиці загальноосвітньої школи, проводилося діагностування рівнів сформованості соціально-економічних понять у старшокласників. У результаті були одержані вихідні статистичні дані для дослідження результатів формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії.

На другому етапі /2000-2001 рр./, пошуковому, було розроблено основні засади теоретичної, практичної та психологічної підготовки старшокласників до сприймання соціально-економічних понять та критерії їх відбору. Визначалися місце та роль соціально-економічних понять у процесі вивчення географії. Створювалась методична модель процесу формування соціально-економічних понять. Підготовлено матеріал для формуючого експерименту.

На третьому етапі /2001-2003 рр./, формуючому, проводилась дослідно-експериментальна робота. Впроваджувалась модель формування соціально-економічних понять, узагальнювались та оформлювались результати дослідження, формулювались висновки та рекомендації.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що вперше розкрито сутність і структуру процесу формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії; здійснено структурування та розроблено критерії відбору системи соціально-економічних понять, передбачених для засвоєння старшокласниками на уроках

географії; теоретично обґрунтовано методичну модель та психолого-педагогічні умови формування соціально-економічних понять; вперше введено в науково-педагогічний обіг термін „соціально-економічні поняття”; уточнено формулювання педагогічно спрямованого визначення таких понять: „науково-технічна революція”, „науково-технічний прогрес”, „урбанізація”, „міжнародні економічні зв’язки”.

Практичне значення дослідження полягає у запровадженні методичної моделі формування соціально-економічних понять під час вивчення старшокласниками курсу „Економічна і соціальна географія світу”, яка сприяє глибокому і усвідомленому засвоєнню ними відповідного географічного матеріалу. Визначений і обґрунтований у дослідженні зміст і система соціально-економічних понять сприяють нормалізації навчального навантаження старшокласників за рахунок зменшення фактологічної інформації шкільного курсу „Економічна і соціальна географія світу”. Проведене дослідження дозволило виявити позитивний досвід і труднощі вчителів географії при реалізації методики формування соціально-економічних понять. За результатами дослідження внесено уточнення і доповнення в діючу навчальну програму з географії для 12-річної школи стосовно вивчення соціально-економічних понять.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується комплексним підходом до побудови його теоретичних засад з урахуванням результатів сучасних досліджень дидактики, психології, методики навчання географії. Це дозволило всебічно вивчити об’єкт дослідження, визначитися щодо вибору методики дослідження, розробити методичні засади процесу формування соціально-економічних понять. Одержанню достовірних результатів сприяло те, що була забезпечена репрезентативність вибірки, а результати оброблялися з використанням методів математичної статистики.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювалися шляхом публікації праць. Основні положення дослідження доповідалися на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях та семінарах: „Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя” (Херсон, 1998), „Розвиток творчого потенціалу педагогів і школярів Донеччини” (Донецьк, 1999), „Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи” (Київ, 1999), „Безперервна географічна освіта: удосконалення методики викладання географії у середній та вищій школі” (Харків, 2000), „Україна та глобальні процеси: географічний вимір” (Луцьк, 2000), „Зміст і технології шкільної освіти” (Київ, 2000).

Окремі результати дослідження використовувались автором при читанні лекцій на курсах методистів у Центральному інституті післядипломної педагогічної освіти АПН України та на курсах підвищення кваліфікації вчителів географії–слухачів міського педагогічного університету імені Б. Грінченка, обговорювалися на засіданнях лабораторії географічної освіти Інституту педагогіки АПН України (1998-2004 рр.) і на методоб’єднаннях вчителів географії у районних відділах освіти м. Києва. Результати дослідження знайшли впровадження в загальноосвітніх закладах різних типів (

довідка № 01-37/402 від 5.05.2003 р., довідка № 320 від 3.11.2003 р., довідка № 32 від 15.03.2004 р.).

Публікації. Результати дослідження відображено у 12 одноосібних публікаціях, 9 з яких у фахових виданнях.

Р О З Д І Л 1

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОНЯТЬ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

1. 1. Географічна наука і її відображення в шкільних курсах географії

Накопичення людством знань про власне оточення, дослідження невідомих раніш територій привело до виділення географії в окрему галузь знань. Довготривала епоха територіальних відкриттів – збір фактів про розміщення географічних об'єктів на земній кулі – це було головним предметом вивчення географії. З ХУІІІ сторіччя розпочався новий етап розвитку географічної науки – пошук законів розміщення географічних об'єктів у просторі і закономірностей територіальної організації господарства і

суспільства.

Економічна географія, як наука, склалася історично і продовжує збільшувати власний науковий потенціал, безперервний процес наукового пізнання, через конкретних людей – дослідників, вчених, спеціалістів-географів тощо. Розвивається економічна географія на основі суспільної практики через систему знань про розміщення суспільного виробництва, про об'єктивні закони його розвитку і, як більшість наук має широкі взаємозв'язки з іншими науками. [52]

Ця наука виникла з розвитком виробництва, коли почав виникати світовий ринок, міжнародний поділ праці, одним із проявів якого є спеціалізація країн і районів на виробництво того чи іншого товару, формування економічних районів. До тих пір, поки не були відкриті закони розвитку суспільства, економічна географія могла існувати чисто як описова наука, зумовлюючи характеристики виникаючого територіального поділу праці, але не здатна правильно його пояснити, а тим більше спрогнозувати. [61, 12]

Розмах господарчих взаємовідносин, розвиток науки і культури, новітні завдання, вимагали всебічного вивчення особливостей природи, господарства, населення, складання карт, атласів. Роботи географів-науковців, мандрівників містили нові географічні відомості або узагальнювали давно відомі. Таким чином, було започатковано велику роботу з накопичення фактичного матеріалу, необхідного для послідуєчих економіко-географічних узагальнень.

Статус економічної географії з'ясував XXIII міжнародний географічний конгрес, який проходив у 1976 році, де було піднято ряд питань. Одне із яких розглядало ідею про “соціологізацію” економічної географії. Після бурхливих дискусій приймається компромісне рішення – замість терміну “економічна географія” ввести термін “економічна і соціальна” або „соціально-економічна”, при цьому соціологізувати її зміст, завдяки введенню нових понять, таких як:

- географія населення;
- соціальна географія;
- географія природокористування;
- глобальні проблеми людства.

Нез'ясованими залишилися проблеми взаємовідносин між соціально-економічною географією і суспільною географією, наприклад, В.В. Покшишевський поставив між ними знак рівняння, а С.Я.Ниммік соціально-економічну географію вважала тільки частиною суспільної географії. [181, 368]

Перелічені науки в процесі свого створення, поступово поглинають економічну географію, але в той же час використовують її поняття і терміни. Більше того, креатори соціальної та соціально-економічної географії підкреслюють, що економічна географія залишається основою для перелічених наук.

Єдність економічної і соціальної географії чітко розумів і фундатор економічної географії М.М.Баранський, який ще в 20-х роках ХХ-століття

застосовував термін “соціографія” і відстоював економічну географію від „політизації” і „економізації”, надавши їй право у першочерговості вивчення людини та її господарської діяльності. [25, 9]

У зв'язку з цими змінами сама наука, яка займається вивченням не лише економічних, але і соціальних проблем, одержала назву – “економічна і соціальна географія”.

Вагомий внесок у розвиток економічної і соціальної географії внесли такі вчені: Е.Б.Алаєв, М.М.Баранський, К.Г.Воблий, О.Т.Діброва, М.М. Колосовський, В.П.Максаковський, О.О.Мінц, В.В.Покшишевський, К.П. Пяртлі, Ю.Г.Саушкін.

На цьому фоні особливо помітне поблажливе ставлення до „старомодної” географії, яка здається мало не реліктовим предметом у системі наук. Справді, якщо виходити з її назви, виявиться, що свої головні описові функції географія вже виконала. Ще в країнах Стародавнього Сходу — Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї — нагромаджувалися емпіричні знання про природу та суспільство, про навколишній світ. Уся енциклопедична сукупність знань про природу земної поверхні і про господарство народів, що населяють Землю, становила предмет античної географії.

Стратон, Птолемей та інші найвидатніші географи давнини описували країни, материки, океани, взаємне розташування їх, клімат, ґрунти, води, рослинний і тваринний світ. Ці знання були життєво необхідні людям з моменту виникнення людської цивілізації. Тому не випадково географію називають найдавнішою наукою про Землю. [62, 3]

Можна виділити кілька етапів у „відносинах” географії з навколишнім світом. Спочатку, на перших стадіях суспільного розвитку, коли окремі держави часто були територіально роз'єднані, географія обмежувалася вибірконим описом земної поверхні. Проте, згодом потреби суспільства і тенденції розвитку географічного пізнання породили епоху великих географічних відкриттів. У цей час географія фактично очолила ускладнену систему наукових дисциплін. Географічні відкриття виявилися важливим імпульсом економічного „оновлення” європейських країн і становлення господарських осередків у різних районах Азії, Африки та Америки.

Підсумком цієї епохи було завершення в загальних рисах описового етапу в розвитку географії. Соціальне замовлення того часу в основному виконане: завдяки картографії об'єкт географії — географічна оболонка, а точніше земна поверхня, — набув територіальної впорядкованості.

Проте, економічний розвиток суспільства ставив нові вимоги до пізнання навколишнього середовища. Розвиваючись у певних природних умовах, людство відчувало свою залежність від зовнішнього світу. Вивчення зміни кліматичних і погодних циклів, територіального розподілу природних ресурсів, розвитку старих і виникнення нових центрів діяльності людини — все це поповнювало перелік життєво важливих завдань, без розв'язання яких воно неминуче зазнавало б *і не раз* *знає* (курсив наш – Т.Н.) економічних, соціальних, психологічних втрат.

Наслідком потреб, які весь час збільшуються у поглибленому вивченні навколишнього середовища стало прискорене розчленування енциклопедично широкої географії на ряд наукових дисциплін, що сконцентрували свою увагу на окремих елементах або частинах природи і господарства. Так виникли спеціалізовані географічні науки — кліматологія, ґрунтознавство, гідрологія, економічна географія. Прогресивність і необхідність диференціації географічної науки, починаючи головним чином з XVIII—XIX ст., були цілком очевидними і аналогічними до процесів у всій системі наукових знань. [8; 13]

Проте, паралельно виявилися й негативні риси, властиві методології і методам географічної науки з часу її не розчленованості. Насамперед виявилось, що в географії практично немає понятійного і методичного апарату, необхідного для поглибленого аналізу конкретних географічних об'єктів. Усе, що можна описати, в основному було описано і відображено на картах. Для аналітичних досліджень, що виявляли певні залежності між окремими географічними елементами не було адекватного інструментарію.

Ера великої географії здавалося навічно минула. Це уявлення посилювалося бурхливим розвитком інших галузей природознавства і насамперед механіки — лідера науки в XVII—XVIII ст. Закономірність її висунення впливала як з виробничих потреб суспільства, так і з внутрішньої логіки самого наукового пізнання. [21, 15]

Як відомо, однією з підвалин світогляду є принцип детермінізму — переконання в тому, що будь-які процеси можна пояснити через міцні зв'язки. Ідея загальної залежності проникала в усі сфери наукового пізнання. Своєрідне відображення дістала вона і в географії, пояснюючи суспільний розвиток цілковито зумовленим природним середовищем. Таким чином заперечувалися соціальні, суспільні закономірності і наука, розчленовуючи складні об'єкти та явища, з дивовижною швидкістю засвоювала сферу причинних взаємозв'язків матеріального світу на рівнях, де діють закони фізики і механіки.

Окремі компоненти географічного середовища функціонують, як невід'ємні частини матеріального світу. Отже, можливе виявлення законів їх функціонування і розвитку за допомогою теоретичного і методичного арсеналу фізики та інших галузей природознавства. Йдучи за цією логікою, географічні науки почали шукати у висновках аналітичних досліджень підтвердження загальності географічних законів і тим самим успішно долати стан кризи.

Але географічні дослідження поглиблювалися паралельно дробленню, членуванню природного середовища на незалежні складові елементи. І цей процес членування географічної оболонки призвів зрештою до тези про зникнення об'єкта географічного вивчення, а отже і самої географії.

Не варто думати, що такі уявлення тепер зовсім забуті й оживають лише в історичних екскурсах, хоча мода на них безперечно минає. Навіть тепер, коли перед людством вимальовуються одна за одною найскладніші, суто географічні проблеми взаємодії природи і суспільства, географію часом

обходять під час наукового поділу її проблематики.

У цьому зв'язку, на наш, погляд доречно і необхідно вдатися до класифікації наук, принципів виділення їх із загальної системи наукових знань. Досі не втратила свого значення класифікація наук, яку дав Ф.Енгельс. За цією класифікацією кожна наука „аналізує окрему форму руху або ряд форм руху, що зв'язані між собою і переходять одна в одну”. Разом з тим, вона є „класифікацією, розміщенням, згідно з внутрішньо властивою їм послідовністю, самих цих форм руху, і в цьому саме і полягає її значення”. [22, 142; 198, 37]

Відповідно до основних форм руху матерії — механічної, фізичної, хімічної, біологічної, геологічної, соціальної — окреслюються й основні групи наук. Кожна з них має цілком певний предмет дослідження, що визначає її специфіку та закономірності.

За кордоном і досі мають великий вплив погляди Іммануїла Канта та його послідовників Ріккєрта і Вільденбанда, які класифікували науки не за змістом, тобто предметом вивчення, а за підходом, методом вивчення. Кант твердив: „Наші емпіричні знання можна класифікувати двома способами: або стосовно до усталених концепцій про світ, або стосовно до простору і часу, до яких вони фактично належать... Географія та історія охоплюють усю сферу наших сприйняття: географія — просторові сприйняття, історія — часові”. [99, 68]

Отже, географія вивчає будь-які об'єкти в просторі.

З цим твердженням ніяк не можна погодитися, оскільки об'єкти географічної науки чітко визначені: географічна оболонка і географічне середовище у фізичній географії та виробництво в територіальному розрізі — в економічній географії. Проте, перш ніж усвідомити на новому рівні і в новому виявленні свій предмет дослідження, географії і географам довелося пройти тернистий шлях, сповнений помилок.

Згадана тенденція диференціації географії і членування об'єктів її вивчення зумовили поширення думки про унікальність географічних явищ. Логіка, що привела до такого висновку була простою і зовні цілком правильною. Природне середовище складається з різномірних елементів і компонентів, що розвиваються за незалежними один від одного законами. В результаті утворюється неповторний феномен, окремі територіальні частини якого не пов'язані між собою. Функціонують вони так само, як і оболонка в цілому, відповідно до законів фізики, хімії. Проте, якихось особливих географічних закономірностей при цьому не спостерігається. Отже, предмет географії, як і сама географія, досить відносні. Тому, поділивши вивчення земної поверхні між фізичними (кліматологія, океанологія тощо), хімічними (грунтознавство) та біологічними (зоологія та ін.) науками, слід відмовитися від загальних географічних досліджень як практично мало корисних і по суті своїй штучних.

А відтак, ми повинні з вдячністю згадати багатьох учених-географів, чий праці сприяли виявленню складних взаємозв'язків як у самій природі так і

в її відносинах з суспільством. А.Гумбольдт і А.Гетнер, І.Мечников і А.Григор'єв, І.Герасимов, О.Воейков і М.Баранський у свій час глибоко розкривали як предмет географії, так і її проблеми.[61, 17]

Розглядаючи теоретичні основи безперервної географічної освіти, М.М. Паламарчук узагальнив ідею про географічний підхід, для якого властива монолітність територіальності, комплексності, синтетичності при дослідженні природних і суспільних об'єктів земної поверхні.

Всупереч усталеним у науці уявленням про необхідність розчленування складних явищ на ряд простих та елементарних в географії висувається ідея про інтеграційний потенціал географії, можливості комплексного аналізу взаємодії природи і суспільства на територіях будь-якого масштабу – від географічної оболонки до окремої місцевості. [62, 3]

На ідеї цілісності географічної оболонки ґрунтуються всі сучасні уявлення фізичної географії. Наприклад, апіорно можна твердити, що зміни в будь-якій частині оболонки територіальній чи структурній неодмінно позначаються на всіх інших. До важливих особливостей географічної оболонки слід віднести також наявність кругообігу, ритміку явищ, безперервність розвитку.

Наслідком безперервності розвитку оболонки є територіальна диференціація природного середовища, полярна асиметрія, неоднакова швидкість різних процесів.

Закономірності розвитку географічної оболонки об'єктивні і незмінні, але сама вона дедалі більше трансформується, перетворюючись на змінене людьми географічне середовище. Тому більшої актуальності набувають дослідження проблем впливу природи на життя суспільства. Серед них і проблема використання природних ресурсів, і проблема пристосування до природних умов, і проблема зміни основних властивостей навколишнього середовища під впливом людини. Не випадково О.Є.Ферсман зазначав, що „господарська і промислова діяльність людини за своїм масштабом і значенням стала порівнянною з процесами самої природи. Речовина і енергія не безмежні стосовно до зростаючих потреб людини, їх запаси за величиною — одного порядку з потребами людства... Людина геохімічне переробляє світ” . [62, 45]

У цьому „перероблюванні” світу важлива роль відводиться економічній географії, що виділилася з комплексу географічних наук у XVII—XVIII ст. У Росії термін „економічна географія” – вперше вжив талановитий учений М.В.Ломоносов. Його уявлення про географію і досі має раціональне зерно: „Що-корисніше родові людському для взаємного передавання своїх лишків, що безпечніше тим, хто плаває в морі, що мандрівникам по різних державах потрібніше, як знати розташування місць, течію річок, відстань міст, розміри, багатство і сусідство різних земель, звичаї, поведінку та уряди різних народів? Це добре показує географія, яка увесь всесвіт єдиному поглядові підпорядковує”. [52, 4-12]

Отже, ми з'ясували, що географічні дослідження мають бути прив'язані до території і комплексні за своїм характером. Як же в такому разі

класифікувати географію? Її відносять то до точних, то до гуманітарних наук. У Великій Британії, у найстарішому університеті в Кембриджі, цю дисципліну вивчають на факультеті географії і геології разом з геофізикою, мінералогією і петрографією, у більшості вузів США — на суспільних факультетах, у Франції географія традиційно зберігає тісні зв'язки з історією. У Мічиганському товаристві математичної географії відроджуються традиції античної Греції, де географію вважали просторовою геометричною наукою.

За Б.М.Кедровим, існують три головні, взаємопов'язані між собою сфери світу — природа, суспільство і мислення,— все наукове знання поділяється відповідно на три головні галузі: природознавство, соціально-економічні науки і науки про мислення, про людський дух — філософські та психологічні. [99, 51]

Географія розвивається на стикові природничих і суспільних наук, включаючи в себе коло проблем взаємодії суспільства і природи в територіальному розрізі.

У системі географічних наук виділяється чотири групи наук:

1. Природничі, або фізико-географічні.
2. Суспільно-географічні — історія географії, топоніміка та економічна географія.
3. Картографічні.
4. Об'єднані географічні дисципліни — країнознавство, краєзнавство тощо.

Деякі з перелічених географічних дисциплін входять частково до систем інших наук (біологічних, геологічних, соціально-економічних і т. п.), оскільки між окремими науками не існує чітких меж.

Перелік географічних дисциплін свідчить про чималу диференціацію географічної науки. Разом із спеціалізацією, поглибленням географічних досліджень закономірно посилюється взаємодія її з іншими науками. І, як уже зазначалося вище, створилося враження про „розтягування” географії суміжними галузями знань, про її „розмивання” в системі біологічних, геологічних, економічних та інших наук.

Закономірності функціонування та розвитку природи, як і суспільства, залишаються специфічними і, звичайно, не зливаються в межах географічного середовища в єдині для всієї географії. Тому і єдність географії слід розуміти діалектично, як єдність протилежностей, що включає дві системи наук — фізико-географічну та економіко-географічну. Вони об'єднуються для розкриття закономірностей і фізико-географічних, і економіко-географічних, що виявляються в процесі взаємодії природи і суспільства, знаходячи відображення в шкільних географічних курсах.

Економічна і соціальна географія як і будь яка інша наука, придатна генерувати такі види наукової продукції:

- сучасні, новітні наукові відомості;
- сьогоденне розуміння цих наукових відомостей;
- новітні пропозиції з розв'язання проблем щодо новітніх наукових даних.

Історія освіти тісно пов'язана з історією розвитку людського суспільства. Світ, в якому ми живемо, являє собою єдине ціле. Цілісність ця склалась на основі взаємодії природи і суспільства в межах всієї планети. Через те, що перебуваючи у конкретному просторі, людині необхідне вміння орієнтуватися у цьому просторі. Це є необхідною умовою індивідуального, колективного і загального буття. Тому в економічній і соціальній географії існує найбільш масовий споживач первісного знання – система освіти: початкової, середньої і вищої, а також засоби масової інформації. На кожному історичному відрізку система освіти вирішує проблеми, які виникають перед цивілізацією. Відомо п'ять освітніх революцій, всі вони проходили тоді, коли рівень розвитку людського суспільства висував нові вимоги до системи освіти. Ці революції були відповіддю на соціальне замовлення. Методологічною основою для реформи сучасної географічної освіти стають концептуальні положення глобального світогляду, які передбачають виховання у школярів розуміння процесів і явищ оточуючої дійсності, розвиток навичок системного підходу до вивчення соціальних і природних процесів.

Географічна освіта – це витвір географічної науки, яка зазнала три основних етапи: описовий, аналітичний і конструктивний. При цьому кожний наступний етап географічної освіти не відмінив попередній, а включав його в себе. У кожному з етапів відображалися найважливіші парадигми науки, які панували в ній. [141, 19-29]

Сьогодні в системі освіти багатьох країн ми спостерігаємо так званий „географічний ренесанс”. Міжнародний географічний союз, який існує з 1871 року і комісія, яка входить до його складу з 1952 року, одним з пріоритетних завдань власної діяльності визначили проведення на міжнародному рівні ідеї важливості географічної освіти в середній школі. [51]

Апелюємо до визначення написаного в навчальній програмі і підручнику: “Економічна і соціальна географія, курс якої вивчається в десятому класі загальноосвітньої школи – одна з галузей географічної науки. Цей термін “економічна і соціальна географія” вказує на зв'язок з економічними явищами, виробництвом, кадрами, які створюють матеріальні блага тощо. Вона досліджує закони територіальних взаємодій виробництва і господарства, з населенням, з географічним середовищем. В центрі її уваги знаходиться територіальний аспект взаємодії природи і суспільства.” [182]

Як самостійний предмет вивчення в школі, географія була введена у ХУІІ – ХУІІІ ст. Фундатором основ методики викладання географії в Україні вважається К.Д.Ушинський, який творчо використав все позитивне, що було досягнуто психологією та педагогікою до середини ХІХ ст., склав ґрунтовну психолого-педагогічну концепцію і на цьому підґрунті теорію виховання та навчання. [229]

К.Д.Ушинський підійшов до розуміння детермінованого виховання через соціально-економічні умови життя людей, різницю соціального формування людської особистості. Під впливом ідей К.Д.Ушинського почали розглядатися проблеми методики викладання і окремих навчальних предметів

Між сучасними вченими і педагогами фігурують різноманітні судження про функцію шкільної географії. Деякі з них розглядають цю шкільну дисципліну, як збірку фактичних інформувань, через які учні мусять сприймати навколишній світ і дії, які в ньому відбуваються. Інші, навпаки гіперболізують роль шкільної географії, намагаючись, через цю науку висвітлити всі природні явища, а також дати детальні знання про людське суспільство і оточення, в якому людина мешкає. Шкільний предмет „географія” – пише М.М.Сватков, – необхідний для формування у свідомості юної особистості наукової картини світу (підкреслено нами – Н.Г.), її складу, структури, які притаманні планеті, основних процесів перетворення, поглинання сонячної радіації, особливості населення Землі і його діяльності.” [192, 10] Таким чином, принцип науковості навчання має ґрунтовне значення для шкільної географії.

У книзі авторів А.І. та М.Г.Соловйових, наводиться принципово важливий вислів М.М.Баранського про те, що „географія у школі не може розвиватися окремо від науки. Чим тісніше буде зв’язок, тим корисніше буде для шкільної географії”. [206, 97] Знаменну, ставши вже хрестоматійною „Методику”, М.М.Баранський починає як раз із визначення взаємозв’язків між географією як наукою і шкільним предметом. „При отборе научного материала для средней школы, – пише він, – необходимо руководствоваться, с одной стороны, соображениями о том, что именно из данной науки должен знать молодой человек с законченным общим средним школьным образованием, а с другой стороны, соображениями о том, что именно из этого нужного материала, учитывая возраст и подготовку, может быть усвоено на школьной скамье”. [24, 7]

Новий час вимагає нових ідей, нових практичних рішень удосконалення методологічного арсеналу педагогічної науки і практики. Людство, яке стрімко увійшло в нове тисячоліття, змінює стереотипи мислення, і оточуючий світ вимальовується під іншим кутом бачення. В дисертаційній роботі А.Й.Сиротенка (та в інших наукових працях), червоною ниткою проходить думка про необхідність зміни поглядів на освіту, про активний пошук нових шляхів організації шкільної справи, її науково-педагогічної забезпеченості. Виникає необхідність переосмислити роль географічних курсів шкільної географії в нових умовах розвитку суспільства і визначити її місце в системі загальної освіти. В зв’язку з цим, варто знайти і дати відповіді на два найголовніших питання: Яка повинна бути мета шкільної географічної освіти, і якою повинна бути сама шкільна географічна освіта, щоб досягти мети, яка була поставлена? [197-198, 30]

Положення сучасної наукової географії знайшли своє відбиття в шкільних підручниках з географії, але слід підкреслити, що в шкільній географії вони подані лише як теоретичні питання, причому не на рівні адекватних знань, а лише шляхом описування та ілюстрацій теоретичних положень про територіальний розподіл праці, про роль науково-технічного прогресу в розташуванні сучасного виробництва, про природно-ресурсний потенціал різних територій, про економіко-географічне положення країн, про

територіальну структуру господарства, про урбанізацію, про територіально-виробничий комплекс, економічне районування тощо. Таким чином, процес теоретизування географічної науки в шкільному курсі „Економічна і соціальна географія світу” знайшов вираз в пертурбаціях співвідношення концептуального наукового матеріалу про закономірності, принципи, фактичні данні про розвиток і розміщення господарства. Картографічний метод набув найбільшого застосування в шкільній географії.

З традиційних для наукової географії методів широко використовується шкільною географією метод порівняння. Порівняння за аналогом дозволяє старшокласникам виявляти деякі закономірності в розміщенні галузей економіки. Шкільна географія значну увагу приділяє соціальним питанням, в ній представлені матеріали, які характеризують комплекс за виробництвом товарів споживання і сфери послуг, організацію відпочинку людей. В той же час, не дивлячись на те, що шкільна географічна дисципліна запозичила у науковій дисципліні деякі методи дослідження, між ними намітився певний розрив: не дивлячись на те, що школярі вивчають географію протягом п'яти років, мають незначний багаж теоретичних знань і практичних вмінь.

Одним з важливих елементів нового педагогічного мислення, нового погляду на урок і весь навчальний процес є зміни поглядів на учня, особливо старшокласника. Особистість десятикласників стоїть в центрі всього навчального процесу, що вимагає від вчителя переосмислення цілей і задач сучасного уроку географії з позиції старшокласника. Тому виникає необхідність ставити учня в позицію дослідника, вчити його спостерігати за ситуаціями у суспільстві, аналізувати оточуючих і події, які точаться коло, вміти їх узагальнювати, прогнозувати, при цьому самому не загубитися у швидкоплинному суспільстві.

Як ми вже повідомляли, будь-які процеси можна пояснити через міцні причинні зв'язки. Як же принципи про причинні зв'язки застосовуються на уроках географії? Думка про причинність наукового пізнання, характерне оригінальне відбиття, дістала своє розуміння через детальний соціальний розвиток суспільства. На уроках географії, особливо при вивченні курсу „Економічна і соціальна географія світу”, не відбувається деталізованого підходу про причинні зв'язки між докільям і окремими галузями господарства, виробництвом і природно-ресурсним потенціалом, скромно освітлені методи аналізу і синтезу.

Мета шкільної географічної освіти інтегрувати гуманітарні, соціальні, природні знання, які необхідні при формуванні, на їх підставі, таких вмінь і навичок, які б стали в пригоді випускникові на протязі подальшого дорослого життя, формували у школярів політичну культуру, економічне і екологічне мислення, створювали гармонію у стосунках між людиною, природою і суспільством.

1. 2. Теоретичні дослідження проблеми формування наукових та соціально-економічних понять в учнів

В структурі педагогічної науки фігурують самостійні розділи, які пов'язані з дослідженням навчально-виховного процесу. Державна національна програма „Освіта”. „Україна ХХІ сторіччя”, Закон України „Про освіту”, Концепція державного стандарту загальної середньої освіти в Україні, інші нормативні освітянські документи свідчать про необхідність створення нових педагогічних технологій, виконання яких сприятиме оптимальному оволодінню новими економічними знаннями, які так необхідні випускникам шкіл для адаптування та орієнтації в нових соціально-економічних умовах. Перехід на нові економічні стосунки вимагає від громадян знань економічних та соціальних законів, знайомство з якими відбувається переважно на уроках географії в старших класах. [63, 7-11; 80, 62; 81, 9-13; 90, 73-74; 92, 6-13]

В шкільній педагогіці накопичились серйозні проблеми, які гальмують її подальший розвиток. Існує наявне протиріччя між значними творчими можливостями шкільної освіти, її колосальним прикладним потенціалом і тією незначною практичною віддачею, яку отримує суспільство завдяки знанням випускників загальноосвітніх шкіл. Таким чином, триває новий період розвитку сучасної педагогічної науки, а саме: в життя впроваджуються удосконалені навчальні плани для 12-річної школи, навчальні програми і підручники, які передбачають заходи підвищення загального рівня освіти, культури, виховання, удосконалюють методи навчання, забезпечуючи їх практичну спрямованість.

Реформа загальноосвітньої школи передбачає:

- підвищувати якість освіти і виховання;
- забезпечувати високий науковий рівень викладання кожного предмету;
- оволодіння основами наук, через формування основних наукових понять і термінів;
- поліпшувати економічне, екологічне, трудове і морально-соціальне виховання;
- естетично, культурно і фізично розвивати підрастаючу генерацію.

Як бачимо, серед перелічених вимог є проблема формування наукових понять у шкільних курсах географії.

Філософи, психологи, педагоги-науковці, методисти, вчителі займаючись цією багатогранною проблемою, в свій час внесли значний вклад у її розв'язання, але процес остаточного вирішення, розробок та новітніх підходів до формування сучасних соціально-економічних наукових понять в шкільних курсах географії, ще триває.

Розвиваючи українську модель освітньої системи, ми активно використовуємо світовий педагогічний доробок від освітніх парадигм до конкретних методичних прийомів в організації навчально-виховного процесу. Філософи, психологи, педагоги, методисти, вихователі займаючись цією

проблемою розробляли різноманітні її аспекти. Одним із корінних питань роботи з поняттями, що привертали основну увагу дослідників-науковців, є питання про методику їх формування в процесі навчання. Перелічимо найбільш відомих вчених та педагогів-методистів, які прямо чи опосередковано розглядали питання про формування наукових понять через різні педагогічні методики та технології навчання: гуманно-особистісна технологія Ш.О.Амонашвілі; теорія оптимізації навчально-виховного процесу Ю.К.Бабанського; школа “діалогу культур” В.С.Біблера та С.Ю.Курганова; теорія розвитку особистості та розвиваючого навчання Л.С.Виготського і Л.В.Занкова, В.В.Давидова і Д.Б.Ельконіна; теорія поетапного формування розумових дій П.Я.Гальперіна, М.Б.Воловича; теорія внутрішньо предметних, рівневих та культурно-виховних диференціальних знань М.П.Гузіка, В.В.Фірсова, І.М.Закатової, С.В.Алексєєва, Г.К.Селевко; асоціативно-рефлекторна концепція навчання І.М.Сеченова, І.П.Павлова та В.М.Бехтерева; технологія розвивального навчання І.Г.Песталоцці, А.Дістерверга, Н.А.Менчинської; теорія проблемного навчання Дж.Дьюї та В.Махмутова; розроблені методики перспективно-випереджального, коментованого управління та інтенсивного навчання В.Ф.Шаталова, С.М.Лисенкової, І.П.Іванова та М.О.Зайцева; активно впроваджені теоретичні засади класно-урочно-предметної форми навчання Я.А.Коменського, Є.М.Ільїної, Є.І.Пассова; теорія змісту шкільної освіти Я.Корчака, В.Леві, І.Я.Лернера та В.В.Краєвського; проектування навчальних технологій В.М.Монахова; колективні методи навчання О.Г.Рівіна, В.К.Дьяченка; роботи з застосуванням діалогічних пар змінювального складу А.А.Окунева, В.Оконя; технологія індивідуалізації навчання Інге Унт, А.С.Границької, В.Д.Шадрикова, В.О.Сухомлинського; інформаційні технології Л.В.Шеншева; технологія розвиваючих ігор в навчальному процесі за методикою Й.Хейзінги, Д.Соуза, Б.П.Нікітіна; школа адаптуючої педагогіки Е.О.Ямбурга, Б.О.Бройде; особистісно-орієнтоване розвивальне навчання І.С.Якіманської.

Їх праці та праці їх послідовників стали класичною основою світової педагогічної теорії та практики.

При вивченні шкільних географічних курсів закладається понятійний апарат, який базується на географічному мисленні. М.М.Баранський дав таке визначення географічному мисленню: „В понятие „географическое мышление” входят два признака. Географическое мышление – это мышление, во-первых, привязанное к территории, кладущее все суждения на карту, и, во-вторых, связанное, комплексное, не замыкающееся в рамках одного „элемента” или „отрасли”, иначе говоря, „играющее аккордами, а не одним пальчиком” [26, 14]

Таким чином, для формування географічного мислення у школярів, необхідно виробити такі методи навчання, які б трансформували отриману інформацію та знання в конкретний географічний курс.

Значний внесок у розвиток шкільної географії та методики її викладання зробили такі українські вчені: К.І.Воблий, А.С.Волкова, О.Т.Діброва, Ф.Д.Заставний, О.В.Застапецька, В.М.Кубійович, В.П.Корнєєв, Л.І.

Круглик, О.М.Маринич, П.О.Масляк, М.П.Откаленко, В.Д.Поданчук, М.М. Паламарчук, Л.Б.Паламарчук, А.Реман, С.Л.Рудницький, А.Й.Сиротенко, О.М. Топузов, Б.О.Чернов, П.Г.Шищенко, О.І.Шаблій.

Одне із основних питань роботи з поняттями, що привертало ключову увагу дослідників-науковців, це питання про методику їх формування.

Аналізуючи наукові праці, статті та кандидатські і докторські дисертації: Э.Г.Байкової, Н.В.Бірюкової, В.В.Бойкова, О.Е.Вайнера, М.Б. Волович, П.Я.Гальперіна, Д.П.Горського, А.В.Даринського, О.М.Кабанової-Меллер, Л.І.Круглик, В.О.Коринської, В.А.Максимова, В.Г.Павлова, О.С. Падалко, О.В.Плахотнік, В.Я.Рома, О.Г.Топчієва, Н.Ф.Тупікіної, Г.Є.Уварової з досліджувальної проблеми про формування понять, нами зроблені висновки, що весь курс економічної і соціальної географії світу має дедуктивний характер побудови знань – від загального до конкретно-окремого і ще М.М. Баранський підкреслював, що економічна географія світового господарства зводиться до вивчення конкретної картини географічного розвитку праці у світовому масштабі. [26]

Розглядаючи проблему формування наукових понять саме в курсі шкільної географії, нами був зроблений ґрунтовний аналіз наукових робіт різних часів: Е.Г.Байкова розглядала формування системи понять в шкільних географічних курсах [20], Т.П.Герасимова досліджувала питання формування світогляду під час вивчення географічних понять [56], А.В.Даринський, модернізуючи методи навчання, опосередковано займався системою географічних понять [76; 78], О.М.Кабанова-Меллер вивчала застосування географічних просторових понять через психологічний аналіз [96; 98], Л.М. Панчешнікова піднімала ці питання з точки зору вивчення причинно-наслідкових зв'язків в курсі економічної географії зарубіжних країн [172], І.В. Душина обслідувала методи навчання [88], М.К.Ковалевська, опрацьовуючи дидактичний матеріал з економічної географії, спиралася на процес формування економічних понять [103], В.Л.Коринська вивчала проблему формування географічних понять при вивченні курсу „Географія материків” [110], Л.І.Круглик розглядала формування понять в курсі „Економічна географія СРСР” [116], Г.О.Понурова досліджувала тематичне планування з урахуванням учнівських знань з географічних понять [182], В.Я.Ром ще в сімдесяті роки ХХ сторіччя займався проблемою розробки нових економічних понять і їх введення в шкільний курс економічної географії СРСР [187], А.А. Селієвська розробляла методи порівняння і узагальнення та їх застосування під час формування географічних понять [192], В.А.Максимов вивчав процес формування понять в шкільному географічному курсі [142], О.Г.Топчієв вивчав систему соціальних і економічних термінів і понять [219]. Процес формування понять в різних шкільних географічних курсах триває і удосконалюється, тому тема формування понять на сьогоднішній день є дуже актуальна.

Підводячи підсумок перерахованих наукових праць, можна зробити висновок, що будь-які наукові знання про поняття складаються з теоретичних, які узагальнено відтворюються у мовній формі та відображають зовнішній

світ та об'єктивну дійсність. Знання об'єднують певну сукупність понять – логічно оформлених загальних думок про явища, процеси, відношення, які входять в предмет вивчення і складаються з визначень та термінів. Терміни і поняття становлять понятійно-термінологічний апарат певної науки.

Поняття, за визначенням філософів, психологів, педагогів є узагальненими думками про предмети та явища оточуючого світу, через відображення в свідомості їх загальних і суттєвих ознак, зв'язків і відношень.

Український енциклопедичний словник дає такі визначення поняттям і термінам:

- поняття – це форма мислення, у якій відбиваються загальні істотні властивості предметів і явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної сукупності ознак.

- термін – це слово або словосполучення, яке точно позначає спеціальне поняття і його співвідношення з іншими поняттями конкретної галузі науки. [225, 729] Педагогічний словник за ред.М.Д.Ярмаченка пропонує таку словневу форму поняттям: “Поняття – логічна форма мислення, що відображає істотні зв'язки, властивості й відношення предметів та явищ. Основна функція понять – виділення загального, що досягається абстрагуванням від істотного. Виділяють загальні та одиничні, конкретні й абстрактні, теоретичні та емпіричні поняття”. [180, 371]

Враховуючи об'єктивні потреби соціальної спрямованості сучасного освітянського процесу, актуальність економічної спрямованості географічної освіти, в процесі дослідження нами виділено та обґрунтовано термін „соціально-економічні поняття”, змісту якого і будемо притримуватись.

Поняття – це педагогічна категорія, яка виявлена у формі думок, котрі проектуються на об'єкти, предмети і явища реальної дійсності.

Соціально-економічні поняття – це форма мислення, у якій відбиваються загальні і разом з тим істотні властивості людського соціуму і явища об'єктивної дійсності (природи), загальні взаємозв'язки між ними, представлені у вигляді цілісної сукупності ознак через поєднання природничих, суспільних, виробничих, господарських категорій”.

Найчастіше поняття визначаються за допомогою найближчої родової ознаки та суттєвих ознак, якими характеризуються предмети чи явища і процеси, що належать до даного поняття.

Введення кожного нового наукового поняття є результатом довготривалого пошуку вчених. Визначення поняття являє собою термін і мовленнєву назву. Терміни складають термінологію науки, яка невідокремлена від системи понять і розвивається разом з нею. І якщо ми в географічних словниках 50-60-х років не знаходимо буквально десяток термінів і понять без яких немислимі сучасні економіко-географічні дослідження, то це може свідчити посереднім доказом розвитку економічної і соціальної географії як науки.

Засвоєння знань про об'єкти, що вивчаються, неможливо без формування понять про них. Поняття абстрагують собою уяву і узагальнення характерних подій, ситуацій, предметів – тобто думок про певні події.

Поняття виникають як результат класифікації загальних рис предметів і явищ, завдяки чому ми можемо об'єднати їх в систему для відтворення і використання у процесі спілкування з іншими людьми.

Шлях утворення понять – це відкрите і глибоке осмислення суті законів розвитку природи і людського суспільства. А засвоїти поняття можливо з допомогою системності, яка використовується у дидактиці, оскільки системність – це сукупність знань і логічна послідовність компонентів знань і зв'язків між ними. [142, 6-7] Цю словневу форму для зручності ми відобразили у такому вигляді:

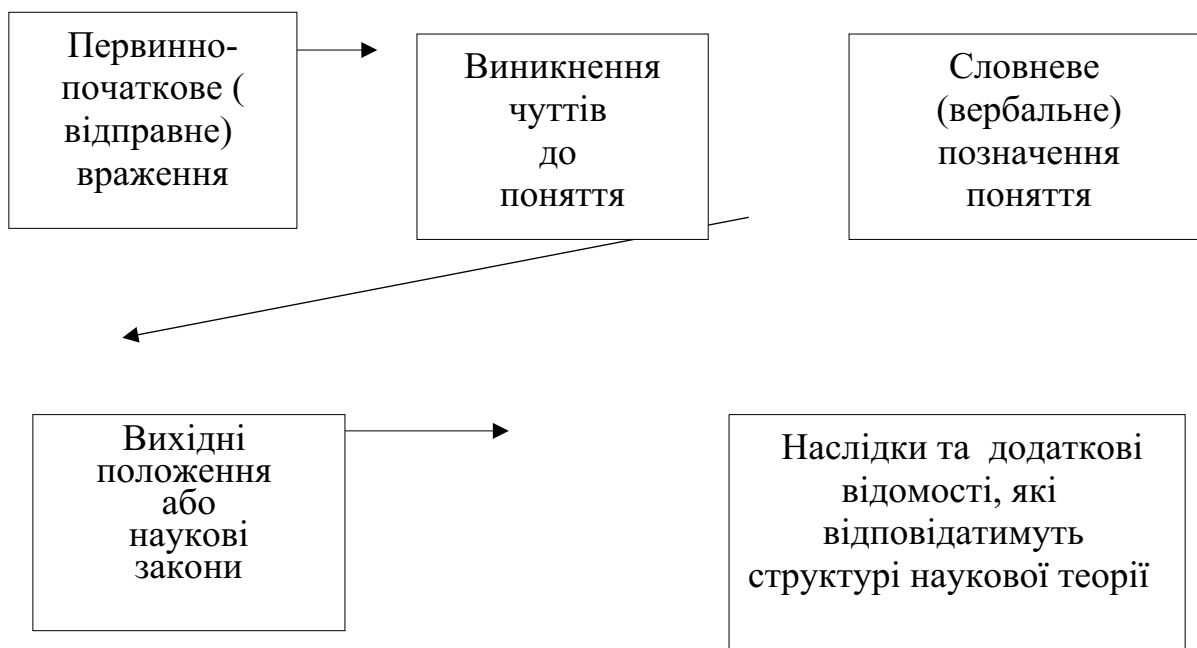

Рис. 1.1 Схеми системності понять

Нам імponує думка Я.А.Коменського, який зазначав, що „Початок пізнання завжди виникає з почуттів, оскільки немає в розумі нічого, чого б раніше не було у почуттях. Будь-яке навчання починайте не із словесного тлумачення про речі, а з реального спостереження за ними”. [108] В нього ж ми знаходимо висловлення про те, що в організації навчальної діяльності на уроці повинні брати участь і самі учні, таким чином в них формуються системні знання. [108]

Аналізуючи роботи фахівців про системні знання, нами зроблені висновки, що під системними знаннями в географії слід розуміти такі, які характеризуються якостями:

- усвідомлення учнями внутрішніх взаємозв'язків і логіці соціально-економічних понять, географічних об'єктів, процесів, явищ;
- вміння пояснити просторові зв'язки, що визначені на карті;
- розуміння соціальних, економічних і соціально-економічних понять, родових та видових;
- рухомість знань, вміння їх перебудувати, застосовувати в різних навчальних ситуаціях [4; 6; 16; 19; 35].

Відомий вчений Л.С.Виготський, коли працював над проблемою формування понять, підкреслював: „Питання про розвиток наукових понять є перш за все практичне питання, навіть першочергової важливості з точки зору завдань, які стоять перед школою в зв'язку з навчанням дитини системі наукових знань. Навчання тільки тоді стає позитивним, коли воно є творцем розвитку. Воно надихає і викликає до життя цілий ряд функцій, які знаходяться в стадії дозрілу і знаходяться в зоні найближчого розвитку”. [45, 121]

Таким чином можна зробити висновок, що одним із суттєвих питань щодо формування наукових понять є питання про методику їх засвоєння в процесі навчання. Спираючись на історичний педагогічний досвід проаналізуємо дослідження вчених щодо цієї проблеми.

Загальні основи формування наукових понять розроблені в працях психологів Л.С.Виготського, Д.М.Узнадзе. [45; 224] Стан розробки проблеми дає можливість визначити порядок формування наукових понять у процесі навчання.

Працюючи над відповідною проблемою Е.Г.Байкова [20], А.С.Барков [22], В.В.Бойков [38], А.Д.Виноградова [46], М.Б.Волович [48], Д.П.Горський [70], М.М.Шардаков [242], дійшли висновків, що при формуванні понять мають місце:

- елементи організації спостережень;
- виділення суттєвих ознак та їх уточнення;
- закріплення та визначення поняття;
- поглиблення знань;
- встановлення міжпредметних зв'язків;
- оперування знаннями на практиці.

Як відомо, формування понять в шкільній практиці довготривалий процес, оскільки необхідно не тільки засвоєння фундаментальної одиниці знань, а й побудувати взаємопов'язану цілісну систему з урахуванням принципу наступності у вивченні наукових понять і термінів в шкільних курсах географії.

Сучасний школяр формує свої погляди, завдяки великій кількості джерел інформації: радіо, телебаченню, газетам та журналам, інтернетівському простору. І головне завдання вчителя і взагалі освіти правильно координувати і направляти погляди учня у відповідне русло але не забуваючи при цьому спиратися на вже сформовану систему поглядів. А відтак, під час формування наукових понять використовувати ефективну методику, яка б допомагала корегувати, оформлювати в певні форми ту інформацію, яку дістав учень.

М.М.Шардаков в своїх працях констатує: „Засвоєння понять тієї чи іншої науки відбувається у відповідній системі через розкриття тих відношень, в яких вони знаходяться одне відносно іншого”. [242, 78-85]

А відомий психолог Б.Ананьєв, зазначає, що для формування свідомості учнів вимагається „... систематизація знань не тільки з одного предмету, але й низки суміжних предметів і об'єднання їх у єдине ціле”. [9, 8]

Праці Ю.А.Самаріна підкреслюють залежність розумової діяльності від різноманітності, багатогранності систем зв'язків, які встановлюються у процесі формування понять. На підставі своїх досліджень, він зробив висновок про види асоціацій, які виникають в процесі навчання (локальні, обмежені, внутрішньо системні та міжсистемні).

„Завдання будь-якого навчання, – пише він, – створити з локальних асоціацій систему спочатку дуже елементарну і просту, яка потім буде ускладнюватися”. [189, 43] Таким чином, лише через формування цілісної системи понять можна опанувати глибокими, міцними теоретичними знаннями. Тільки система фактів, уявлень, понять – здатна стати основою глибокого і повноцінного мислення.

Пізнання сутності предметів і явищ, які відображає поняття на стадії абстрактного мислення здійснюється через виділення і узагальнення їх суттєвих ознак.

Педагогічна і психологічна література приділяє значну увагу питанню засвоєння суттєвих і несуттєвих ознак понять під час їх формування. Варто навчити учня відокремлювати в предметі або явищі важливі та другорядні властивості. Для утворення понять досить ефективними є варіювання несуттєвих ознак при наявності незмінних суттєвих.

Погоджуючи з викладом думок Н.А.Менчинської, про те, що знання учнів про суттєві і несуттєві ознаки дозволяє їм розгалуджувати ці ознаки, дає можливість подалі правильно підводити під певні поняття різнобічні явища, які мають одні і ті ж суттєві ознаки і відрізняються один від одного в багатьох несуттєвих стосунках. [36] Але, при цьому дуже важливо, щоб учні знали по яких основних напрямках може відбуватися варіювання несуттєвих ознак і самостійно це формулювали.

Подібне виділення суттєвих і несуттєвих ознак понять сприяє не тільки кращому оволодінню учнями, навчального матеріалу, але й вчить їх відповідним прийомам розумової діяльності.

Тривалий час над цим питанням працювала О.М.Кабанова-Меллер. Саме вона встановила, що засвоєння понять вимагає усвідомлення учнями не тільки постійних, суттєвих ознак об'єктів, але й змінних, варіативних ознак, якщо усвідомлення останніх, як таких затримується, то вводять їх в зміст понять, які засвоюються. [96 – 98]

Це відбувається тоді, коли пізнавальні завдання, які поставлені перед учнями, не співпадають з тими завданнями, які вони фактично виконують, користуючись унаочненнями (картами, схемами, таблицями тощо). В цій ситуації, наочність гальмує усвідомлення учнями суттєвих ознак понять та активізацію їх розумової діяльності.

Дослідження даної проблеми, розпочаті Л.С.Виготським, С.Л. Рубінштейном, продовжені П.Я.Гальперіним, Д.В.Ельконіним, доводять, що поняття – це не статичний образ, який виникає при пасивній діяльності, вони весь час знаходяться в русі і відбувається процес трансформації, накопичення, усвідомлення.

Л.С.Виготський стверджує: „Процес утворення понять – завжди носить продуктивний, а не репродуктивний характер”. [45]

При формуванні понять здійснюється активний пізнавальний процес в діяльності учнів, тобто через організацію відповідних розумових операцій, яка спрямована на ті предмети, про які вони дізналися в ході уроку, відбуваються початкові процеси формування наукових понять. Таким чином, важливим фактором засвоєння понять – є активна розумова діяльність.

В роботах Б.П.Єсипова та Н.А.Сорокіна, сказано про дидактику, як загальну методика, а методика названо – спеціальною дидактикою. [83, 38]

Однією з провідних категорій дидактики є методи формування наукових понять. Охарактеризуємо їх:

- по-перше, методи формування понять – це засоби дії вчителя, які визначають діяльність учнів;
- по-друге, методи формування понять не обмежуються тільки формуванням в учнів знань через систему понять, а мають на меті – розвивати творчі здібності школярів, привчити їх до самостійного пошуку істини, випрацьовувати в них домірні погляди і твердження, які спираються на наукові знання.

Традиційно в дидактиці методи формування понять виділяють за джерелами знань і за рівнями самостійної діяльності учнів, які створені А.М. Алексюком [6, 75-79] і Ю.К.Бабанським. [19, 25]

Методи формування понять є не тільки способами роботи вчителя, але і шляхами, які дозволяють намітити хід мисленевого процесу учнів. Користуючись тим чи іншим методом при формуванні понять, вчителі можуть заздалегідь передбачити деякі процеси пізнавальної діяльності учнів, запланувати шляхи засвоєння учнями нових понять і знань.

Зміст економічної і соціальної географії розкриває різні ознаки цієї проблеми. Учні розуміють, що природа виступає основою розвитку суспільства. Вона є джерелом виникнення предметів і засобів праці.

Вивчення курсу економічної і соціальної географії переконує учнів в тому, що природні умови і ресурси – основа розвитку всіх галузей господарства. Формування в учнів поглядів на природу, як необхідну основу розвитку господарства забезпечується тим, що вчитель географії у своїх поясненнях про географію галузей матеріальної сфери, акцентує увагу на сировинній і енергетичній базі світу, використовуючи при цьому прийоми проблемного викладання. Слід сказати, що світоглядні ідеї краще засвоюються десятикласниками, якщо вчитель:

- чітко формулює ідею, як задачу або підсумок теми або розділу, що вивчається;
- систематично використовує зміст галузевого і особливо регіонального розділів курсу для розкриття його переконливих ідей;
- своє пояснення, аналіз карт, схем, графіків, таблиць підручника постійно супроводжує такими висновками: „це підтверджує тісні зв’язки між...”, „вплив на цей розвиток неоднаковий...”, „це приклад комплексного розвитку господарства” тощо;

- направляє десятикласників на самостійну побудову світоглядних висновків за навчальним матеріалом і важливими подіями світу.

На сторінках методичної, педагогічної та психологічної літератури, педагогічних журналах і газетах, періодично висвітлюється питання про засвоєння наукових понять. Але варто усвідомити, що процес формування наукових понять потребує сталого логічного ланцюга, який виникає з допомогою наочних засобів навчання, тобто роль різноманітної наочності сприяє розвитку логічного мислення учнів.

Наочне навчання, яке використовується під час формування понять, поєднує в собі сферу чуттєвого сприйняття і сферу мислення, бо ці обидва ступені навчального пізнання нерозривно пов'язані між собою.

Роль наочності та її значення при формуванні наукових понять вивчали Л.А.Занков, О.М.Леонтьєв. [93; 130]

О.М.Леонтьєв, не погоджуючись з точкою зору П.Я.Гальперіна, вказує на те, що не завжди процес формування понять проходить за етапами послідовних дій. Він розглядає формування понять, як складову частину процесу розвитку розумових здібностей, вказуючи на різноманітні функції наочності в навчальному процесі, – в одних випадках вона є джерелом уявлень, в інших – опорою внутрішніх дій.[130, 19]

Л.А.Занков вивчав умови найбільш ефективного поєднання слова і наочності і виділив основні форми такого поєднання, довів теоретично і експериментально в яких ситуаціях доцільніше використовувати кожен з них. [93]

Досліджуючи питання про усунення негативного впливу наочного матеріалу на засвоєння програмного матеріалу, О.М.Кабанова-Меллер зробила висновок, що значну роль у вирішенні цього питання відіграє оволодіння учнями певними прийомами розумової діяльності, зокрема, вона акцентує увагу на ролі абстракції у сприйнятті наочного матеріалу. [96, 66-72].

Під час формування наукових понять у вчителів виникає проблема: як же навчити учнів правильно визначати поняття, тобто давати дефініцію засвоєним поняттям.

Для того щоб визначити поняття, треба спочатку розкрити його зміст, а це можливо через встановлення суттєвих ознак.

Аналіз праць А.М.Алексюка, О.М.Леонтьєва доводить, що вводити визначення можна по-різному. [6; 130]

Перелічимо декілька різноманітних прийомів формування визначених понять:

- на початку пояснення нового матеріалу при розкритті змісту поняття (вчитель пояснює складові частини, які формують поняття „науково-технічна революція”: наука – техніка – продуктивна сила);
- в кінці пояснення, при проведенні роботи по засвоєнню нового матеріалу (дається витлумачення процесів, які виникають в результаті „науково-технічної революції”: комплексна механізація і автоматизація), власно визначення дається старшокласниками самостійно на підставі

вивчених процесів;

- визначення дається при безпосередньому формуванні поняття („науково-технічна революція” – сучасна форма науково-технічного прогресу, що зумовлює докорінні зміни продуктивних сил внаслідок застосування новітніх науково-технічних досягнень), які перелічуються старшокласниками.

Таким чином, з перелічених прийомів ми розрізняємо дедуктивний і індуктивний шлях введення визначення поняття.

Враховуючи розроблені положення про роль формування понять і шляхи їх засвоєння, які є в педагогічній літературі, ми вважаємо, що поняття і відповідні їм визначення не є сталими і незмінними. Коли в учнів відбувається процес накопичення та поглиблення знань про предмети і явища, котрі вивчаються в шкільних курсах, то змінюються і їх уявлення про ці явища і предмети. Так, не точні, не визначені, не конкретні знання замінюються більш точними, повними, широкими, об’ємними, наближаючись до адекватного відображення предметів і їх ознак. При формуванні понять головним є не тільки їх засвоєння, але й застосування їх учнями в практичній діяльності. Отже, абстрактні знання матеріалізуються лише при використанні їх на практиці. Коли учень активно працював з навчальним матеріалом і намагався застосовувати відповідні знання, тільки тоді можливе діюче засвоєння, про це сказано в працях Д.Н.Богоявлінського та Н.А.Менчинської. [36]

Питання про застосування знань на практиці і про значення практичної діяльності знайшло своє відображення в працях О.М.Кабанової-Меллер, Е.М.Кудрявцевої. [96; 121]. В своїх наукових роботах, вони довели, що при застосуванні знань керівне значення отримують такі операції логічного мислення, як узагальнення, аналіз, синтез, абстракція.

При цьому відбувається матеріалізація відтворення знань, які вже засвоєні. Знання набувають конкретних форм, але складність їх застосування полягає в пізнанні загального змісту поняття в одиничному, окремому визначенні. Думку про це ми зможемо прочитати і у американського психолога Дж. Брунера.[40, 41]

Останнім часом увагу привертає теорія поетапного формування понять. Праці П.Я.Гальперіна, А.В.Запорожец, М.Б.Волович, Н.Ф.Тализіної, Д.П. Ельконіна [53; 54; 55; 48; 212], свідчать про те, що саме через посередність дій, спочатку практичних потім розумових, розкриваються суттєві властивості об’єктів, які пізнаються. Причому, формування розумових дій повинно йти не тільки під час засвоєння знань, але й бути предметом спеціального засвоєння.

Практика поетапного формування понять залежить від методики навчання, вікових особливостей і розумових здібностей учнів.

В основних методичних роботах В.Ф.Ефіменко і В.К.Батуріна [91, 55] запропонована методика формування наукових понять, в основі цього процесу лежить взаємодія простих сприймань, уявлень і понять з науковими.

Згідно даної методики, процес формування понять складається з декілька складових:

- 1 – виявлення буденних (простих) уявлень;
- 2 – перехід від них до наукових понять;

3 – органічне введення поняття, яке вивчається, в системі наукових понять даного курсу, розділу;

4 – закріплення наукового поняття;

5 – практичне застосування вивченого поняття.

Застосування цієї методики та її ефективність перевірялась її авторами в процесі експериментального викладання предметів природничо-математичного напрямку.

Деякі аспекти проблеми формування соціальних, економічних та соціально-економічних понять в шкільних географічних курсах, а також здійснення економічної та соціальної підготовки учнів в сучасних умовах отримали певне висвітлення в працях дидактів, методистів-географів та інших фахівців.

До таких досліджень належать праці:

- російських вчених: М.М.Баранського, Е.Г.Байкової, Т.П. Герасімової, А.В.Даринського, І.В.Душиної, В.О.Коринської, В.А.Максимова, Г.О.Понурової, Л.М.Панчешникової, В.Я.Рома.

- українських вчених: В.І.Бондаря, С.У.Гончаренка, М.К. Ковалевської, Г.С.Костюка, Ю.І.Мальованого, Я.Б.Олійника, М.П.Откаленка, В.Ф.Паламарчук, А.Й.Сиротенка, Б.О.Чернова, О.Г.Топчієва, Л.І.Круглик, М.С.Топузова, П.Г.Шищенко, Б.П.Яценка.

- іноземних вчених: Дж.Голда, П.Гінгстона, В.Дорна, В.Яна.

Проблема формування понять знайшла відображення в ряді наукових статей та методичних розробок періодичних видань: „Освіта”, „Рідна школа”, „Педагогіка та психологія”, „Географія та основи економіки в школі”, „Краєзнавство. Географія. Туризм”, у навчально-методичних посібниках та збірниках наукових статей. На основі аналізу праць дослідників, зауважимо, що соціально-економічні поняття в цілому носять абстрактний характер і це вимагає їх подальшої конкретизації. Наведемо деякі прийоми конкретизації:

- співставлення;
- використання цифрового матеріалу;
- порівняння;
- залучення певних документів;
- розповідне або описове викладання понятійного та

термінологічного матеріалу;

- використання різного типу унаочнень;
- аудіювання;
- проблемно-творчий виклад матеріалу.

Дотримання послідовності і наступності у вивченні соціально-економічного матеріалу названих курсів сприяє актуалізації і матеріалізації вже отриманих знань.

Методичні рекомендації відносно формування понять в економічній і соціальній географії у своїх працях пропонує О.Г.Топчієв. [219]

Він зазначає, що вивчення шкільних курсів географії дає можливість сформувати єдину цілісну систему загальних понять. При цьому, завдання вчителя – довести кожне нове поняття до рівня його практичного використання.

В.А.Максимов у своїх працях відзначає, що для успішного вирішення проблеми формування понять, необхідно враховувати особливості пізнавального інтересу. [142]

Як відомо, пізнавальна діяльність людини складається з двох ступенів: чуттєвого та логічного пізнання (або абстрактного мислення), котрі знаходяться у нерозривній єдності: відчуття – сприйняття – уявлення про предмет. Таким чином, створюється уявленно-чуттєва опора при формуванні наукових понять.

Проблема формування наукових понять в учнів розглядається в різноманітних дослідженнях з педагогіки та психології на матеріалах різних навчальних предметів, наприклад, в працях Є.І Пассова. [174]

На основі цих даних виділимо положення, які виступають психолого-педагогічними умовами формування понять:

- засвоєння понять – це творчий процес, який вимагає об'єктивного мислення учасників цього процесу;
- оволодіння учнями прийомами розумової діяльності;
- поняття формуються на основі уявлень на тому ступені пізнання, коли на зміну чуттєвому сприйняттю приходить абстрактне мислення на рівні підсвідомого пізнання;
- при розкритті змісту понять відбувається виділення суттєвих і несуттєвих ознак явищ, що вивчаються, встановлення зв'язку між цими ознаками;
- поняття набуває форми словневого визначення;
- зміст понять постійно поглиблюється і розширюється;
- одиничні поняття підводяться під більш загальні;
- між поняттями встановлюються взаємозв'язки, в сукупності поняття утворюють систему знань;
- засвоєння поняття служить теоретичною і методологічною основою вивчення нового матеріалу;
- застосування методів і прийомів роботи, що відповідають змісту поняття, складу і особливостям учнів, сприяють найбільш ефективному їх засвоєнню;
- при правильно організованій роботі отримані знання стосовно понять застосовуються учнями в практичній діяльності.

Порівнюючи предмети і явища одне з одним виявляються подібності і відмінності. Шляхом аналізу розрізняються в подібних предметах і явища окремі ознаки, котрі виділяються шляхом абстракції – суттєві, які поєднуються в результаті синтезу і шляхом узагальнення розповсюджуємо отриманий комплекс суттєвих ознак на всі предмети і явища даного класу. З допомогою вказаних логічних прийомів формуються поняття – одна з основних форм людського мислення. Спостереження та рекомендації дослідників з питань

соціальної освіти і виховання учнів доповнюють і конкретизують уявлення про загальні психолого-педагогічні умови при формуванні наукових понять стосовно проблеми, яка вивчається.

При формуванні загальних соціально-економічних понять – широко використовуються певні прийоми розумової діяльності:

- визнання суттєвих і несуттєвих ознак понять (описані О.М.Кабановою-Меллер);
- порівняння країн різних типів на основі узагальнених понять про головні ознаки господарства, населення, особливості розміщення виробничих сил (описані З.Т.Калмиковою);
- поєднання повсякденних уявлень і понять з науковими (описані В.Ф.Єфіменко і В.К.Батуріним);
- угруповання суттєвих ознак певних понять від поетапного ускладнення (описані Н.А.Менчинською);
- підведення конкретних соціально-економічних географічних знань під загальне поняття (описані О.Г.Топчієвим);
- формування економічних понять (описані О.В.Плахотнік);
- розвиток понять, на основі поглиблення і конкретизація їх змісту (описані Л.І.Круглик);
- аналізування процесу формування конкретних таких, як „собівартість продукції” економічних понять в шкільному курсі „Економічна географія СРСР (описані Н.Ф.Тупікіною);
- процес формування понять ринкової економіки у студентів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів (описані Н.В.Бірюковою).

Побудова навчального процесу має за мету розвивати творче мислення в учнів та забезпечувати формування внутрішніх стимулів до навчання.

Питання навчального навантаження є одним із важливих в системі навчання. В.О.Сухомлинський відзначав, що „мета навчання є в тому, щоб процес оволодіння знаннями і поняттями забезпечував оптимальний рівень загального розвитку, а загальний розвиток, який був досягнутий під час навчання, сприяв би кращому оволодінню знаннями.”[210]

Одним з ефективних способів розвитку творчої активності учнів є проблемний підхід у навчанні. Він полягає в тому, що завдання даються не в готовому вигляді, а перед учнями ставлять проблемні запитання, створюючи проблемну ситуацію, тобто свідомо створюють певні труднощі, котрі учні повинні подолати, спираючись на попередні знання, досвід, використовуючи набуті вже вміння і навички. Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що проблемність є найефективнішим засобом активізації навчання.

На думку Д.О.Тхоржевського – „Процес навчання, який моделює у своїх суттєвих рисах процес продуктивного мислення і спрямований на відкриття учнями нових знань і способів дій, називають проблемним”. [223] Оскільки процес проблемного навчання і проблемного викладання складається із системи проблемних завдань, то у процесі їх творчого вирішення учні не тільки одержують певну суму знань, понять і термінів, а й оволодівають

методами дослідження, розвиваючи активне і самостійне мислення.

В основі проблемного навчання лежать психолого-педагогічні закономірності проблемної ситуації. Навчання у найбільш загальному вигляді, вважає М.І.Махмутов, це – „передача досвіду старшого покоління молодшому”. [147, 15]

Структура уроку з проблемними завданнями являє собою, за М.І. Махмутовим, поєднання зовнішніх (актуалізація попередніх знань, засвоєння нових знань і способів дії, формування умінь і навичок) і внутрішніх (виникнення проблемної ситуації та її усвідомлення, висунення припущень і обґрунтування гіпотези, доведення гіпотези, перевірка правильності розв’язання проблемної задачі) елементів процесу навчання і створює оптимальну можливість для керування самостійною навчально-пізнавальною діяльністю учнів. [147]

Сучасні цілі навчання географії в загальноосвітніх закладах, підвищений науковий рівень змісту географії в старших класах, вимагають максимальної активізації пізнавальної діяльності старшокласників, в тому числі і самостійної. Без цього неможливо сформувані наукові поняття в курсі „Економічна і соціальна географія світу”.

Аналізуючи психолого-педагогічну та методичну літературу з проблеми формування наукових понять, нами зроблені висновки, що наукові дослідження з цієї проблеми доповнюються і конкретизуються вченими-педагогами відповідно до змін, які відбуваються в навчально-виховному процесі. Далі ми розглянемо та проаналізуємо навчальні програми, діючи підручники та стан формування понять в практиці сучасної школи.

1. 3. Аналіз чинних навчальних програм і підручників з досліджувальної проблеми

В попередньому підрозділі ми з’ясували, що у восьмидесятих роках ХХ століття в Україні відбулися зміни в назві шкільних курсів географії, що відповідали розвитку географічної науки. З’явилися курси економічної і соціальної географії, які були спрямовані на розкриття зв’язків і взаємодії в системі класичної тріади:

- природне середовище (природа);
- людина (населення, суспільство);
- господарство (виробництво).

Програма і підручники були удосконалені на основі напрямів, які нині пронизують всю географічну науку. Одним із найважливіших напрямів – посилення уваги до соціальних аспектів суспільства, які розкривалися на основі поглиблення навчального матеріалу про населення країн, його побут, мову, культуру, релігійні особливості, а також про невиробничу сферу господарства.

Основне завдання прикладної освіти – підготовка людей до праці у новій системі господарювання. Завдання школи сьогодні полягає у тому,

щоб підготувати учня до життя, допомогти йому завчасно зорієнтуватися у виборі майбутньої професії й у визначенні своїх прав та обов'язків як споживача, вкладника, інвестора тощо. Цим вимогам здебільшого відповідає оновлений зміст та структура курсу „Економічна та соціальна географія світу”, який вивчається у десятому класі загальноосвітньої школи.

Розгляд нині діючих навчальних програм та існуючих підручників з географії, що створені в Україні, починаючи з 1996 року по теперішній час, сформував стійку впевненість, що формування наукових соціально-економічних географічних понять на основі чинних підручників впроваджується не ефективно і потребує подальшого вдосконалення.

В навчальній програмі з географії ясно сказано про головні завдання, які несе в собі шкільний курс і учень повинен розуміти роль географії у вирішенні економічних і соціальних проблем.

Нова редакція навчальної програми була створена у 2001 році науковцями-практиками, її сучасний зміст зважав на досвід вивчення географії в школі і досягнення географічної науки. При розробці шкільної програми враховувались закономірності засвоєння знань, їх доступність для учнів, рівень підготовки з пропедевтичних курсів природознавства та рідного краю, а також інших шкільних предметів природознавчого напрямку: біології, хімії, фізики та історії.

В курсі економічної і соціальної географії світу частина економічних термінів, які раніше зустрічались в підручниках, були зведені до рівня понять, такі як: „собівартість”, „маркетинг”, „менеджмент” та інші.

Проаналізуємо структуру курсу економічної і соціальної географії світу, яка вивчається в десятому класі, навчальні програми та діючий підручник, зміст розділів, тем та зв'язків між ними, акцентуючи увагу на процесі формування соціально-економічних понять учнями-десятикласниками.

Повний курс економічної і соціальної географії світу, який вивчається у десятому класі загальноосвітньої школи, розрахований навчальною програмою на 34 години на рік і за програмою вміщує: вступ, загальну економіко-географічну характеристику світу та регіональну географію з оглядом окремих країн, а також чотири практичні роботи .

Для поглибленого вивчення географії в профільних класах спеціалізованих шкіл, навчальна програма розрахована на 68 годин на рік і нами розглядатися не буде.

У 1997 році видавництвом Київ „АртЕк” в світ було випущено пробний підручник для десятого класу середньої школи за редакцією Б.П.Яценка „Економічна і соціальна географія світу”, який майже наближений до існуючої навчальної програми. У підручнику П розділи і 61 параграф. [250]

Науково-методична концепція цього підручника побудована таким чином, щоб допомагати учням самостійно набувати і застосовувати знання і вміння засобом підручника, а вчителю географії – правильно керувати навчально-пізнавальною діяльністю учнів.

Потрібно мати на увазі, що в підручнику фактичного матеріалу набагато більше програмного мінімуму, оскільки факти мають різне

педагогічне значення, тобто фактичний матеріал, виступає конкретизацією теоретичних питань з навчальної програми, він не є самостійним предметом вивчення і необхідний тільки для того, щоб полегшити розуміння і міцне засвоєння наукових понять. Наприклад: основні принципи розміщення виробництва або специфіку господарств різних регіонів, ідеї взаємообумовленості економічних об'єктів, процесів у часі і просторі тощо. Такий матеріал має допоміжне ілюстративне значення.

В умовах діючої програми до нього можна віднести історичні довідки про господарство міст, на рівні розвитку окремих галузей в минулому, відомості про умови залягання корисних копалин і способах їх видобутку, технологічні стадії виробництва і його техніко-економічні особливості. В підручнику багато фактів і цифр, які доводять велич господарського будівництва світу, є назви міст, які відображають історичне минуле, повагу до національних героїв тощо. Такий фактичний матеріал може мати виховне

значення. Зрозуміло, що цей поділ фактичного змісту підручника умовний. Наприклад, факти освітнього значення завжди ілюструють і виконують виховні функції. Але для того, щоб визначити об'єм нових понять і знань та навчальне навантаження на кожний урок, цей поділ дає вчителю допомогу ставити дидактичні цілі перед розділами і темами програми.

Крім підручника, для учнів десятих класів підготовлено атласи, робочі зошити та контурні карти з друкованою основою. Але на компоненти підручника покладені основні функції: вплив на інтелектуальну, практичну, емоційну сферу діяльності учнів. Під час вивчення економічної і соціальної географії активний словник учнів збільшується великою кількістю соціально-економічних термінів. На формування нових понять і термінів націлює в підручнику звернення до учнів, а також включені в текст пояснення значень соціально-економічних термінів та завдання на їх застосування, наприклад, сторінка 7, малюнок 1, завдання 2. Розуміння змісту поняття повинен давати "Словник географічних термінів та понять", якого в сучасному підручнику немає. Підручник застосований брати участь у всіх основних формах організації навчального процесу:

- на уроці;
- при підготовці домашнього завдання;
- при обробці зібраних матеріалів тощо.

Для вчителя географії підручник є орієнтиром при відборі змісту навчального матеріалу, диференціації його за значимістю для даного курсу. Він також може допомогти у відборі і дозуванні матеріалу для одного уроку, у визначенні напрямлення навчально-пізнавальної діяльності учнів – практична робота, узагальнення, систематизація знань тощо. Підручник, як цілісний образ, який використовується для навчання учнів географії відбиває логіку навчального процесу.

Логіка основного напрямлення процесу навчання з курсу економічної і соціальної географії світу в цілому від розділу до розділу та від теми до теми

націлює школярів на розуміння більш складних зв'язків між компонентами природи і суспільства, між галузями господарства, взаємозв'язками у світі, узагальнює основні знання про карту, прийоми і методи навчальної роботи з статистичними матеріалами. Завдання змушені збільшувати самостійність учнів у набутті і застосуванні ними знань і прийомів навчальної роботи, які з часом стають прийомами творчо-самостійного рішення навчально-практичних задач.

Найбільш великими структурними елементами підручника є розділи, в середині них – теми. В кожній темі закладена логіка процесу навчання, яка націлена на засвоєння змісту: від первісної загальної характеристики об'єкту вивчення до узагальнення та систематизації знань.

В діючому підручнику, за редакцією Б.П.Яценка знання залишаються на рівні запам'ятовування первісно сприйнятого змісту. Як же засобом підручника допомогти учням логічно правильно завершити вивчення теми? Для цього після кожної теми треба дати завдання, які потребують повторення основного змісту, і що головне – переосмислити його, встановити зв'язки в середині теми за її змістом, систематизувати у логічних структурних схемах і самостійно застосовувати в не з модульованій ситуації.

В підручнику, за редакцією Б.П.Яценка, в кінці кожного параграфу даються запитання та завдання, а в кінці кожного розділу готові висновки, а варто давати завдання і запитання на аналіз висновків, які б учні зробили самостійно.

Допомогу вчителю в організації навчально-пізнавальної діяльності учнів може дати структура параграфів, в якій повинна бути логіка навчального процесу за елементами засвоєння по етапах: сприйняття – осмислення – первісне закріплення – застосування на різних рівнях самостійності учнів – самоконтроль. Цьому сприяє зміст окремих елементів засвоєння: поняття, знання про зв'язки, прийоми навчальної роботи тощо, який має відносну логічну кінцівку і може бути розкритим в об'ємі одного параграфу. Підручник має бути укладений таким чином, щоб об'єм змісту нових знань і понять, які входять у параграф, могли б вивчатися без перевантаження учнів під час одного уроку або його частини, якщо урок комбінований за дидактичними цілями.

В залежності від новизни, складності елементів засвоєння, від наявності опорних знань параграфи різняться за об'ємом.

Перший структурний елемент параграфу – питання і завдання, які націлюють учнів на повторення, актуалізацію опорних знань і вмінь, які необхідні для засвоєння нового змісту. Вони потребують відновлення уявлень і знань з інших шкільних предметів, з попередніх географічних курсів, життєвого досвіду, із матеріалів отриманих з періодичного друку, газет, журналів, радіо і телепередач тощо.

Питання і завдання дозволяють створити в учнів протиріччя між відомим (те, що я знаю) і не відомим (те, що я буду знати). Таке протиріччя – є головною умовою для того, щоб сформулювати пізнавальну задачу, а іноді створити проблемну ситуацію на початку вивчення нового матеріалу.

У цілому учні значною мірою вже готові до вивчення курсу економічної і соціальної географії світу. Вони засвоїли основні поняття фізичної географії та економічної і соціальної географії України. На прикладі України одержали навички комплексної економіко-географічної характеристики країни.

Використовуючи пропедевтичні знання з попередніх курсів географії, учням необхідно надати знання про соціально-економічні поняття, які вони будуть вивчати в курсі економічної і соціальної географії світу.

Розглядаючи сучасну шкільну програму з курсу „Економічна і соціальна географія світу” і співставляючи її з діючим підручником, можна зробити такі висновки:

Вступ – це перший урок, на який припадає 1 година навчального часу, інформує учнів про предмет та завдання економічної і соціальної географії світу. Вони знайомляться з історико-географічними регіонами світу, з’ясовують мотиви виділення цих історико-географічних регіонів для науково-пізнавальних потреб суспільства. Десятикласники ознайомляться з джерелами географічних знань, країнознавчою інформацією, іншими літературними манускриптами, деяка література рекомендується вчителем географії. Тема вступу в підручнику відсутня взагалі.

Розділ I, на який відводиться 12 годин і 5 тем, розповідає про загальну економіко-географічну характеристику світу.

Учні вперше характеризують сучасну політичну карту світу, особливості сучасної соціально-економічної типології та регіонального поділу країн світу, визначають етапи формування політичної карти світу. Пояснюють відмінність понять „країна”, „державна”, „залежна країна”, „колонія”, „протекторат”. В підручнику подані картосхеми „Типи країн світу” на стор.10, мал.2, які аналізуються учнями під час засвоєння нових понять.

У розділі „Природні ресурси світу” перелік понять характеризується своєю повторністю по відношенню до першого, другого, третього і так далі років навчання географії. Наприклад, поняття „типи та види корисних копалин”, „типи опадів” і так далі викладаються на всіх ступенях навчання географії, завдяки зростаючому ступеню складності викладання матеріалу. Учні вже знайомі з такими поняттями, як „відмінність між природними умовами та природними ресурсами”, „відновлювальні та не відновлювальні природні ресурси”, таким чином формуючи нові поняття „ресурсозабезпеченість”, „природокористування”, вчитель спирається на базові знання десятикласників. Саме цього потребує і практична робота на порівняльну оцінку ресурсозабезпеченості двох окремих країн чи регіонів світу за вибором учнів.

У темі „Населення світу”, яка знайомить учнів з кількістю населення світу, демографічними процесами та різними особливостями, розглядаються такі соціально-економічні поняття: „демографічна політика”, „природний приріст”, „міграції”, „розміщення населення”, „міське населення”, „урбанізація”, „агломерація”, „мегалополіс”, „субурбанізація”, „псевдоурбанізація”, „міграція”, „еміграція”, „імміграція”; „сільське

населення”, „трудові ресурси”, „зайнятість населення”, „економічне активне населення”.

Учні, за картами атласу описують найбільші народи та найпоширеніші мовні сім'ї і групи світу. За картосхемами поданими в підручнику характеризують напрями основних міграційних потоків, структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами. Використовуючи додаткові джерела інформації, готують повідомлення про урбанізаційні процеси світу.

Цікавою є тема: „Релігія як явище культури”. Користуючись відповідною картою, учні визначають світові релігії, виникнення і сучасне поширення релігійних учінь.

У темі 4, яка присвячена світовому господарству, учні знайомляться з такими поняттями: „міжнародний географічний поділ та інтеграція праці”, „НТР” та її основні риси”, „інформаційно-технологічна революція” тощо. Аналізують основні райони розміщення провідних галузей промисловості та головні сільськогосподарські райони світу. Характеризують основні риси галузевої (співвідношення промисловості, сільського господарства, обслуговуючих галузей) та територіальної структури (центр, периферія, напівпериферія, полюс росту) господарства світу. Вчать визначати вплив НТР на галузеву структуру та територіальну організацію виробництва. За допомогою картографічних і статистичних матеріалів роблять висновки про розміщення провідних галузей промисловості світу та про тенденції розвитку транспорту, туризму та напрями зовнішньоекономічних зв'язків.

П'ята тема: „Глобальні проблеми людства”, присвячена головним проблемам сьогодення. В цій темі вивчаються поняття про глобальні проблеми людства (війни і миру, екологічну, сировинну і енергетичну, голоду, боротьби із злочинністю, тероризмом, хворобами віку), подана роль світової громадськості у розв'язанні цих світових проблем. Учні аналізують сутність та причини виникнення і особливості кожної з проблем та можливі шляхи їх розв'язання.

Цей розділ містить найбільшу кількість соціально-економічних понять і здійснює первинне знайомство з деякими загальними та одиничними поняттями: „територія”, „державна”, „форма правління”, „валовий внутрішній продукт”(ВВП), „валовий національний продукт” (ВНП), „корпорації”, „велика сімка”, „міжнародні організації”, „агрокліматичні ресурси”, „біологічні ресурси”, „рекреаційні ресурси”, „міграції”, „демографічний вибух”, „урбанізація”, „мегалополіс”, „агломерація”, „трудові ресурси”, „економічно активне населення”, „світове господарство”, „суспільний поділ праці”, „географічний або територіальний поділ праці”, „міжнародний поділ праці”, „менеджмент”, „маркетинг”, „структура світового господарства”, „транснаціональні корпорації”, „науково-технічна революція”, „науково-технічний прогрес”, „основні системи світового господарства”, „галузь промисловості”, „альтернативні види енергії”, „міжнародні економічні зв'язки”, „інвестиції”, „міжнародна торгівля”, „міжнародний туризм”, „міжнародні соціальні проблеми”, „глобалізація”, „екологічна криза” тощо. Регіональна географія вивчається у другому розділі. На нього припадає 5

великих тем, які складають 20 годин.

Посилаючись на отриманні поняття, які вивчались у першому розділі, вчитель адаптує їх до кожного регіону чи країни. Ці поняття виступають базою для розуміння особливостей регіонального господарства, конкретизуються і розширюються. Учні вчаться складати комплексну економіко-географічну характеристику країн регіону, роблять висновки щодо особливостей господарства країн по регіонах.

Підводячи підсумок аналізу навчальної програми і діючого підручника, зазначимо, що проблема формування соціально-економічних понять значною мірою вирішується завдяки удосконаленню їх структури, введенню власно економічних, соціальних і соціально-економічних понять, термінів і навіть цілих тем, але складається враження, що у даній програмі соціально-політичний рівень поєднується або замінює економічний.

Мабуть, більш правильно було б розглядати умовний поділ країн за рівнем економічного та соціально-політичного розвитку, застосовуючи вже отримані соціально-економічні поняття.

Підручник не має механізму формування понять соціально-економічного характеру і вчителю відводиться роль координатора, який вчить учнів користуватися основною та додатковою інформацією підручника, а також застосовувати в реальному житті прикладні поняття. Для цього є необхідність на уроці поєднувати теоретичний зміст підручника з виконанням практичних завдань. Деякі поняття носять інформаційний характер, оскільки учні їх чули і навіть знають, що вони означають, тому факти про ці поняття можна використовувати на уроці як опорні.

У процесі формування соціально-економічних понять на уроці при переході від одного рівня знань до іншого, від уявлень до безпосередньо поняття, треба активізувати розумову діяльність учнів. Вирішення цього складного завдання вимагає від вчителя врахування як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

Однією з об'єктивних обставин, що стоїть на перешкоді переходу учнів від абстрагуючого засвоєння соціально-економічних понять до їх конкретизації є та, що навчальна програма, підручник та часто і вчителі не передбачають вивчення названих понять в їх тісному зв'язку, як єдину логічну систему.

Вивчення понять має або фрагментарний характер або епізодичний. Вчителі географії вважають, що існування в підручнику визначення та певних термінів звільняє їх від систематичної і цілеспрямованої роботи щодо формування соціально-економічних понять в процесі викладання економічної та соціальної географії світу. Учням важко зрозуміти і усвідомити міжпредметні зв'язки, відношення між навчальним матеріалом, який вивчено і який вивчається.

Якщо викладання ведеться ізольовано, вчитель не розкриває зв'язки між поняттями, учні не відчують бачення системи понять в цілісній системі шкільної географічної освіти.

В результаті такого підходу до вирішення досліджувальної проблеми, учні не повною мірою підготовлені до засвоєння соціально-економічних понять на заключному етапі їх формування.

А другий етап – поглиблення і конкретизація, майже зведений до нуля і як відзначалось, носить фрагментарний характер.

Аналіз підручника з курсу економічної і соціальної географії доводить, що в ньому поєднується словнева форма у вигляді навчального тексту, ілюстративний матеріал у вигляді картографічних схем, статистичних таблиць, малюнків, фотографій тощо.

Проведений у процесі дослідження констатуючий експеримент показав, що складний і різноманітний матеріал соціально-економічних понять, які визначають зміст шкільного предмету „Економічна і соціальна географія світу”, нерідко викликає труднощі у вчителів географії при відборі головного і суттєвого. Це в свою чергу спонукає учнів до безсистемного запам'ятовування несуттєвих ознак соціально-економічних об'єктів і явищ. З метою запобігання цьому негативному впливу, в процесі дослідження було піддано аналізу провідні поняття змісту предмета, що дало змогу виділити нові для учнів поняття і терміни на кожному етапі навчання з урахуванням міжпредметних зв'язків, визначити поняття, що розвиваються, тобто такі, які учням вже відомі, але в даній темі поповнюються новим змістом та встановити зв'язок між знаннями.

Для з'ясування рівня засвоєння учнями десятих класів основних географічних понять соціально-економічного напрямку в умовах традиційного навчання було проведено констатуючі зрізи знань. З цією метою десятикласникам були запропоновані завдання, виконання яких передбачало: давати наукові визначення понять; диференціювати суттєві та несуттєві ознаки ; проводити різні логічні операції над поняттями; розуміти і встановлювати зв'язки між поняттями; аналізувати явища соціально-економічної дійсності; застосовувати знання стосовно соціально-економічних понять на практиці.

Аналіз відповідей довів, що різні поняття засвоюються десятикласниками неоднаково, існує певна залежність між характером, змістом соціально-економічних понять і рівнем їх сформованості. Спостереження за навчальним процесом у загальноосвітній школі, анкетування вчителів і учнів свідчить, що діючий підручник з географії для десятого класу перевантажений об'ємним викладом фактів, теоретичних положень, переліком цифрових показників, що не запам'ятовується учнями.

Знижує якість підручника і відсутність додатків та понятійно-термінологічного словника. А між тим педагогічна функція термінологічного словника, повний перелік наукових понять курсу економічної і соціальної географії світу, їх розподіл між словником і текстом, а в тексті між загальними і регіональними розділами – це методичні проблеми, розв'язання яких необхідно для вдосконалення підручника як складової цілісної методичної системи при формуванні наукових понять.

Сучасний підручник, за редакцією Б.П.Яценка, містить 185 понять різних за ступеню складності, серед них є ті, з якими учні знайомляться вперше на уроках географії в десятому класі.

Навчальна програма відводить на вивчення всього курсу 34 години, а підручник містить 61 параграф, тобто у двічі більше. Не підготовлена підліткова психіка не в змозі опрацювати таку кількість нової інформації. Яким же чином можливо за 34 навчальні години за рік і за 45 хвилин навчального часу засвоїти їх?

Вчитель має бути озброєний психологічними знаннями, враховувати підлітковий вік та індивідуальний стан, мати відповідний допоміжний методичний матеріал.

Більшість вчителів географії не підготовлено до роботи за новою програмою і новим підручником, а попереду – розробка та створення нової програми для 12-річної школи. Тому, при створенні нових підручників особливу увагу слід приділяти точним та доступним формулюванням визначень понять, розкриттю їх основних ознак. На основі розкриття взаємозв'язків між поняттями різного рівня, підводити учнів до встановлення узагальнених висновків. Ефективним прийомом для усвідомлення соціально-економічних понять може бути схематичне зображення їх супідрядності та встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Розкриття повторювальних постійно існуючих зв'язків підводить учнів до усвідомлення соціально-економічних закономірностей.

У наступному параграфі буде розглядатися, як позначилися результати теоретичної розробки змісту курсу економічної і соціальної географії світу на стан проблеми формування соціально-економічних понять в практиці сучасної школи.

1. 4. Стан формування соціально-економічних понять в практиці сучасної школи

Під час вивчення економічної та соціальної географії світу учні поступово удосконалюють здобуті уміння, географічні знання з допомогою географічних джерел, що дозволяє їм визначати вплив виробничої діяльності сучасного суспільства на географічну оболонку на різних рівнях – глобальному, регіональному, локальному.

Даний шкільний курс розвиває у школярів геопросторове мислення, що дає можливість зрозуміти доцільність науково-обґрунтованого підходу до природокористування, системної єдності довкілля, людини та її діяльності у територіальному аспекті. Розкривається роль географії у житті суспільства та забезпеченні раціонального використання природного, трудового та матеріально-ресурсного потенціалу територій (країн, окремих регіонів тощо).

На відміну від інших шкільних курсів географії цей курс забезпечує й дозволяє оволодіти соціальними, економічними і соціально-економічними поняттями в нових сучасних умовах, які закладені в проекті державного стандарту базової середньої географічної освіти, бо вимагає:

- аналізу змісту загальних понять і нових для учнів термінів;
- уваги на пояснення економіко-географічних зв'язків при обмеженому заучуванні фактичного матеріалу;
- систематичному навчанню школярів специфічним прийомам навчальної роботи.

Це єдиний курс в загальноосвітній школі, який показує цілісну картину сучасного господарства світу, його структуру, особливості розвитку, розміщення і перспективи.

Соціально-економічні знання, які учні здобувають під час вивчення економічної і соціальної географії світу, за допомогою соціально-економічних понять і термінів, сприяють розвитку творчого мислення учнів. Для зручності ми виділили соціально-економічні поняття в окремі групи:

1. Поняття про політичну карту світу, етапи її формування, визначення окремих територій та їх поділ на країни і політичні утворення, типологію країн та їх угруповання.

2. Поняття про види природних ресурсів, про їх промислове використання та господарське значення. Вони тісно пов'язані з розумінням взаємодії природних компонентів і необхідності раціонального ставлення до багатств природи. Учні вчать давати господарську економічну оцінку природним ресурсам світу, тобто встановлювати можливість і доцільність залучення природних ресурсів у світове виробництво при сучасному розвитку науки і техніки.

3. Соціальні поняття, а саме поняття про трудові ресурси: кількість населення, його фаховий склад, розподіл трудових ресурсів між виробничою і невиробничою сферами господарства, соціально-фахову структуру населення, форми, темпи і рівень урбанізації, шляхи раціонального використання трудових ресурсів тощо.

4. Суто економічні поняття: господарство і його структура, сфери, галузі, типи підприємств, форми організації виробництва, енерговиробничі цикли, паливно-енергетичний баланс, а також формування понять „продуктивність праці”, „ефективність виробництва”, „інтенсифікація виробництва”, „концентрація” і „спеціалізація”, „кооперування”, „комбінування”, „менеджмент”, „маркетинг”, „собівартість продукції” та інші. Для закріплення теоретичного матеріалу, учні аналізують особливості розміщення виробництва, роблять розрахунки за статистичними даними, вчать працювати з картами. Вони знайомляться з техніко-економічними показниками підприємств і новими технологіями виробництв, дізнаються про те, як ефективно використовувати виробничий і науково-технічний потенціал в умовах інтенсифікації економіки світу.

5. Соціально-економічні географічні поняття про територіальну організацію виробництва, що включають розуміння понять „промисловий пункт”, „вузол”, „територіально-виробничий комплекс”, „економічний район”, „міжнародний географічний поділ праці” і об'єднують соціальні і економічні поняття.

З допомогою табл.1.1 проаналізуємо теми, в яких найбільше зустрічаються соціально-економічні поняття.

Таблиця 1.1

Розподіл соціально-економічних понять за темами

Назва теми, що вивчається	Соціально-економічні поняття
Політична карта світу	Територія, країна, держава
Типи країн світу	ВВП, ВВП, форма правління, корпорація, велика сімка, міжнародні організації
Природні ресурси світу	Мінеральні ресурси, водні ресурси, земельні ресурси, рекреаційні ресурси
Населення світу	Урбанізація, мегаполіси, міграції, трудові ресурси
Світове господарство	Міжнародний поділ праці, менеджмент, маркетинг, НТР, НТП, технополіси.

Статистичні дані, які були зібрані під час формуючого експерименту, власні педагогічні дослідження та методична література, яка базується на практичному досвіді свідчать, що вчителям географії бракує допоміжних теоретико-методичних знань з методики навчання під час викладання соціальної і економічної географії світу, особливо при формуванні понять соціально-економічного характеру.

Дослідження стану формування соціально-економічних понять в шкільному курсі проводились на уроках географії шляхом спостереження за діями учнів, аналізуючи їх відповіді, контрольні і практичні роботи. Це дало змогу виявити недоліки процесу формування і засвоєння соціально-економічних понять.

Технологія підготовки до уроку диктує посилатися на відбір оптимальних задач освіти. Перед вчителем постають наступні проблеми:

- які знання, поняття і терміни повинні бути сформовані на уроці;
- на якому рівні (теоретичному чи емпіричному) учні повинні засвоїти данні знання, поняття і терміни;
- і чи є у школярів базовий рівень знань і вмінь, з допомогою якого можна будувати навчання;
- які методи навчання при формуванні знань, понять і вмінь варто використовувати на тому чи іншому уроці.

Більшість вчителів географії, близько 75 %, використовують методи формування соціально-економічних понять за джерелами знань. Визначення наукового терміну зводиться до готового формулювання, яке зовсім не відрізняється від наведеного у підручнику і закріплення проходить шляхом записування цього визначення в зошит. Такі методи мають обмежені можливості для розвитку продуктивного мислення, оскільки орієнтують учнів на репродуктивне засвоєння навчального матеріалу. Внаслідок

репродуктивного сприймання знань в учнів створюється репродуктивний стереотип мислення, тобто відтворююче мислення і при незнайомій ситуації, яка потребує нестандартного розв'язання проблеми, учням важко перебудуватися на новий тип мислення.

При творчому, самостійному процесі формування нових понять, коли вчитель застосовує різні методи навчання, поетапно чергує їх, включає до нього проблемні завдання, акцентує учнів на самостійну роботу, ставить учня в позицію дослідника, відкривача, тоді поняття засвоюються ліпше.

Результати проведеного констатуючого експерименту з проблеми формування понять соціально-економічного характеру в учнів десятих класів свідчать, що у навчальній програмі з даного курсу передбачається засвоєння учнями основних соціально-економічних понять, вміння розкривати зміст поняття, диференціювати суттєві і несуттєві ознаки, встановлювати взаємозв'язки між поняттями, що формуються як єдина система, відокремлювати в них структурні елементи. На практиці ж знання учнів не відповідали цим вимогам. Дані цих досліджень ми відобразили в табл.1.2.

Таблиця 1.2

Назва теми, яка вивчається	Соціально-економічні поняття, що формуються	Методи навчання	Рівень сформованості соціально - економічного поняття в учнів	Труднощі в процесі формування соціально-економічних понять
Населення світу	Економічно активне населення	Бесіда, розповідь вчителя	середній	Недостатня орієнтація та акцент вчителя на знання і поняття учнів з попередніх тем курсу й інших навчальних предметів, мало наводиться конкретних прикладів

Міжнародні економічні зв'язки	Зовнішня торгівля, ринок послуг, міжнародний туризм	Розповідь з використанням унаочнень	задовільний	Через значну теоретичність відповідних понять, учні не можуть їх усвідомити, зробити ґрунтовні висновки
-------------------------------	---	-------------------------------------	-------------	---

Результати дослідження за станом формування соціально-економічних понять

Аналізуючи дані табл.1.2, можна зробити висновки, що в учнів десятих класів виникають труднощі із узагальненням вивченого, переходом від теорії до практики і навпаки, оскільки в програмі збережені важливі принципи навчання – система практичних робіт і краєзнавчий підхід, то практичні завдання потребують роботи з текстом підручника, з картографічним та статистичним матеріалом, схематичними, тематичними, наочними джерелами знань, а це не завжди вдається учням.

Процес формування та засвоєння соціально-економічних понять має свою специфіку і особливості.

До цих особливостей належать:

1. Високий рівень абстрактності соціально-економічних понять.
2. Складний характер між понятійними зв'язками, які відображаються в цілісній системі політичних, географічних, економічних та соціальних законів, категорій і відповідають новітнім економічним реаліям.
3. Тісний взаємозв'язок теоретичних положень, які відображені в соціально-економічних поняттях з суспільною практикою.

Оскільки соціально-економічні поняття – це поєднання міжпредметних категорій, взаємозв'язок економічних (природничих, виробничих, господарських) та соціальних (людських) атрибутів і розмежувати ці властивості дуже важко, то вчителі географії успішно використовують

міжпредметні зв'язки.

Принцип міжпредметних зв'язків представляє собою конкретизацію загального дидактичного та методологічного принципу системності навчання, що дозволяє формувати в учнів особливий тип мислення – системний.

Предметна галузь географії перетинається з предметними галузями інших наук, які є невід'ємною складовою у процесі вивчення суміжних питань.

Знаннями міжпредметного характеру для десятикласників можуть бути знання з історії про розвиток господарства тієї чи іншої території країни, при вивченні регіонального розділу країнознавства, знання з фізики про теплоту згорання різних видів палива, при вивченні паливно-енергетичного комплексу світу тощо. Серед опорних вмінь можна назвати такі вміння, котрі є міжпредметними методами пізнання: аналіз, порівняння, відокремлення головного, узагальнення.

Під час вивчення структурних елементів соціально-економічного напрямку, виникає необхідність розкривати поняття на конкретному економічно-соціальному матеріалі, тобто – навчальний процес це поступове, послідовне накопичення і народження знань в чіткій послідовності. Логічний метод, як відомо, полягає у вивченні суспільних явищ в узагальненому, абстрагованому вигляді. При логічному методі явища розглядаються не в процесі його розвитку, на всіх проміжних етапах, а в кінцевій стадії розвитку. Він підходить до поняття, як кінцевої точки цілеспрямованого процесу. [33]

Для аналізу фактичного стану знань учнів з досліджувальної проблеми був проведений педагогічний експеримент, через реалізацію контрольного зрізу знань, анкетування та тестові запитання.

Перевірка ступенів сформованості соціально-економічних понять в учнів, здійснювались за об'єктивними критеріями:

- давати наукові визначення понять;
- диференціювати суттєві та несуттєві ознаки;
- проводити різні логічні операції над поняттями;
- розуміти і встановлювати зв'язки між поняттями;
- спираючись на засвоєнні поняття, аналізувати явища соціально-економічної дійсності;
- застосовувати знання стосовно соціально-економічних понять на практиці.

Уже перші спостереження і оцінка знань учнів довели, що різні поняття засвоюються ними неоднаково, що існує певна залежність між характером, змістом соціально-економічних понять і рівнем їх засвоєння під час вивчення економічної і соціальної географії світу.

У зв'язку з цим виникла необхідність з'ясувати погляди самих учнів щодо понять, які вони вважають найбільш важкими для розуміння та засвоєння. Серед учнів десятих класів Деснянського району м. Києва була розповсюджена анкета, яка включала дванадцять основних соціально-економічних понять, що вивчалися ними на протязі двох років навчання (повністю анкета представлена в додатках). Треба було уважно проаналізувати текст анкети і підкреслити поняття, які на їх думку є найбільш складними для

засвоєння.

Результати анкетування засвідчили, що найбільш складними є ті, які носять узагальнюючий, абстрактний характер.

Наприклад:

- “Інфраструктура” - 81%,
- “НТР” - 70 %,
- “Рекреаційні ресурси” - 77 %,
- “Міжнародний туризм” - 63 %.

Соціально-економічні поняття, що носять більш конкретний характер, засвоюються краще учнями. Більш зрозумілі для них є також поняття, з якими вони зустрічаються на практиці, в повсякденному житті („транспорт”, „торгівля”, „розподіл праці”, „ТВК”).

Зрозуміло, що думка самих учнів не може бути визнана основним критерієм складності понять. Отримані результати опитування надалі уточнювались, коригувались на основі об’єктивних даних контрольних робіт, усних відповідей, в яких учні характеризували сутність, зміст основних соціально-економічних понять.

Аналіз проведеного опитування свідчить ще й про наявність понять, різних за складністю засвоєння і допомагає виділити з них найбільш складні.

Як відзначалось, теоретичні дослідження і практичний досвід вчителів географії стверджують, що суттєвим показником засвоєння поняття є уміння сформулювати його визначення. Воно підсумовує, інтегрує знання учнів, які вони засвоїли на певному етапі навчання, а також створюють базу для отримання більш глибоких знань.

Погоджуючись з існуючою в педагогічній літературі думкою про роль визначення, як показника ступеню засвоєння поняття, відзначимо, що абсолютизувати все ж таки це положення не слід. Аналіз бесід з учнями, круглих столів, які під час індивідуального опитування не зуміли дати повного і чіткого визначення того чи іншого поняття, виявив, що це не констатація відсутності у них певних знань, а відсутність уміння давати визначення. В процесі формування знань в учнів, особлива увага була зосереджена на вмінні формулювати визначення, так як основними його критеріями є повнота розкриття змісту понять; диференціація суттєвих, загальних і особливих ознак поняття; форма передачі і логіка викладу матеріалу.

Перевіряючи якість знань учнів десятих класів на основі цього вміння, їм були запропоновані завдання для визначення таких понять: „територіально-виробничий комплекс”, „науково-технічна революція”, „урбанізація”, „міжнародна торгівля”.

Якісна інтерпретація відповідей – свідчила про різні рівні сформованості понять економічної та соціальної географії в учнів десятих класів, в залежності від складності понять, рівневих показників знань та вмінь учнів. Формування соціально-економічних понять як форм теоретичного мислення, в яких відображається сутність, зв’язки, і відношення соціальних і економічних явищ та процесів, відіграє особливу роль в географічній освіті

учнів. Проведені спостереження поки що не дають підстав для глибокого, всебічного аналізу знань учнів з соціально-економічних понять, але деякі факти можна констатувати: по-перше, це свідчення того, що знання значної частини учнів з важливих соціально-економічних понять недостатньо повні і точні; далеко не всі вони розкривають зміст понять усвідомлено; значна частина учнів не може дати повне наукове визначення поняттям, у них недостатньо сформовані уміння і навички абстрагувати, узагальнювати, порівнювати та виконувати інші логічні операції; по-друге – більшість учнів не може застосовувати отримані знання під час вивчення нових об'єктів; нерідко учні ототожнюють одні соціально-економічні поняття з іншими. У багатьох відповідях відсутня чіткість, логічність викладу.

Зупинимось на конкретних завданнях, змісті та логіці викладу географічного матеріалу в загальноосвітній школі.

Так, під час розгляду I-го розділу “Загальна характеристика світу”, тема 2 – „Природні ресурси світу”, розглядаються поняття: „рекреаційні ресурси”, йде співставлення з поняттями „природні ресурси”, „відновлюючі”, „невідновлюючі ресурси”, визначаються їх характерні риси, суттєві і несуттєві ознаки.

Під час пояснення вчитель використовує розгорнуте визначення природних ресурсів, яке було сформульовано О.О.Мінцем: „Естественные ресурсы как тела и силы природы, которые на данном уровне развития производительных сил и изученности могут быть использованы для удовлетворения потребностей человеческого общества в форме непосредственного участия в материальной деятельности”. [152, 27]

Це визначення дає розбір того, що в понятті нібито суто природному, економічному, задіяна соціальна характеристика споживачів – людського суспільства. Учні самостійно можуть до цього прийти через керовані дії вчителя. Тема 3 – „Населення” розкриває декілька соціально-економічних понять: „міграції”, „міське населення”, „урбанізація”, „агломерація”, „мегаполіси”, „трудова ресурси”, „економічно активне населення” – ці поняття поєднуються з поняттям „рекреаційні ресурси”, яке вивчалось раніше. Під час вивчення теми „Розміщення населення”, де продовжується формування понять „розміщення населення”, „густота населення”, „урбанізація”, „міські і сільські розселення” учні виконують самостійну роботу, під час якої приходять до висновку, що зростання кількості міського населення супроводжується його концентрацією у великих містах. Водночас, встановлюють, що частка міського населення не завжди є єдиним показником рівня урбанізації. Адже в країнах з високим рівнем урбанізації частка міського населення може й не збільшуватись.

Поняття „міжнародний поділ праці”, „світове господарство”, „науково-технічна революція”, „науково-технічний прогрес” знаходять своє з'ясування в темі „Світове господарство”, де розглядаються деякі соціально-економічні поняття попередніх тем. Взагалі, поняття „науково-технічна революція” – одне з найбільш яскраво виражених соціально-економічних понять, бо саме тут логічно пов'язані три складаючі цих понять: природа – людина –

виробництво. Вчитель користується семантичним поясненням цього терміну. Префікс „re” (лат.re) – означає зворотну, протилежну або повторну чи відновлювальну дію, приклад: рееміграція, реекспорт, революція. Еволюція (лат. evolutio) – поступове, може навіть повільне перетворення одних рис, в інший безперервний розвиток у межах однієї якості внаслідок кількісних дій, а таким чином революція (лат. revolutio) це – стрибкоподібна зміна сутності предмета, етап розв’язання істотних суперечностей. Науку творять люди (лат. socium) – науковці, використовуючи природні закони. Техніка (грец. technica) – вправний, досвідчений, мистецтво, майстерність – це сукупність засобів людської діяльності, які направлені для здійснення процесу матеріального виробництва і задоволення невиробничих потреб суспільства.

Таким чином, вимальовується ланцюг: люди (науковці, майстри, фахівці); техніка (продукція, обладнання, устаткування, виробничі засоби); науково-технічна революція (безпосередній процес, який виникає завдяки докорінним змінам продуктивних сил внаслідок застосування найновітніших науково-технічних досягнень). Семантичне пояснення здійснювалось з допомогою словника іншомовних слів й історичних довідок про виникнення цих слів і їх появи в нашій мові. [203]

В темі 6 – „Глобальні проблеми людства”, з’ясовується сутність понять: „міжнародні соціальні проблеми”, „економічна відсталість країн світу”, „продовольча проблема та проблема голоду”, „проблеми глобалізації” – розкривається зміст структурних елементів цих понять. В програмі 12-річної школи тема „Глобальні проблеми людства” перенесена до курсу 9-го класу.

Різні вчителі по-різному формують знання з регіональної географії. Деякі спочатку пропонують розглянути економічну і соціальну географію конкретного регіону, а потім вже інформують про країну цього регіону. Інші розглядають найбільш ключові країни, які надають уяву про регіон в цілому, не даючи загальної характеристики регіонові. Обидва підходи недосконалі. Переваги першого в тому, що учні вже мають загальне уявлення про регіон, де країна розташована, але недолік цього в тому, що існує суб’єктивність виділення регіонів, різні автори дають власні межі регіонам, скільки авторів, стільки ж регіонів. Країни ж є цілком реальними консервативними утворами, тому ліпше починати регіональну характеристику з країни.

Під час констатуючого експериментального дослідження, перевіряючи якість знань учнів на основі уміння формулювати соціально-економічні поняття, їм були запропоновані завдання з визначенням таких понять: „економічно активне населення”, „природокористування”, „міжнародний туризм”, „світове господарство”, „галузь промисловості”, „спеціалізація”, „науково-технічна революція”, „науково-технічний прогрес”. В деяких випадках учням пропонувалось дати визначення однакових понять або їх елементів. Якісна інтерпретація відповідей, свідчила про різні рівні сформованості соціально-економічних понять, в залежності від складності понять, рівневих показників та вмінь учнів десятих класів. Для визначення цього ми користувалися даними табл.1.3.

Таблиця 1.3

Ознаки, показники і способи виміру творчо-пізнавальної діяльності учнів

Ознака	Показник
Позитивне ставлення до вивчення предмету в цілому	Більшість якісних показників: позитивні оцінки, відповідальне ставлення до навчання, старанність до виконання уроків, свідоме та особистісне ставлення відповідальності за загальну успішність в оволодінні певними знаннями.
Збільшення рівня інтелектуального розвитку учнів	Уміння відокремлювати головне у матеріалі, який вивчається, збільшення темпу засвоєння знань, використання отриманих навичок у навчанні. Вміння вирішувати завдання пізнавального і дослідного характеру, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, робити висновки і узагальнення з матеріалу, при виконанні проблемних завдань, довгий час зберігати робочу напругу, брати участь у бесідах та діалогових технологіях.
Ступінь самостійного мислення	Самостійний переніс отриманих знань у нові навчальні ситуації, усвідомлення проблеми і її рішення.
Використання додаткових знань та додаткових джерел з соціально-економічної географії	Читання додаткової географічної літератури, щасливе намагання поділитися отриманими фактами та інформацією з товаришами та вчителем.
Позитивне ставлення до творчо-пошукових завдань	При варіативній перевірці знань учні віддають перевагу щодо виконання творчо-пошуковим завданням ніж репродуктивним.

Так, учням двох десятих класів Київської школи № 192, всього п'ятдесят два чоловіка, було запропоновано завдання на виявлення загальних ознак поняття „світове господарство”. Для цього їм слід було дати його визначення і розкрити зміст, зазначивши, що це організація суспільного виробництва, де здійснюються економічно-соціальні відносини між людьми. Вказати наявність двох сфер: сфери виробництва різноманітних продуктів у вигляді різних товарів та невиробничої сфери, транспорту і торгівлі, де відбувається купівля-продаж товарів через посередність грошей.

Відповіді учнів були кількісно опрацьовані, проаналізовані і відображені у вигляді цифрового матеріалу в табл.1.4

Таблиця 1.4

Результати опитування учнів десятих класів на предмет розуміння поняття „світове господарство”

Назва відповіді	кількість	%
Повна правильна	5	9,62 %
Майже правильна	29	55,77 %
Неправильна	6	11,54 %
Відсутня	11	21,15 %
Всього	52	100 %

Із п'ятдесяти двох учнів, які відповідали на поставлені запитання, лише п'ять зуміли розкрити зміст поняття, правильно і повно виділити суттєві ознаки, обмеживши їх від несуттєвих, дати його наукове визначення. Більша частина учнів дала вірні, хоча і неповні відповіді, не всі загальні і суттєві ознаки поняття були відзначені, а саме визначення формулювалося не науково.

Причина такого стану речей полягає у відсутності цілеспрямованого вивчення понять, в застосуванні малоефективних форм і методів навчання. Взагалі при формуванні системи понять про світове господарство треба враховувати поняття системності та характеристики якості понять, які свідчать про можливість високого засвоєння навчального матеріалу.

Характеристика якостей понять:

- 1) усвідомлення учнями внутрішньої логіки і взаємозв'язків економічно - соціальних географічних об'єктів, процесів і явищ;
- 2) вміння бачити і пояснювати просторові зв'язки, що визначені на карті;
- 3) розуміння понять (родові, видові);
- 4) рухомість знань, вміння їх перебудувати, застосовувати в знайомій і новій ситуації;
- 5) знання способів їх одержання;
- 6) оволодіння комплексним підходом до розгляду об'єктів і явищ.

Значне місце у встановленні ступеня сформованості соціально-економічних понять належить прийому порівняння. Його дидактичні функції багатомірні, однак мета, з якою ми в даному випадку застосували його була така: з'ясувати, наскільки учні оволоділи соціально-економічними поняттями, вмінням розкривати зміст і вільно оперувати ними в практичній діяльності.

З цією метою, їм було запропоновано перелік всіх понять, які вивчалися в десятому класі, з визначенням в них тільки тих, які на їх погляд належать до соціально-економічних. Результати цього експерименту знаходяться в табл.1.5

Таблиця 1.5

Аналіз результатів оволодіння учнями
соціально-економічними поняттями

Кількість балів	Кількість учнів	%
12 – 10	8	15,38
9 – 7	12	23,08
6 – 4	19	36,54
3 – 1	12	23,08
Всього	52	100

Як свідчать дані табл.1.5, лише вісім учнів зуміли дати повні аргументовані відповіді.

Значна кількість учнів, які набрали 6-4 балів, не відзначили такі соціально-економічні поняття, як: „міжнародний туризм”, „міжнародний поділ праці”, „мегаполіс”.

Дванадцять учнів, що становить 23,08 %, вагалися між конкретно економічними поняттями і позначили їх, як соціально-економічні, такі, як: „менеджмент “ та „маркетинг”.

Формування соціально-економічних понять як форм теоретичного мислення, в яких відображається сутність, зв'язки і відношення суспільних явищ і процесів, відіграє важливу роль в загальнокультурній освіті майбутніх громадян суспільства.

Проведені спостереження поки що не дають підстав для глибокого, всебічного аналізу знань учнів десятих класів з соціально-економічних понять, але деякі факти можна вже констатувати, перш за все, це свідчення того, що знання значної частини учнів з важливих соціально-економічних понять недостатньо повні і точні, далеко не всі вони розкривають зміст понять усвідомлено, значна частина учнів в затрудненні дати повне наукове визначення поняттям, у них недостатньо сформовані уміння і навички абстрагувати, узагальнювати, порівнювати та виконувати інші логічні операції . Значна частина учнів не в змозі застосувати отримані знання при вивченні нових тем чи об'єктів. Нерідко учні ототожнюють одні соціально-економічні поняття з іншими, чи взагалі з суто економічними. В багатьох відповідях відсутня чіткість, логічність думок. Вимоги сучасної педагогічної науки і аналіз фактичних даних, свідчать про необхідність врахування характеру і особливостей кожного з соціально-економічних понять, що впливає на ступінь складності їх засвоєння, знаходження шляхів і засобів конкретизації і необхідні при розробці науково обґрунтованої системи роботи з соціально-економічними поняттями.

Виконаний у процесі дослідження аналіз діючих навчальних програм та підручника з курсу „Економічна і соціальна географія світу”, за редакцією Б.П. Яценка, показав, що учні часто сприймають поняття опосередковано, з

допомогою словесного або письмового відтворення в готовому вигляді.

На основі констатуючого експерименту, який полягав у вивченні рівнів сформованості соціально-економічних понять у старшокласників, було зафіксовано, що через відсутність чітко визначеної структури процесу їх формування під час вивчення курсу “Економічна і соціальна географія світу”, школярам важко їх усвідомити – тому такі знання є поверхові.

В дисертаційній роботі показано, що більшість вчителів географії, використовують методи формування соціально-економічних понять за джерелами знань.

Визначення конкретного наукового терміну зводиться до готового формулювання, яке зовсім не відрізняється від наведеного у підручнику, а закріплення відбувається шляхом записування його визначення в зошит учнями.

Разом з тим було встановлено, що вчителям географії бракує допоміжних теоретико-методичних знань з методики навчання курсу „Економічна і соціальна географія світу”, особливо при формуванні понять соціально-економічного характеру.

Важливою складовою частиною завдання з формування соціально-економічних понять в учнів десятих класів при вивченні курсу „Економічна і соціальна географія світу” є пошук шляхів і засобів, які б забезпечили розуміння ними зв'язку між теорією і практикою, їх уміння застосовувати теоретичні знання до аналізу конкретних явищ і процесів, узагальнювати і теоретично усвідомлювати життєві факти, з якими вони зустрічаються щоденно.

У науковій праці Н.В.Бірюкової, ми знаходимо таке тлумачення цього процесу: „Завдання полягає в реалізації у вирішенні проблеми дидактичного принципу зв'язку навчання з життям, практикою перетворення знань в переконання, що буде визначати життєву позицію...” [32, 78]

Аналізуючи приведені раніш приклади, ми приходимо до висновку, що найбільш результативними є такі методи навчання, в яких закладені основи проблемного викладу. Оперативні дії проблемного викладу такі:

- проблемні ситуація, в основі якої є протиріччя між вже існуючими знаннями і знаннями, які потребують відповіді, рішення цього протиріччя пов'язано з відбором і реконструкцією раніше засвоєної інформації;
- проблемна ситуація, в основі якої лежить протиріччя, що закладено в самому процесі або явищі чи об'єкті;
- проблемна ситуація, що відображає протилежність, що вимагає судження за формулою „і те і інше одночасно”.

В підручнику з курсу „Економічна і соціальна географія світу”, за редакцією Б.П.Яценка, немає текстів з проблемними питаннями, чи проблемними ситуаціями, він побудований, як просто засіб передачі фактологічної (причому у великому обсязі) інформаційної основи.

Після проведення констатуючого експерименту нами зроблено ряд висновків:

- навчальна програма містить другорядну інформацію, яка відволікає від вирішення соціально-економічних питань;
- не відбувається формування конкретних навичок аналізу реального життя та економічно-соціальної оцінки явищ;
- не чітко окреслено коло основних соціально-економічних понять, які необхідні для засвоєння учнями десятих класів;
- не в повному обсязі використовуються всі сучасні можливості отримання необхідної інформації;
- повільно здійснюються переорієнтування навчально-виховного процесу, чого наполегливо вимагає нова соціально-економічна політика держави.

Вирішення перерахованих питань передбачає удосконалення навчально-виховного процесу з географії, розробку оптимальної системи соціально-економічної підготовки учнів і націлення вчителів географії на збереження наступності і послідовності у формуванні основних соціально-економічних понять, які вивчаються в курсі “Економічна і соціальна географія світу”. Крім того, через відсутність достатньої кількості методичних рекомендацій по дослідженню міжпредметних зв’язків в конкретних учбових темах і курсах вчителі географії зазнають труднощі у реалізації міжпредметних зв’язків на практиці. Методика навчання географії в сучасних школах, як правило не є повністю науковою, оскільки в її основі лежать прийоми описання і спрощених пояснень і в більшості випадків ледве виходе за межі вивчення “цікавих фактів”. Але зацікавленість соціально-економічною географією і її реалістичними перцепціями збільшується завдяки таким екранним посібникам, як електронний носій, діапозитиви, діафільми, кінострічки, навчальні телевізійні передачі, електронні карти. Успіх навчання в значній мірі залежить від особистості вчителя і якості підручників.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз теоретичних досліджень проблеми формування наукових понять та сучасного стану викладання географічних курсів свідчить, що проблема формування соціально-економічних понять в педагогічній теорії і практиці сучасної школи досить актуальна.
2. Формування географічних уявлень і понять, особливо соціально-економічного характеру належить до проблеми, яка ще недостатньо розроблена і продовжує вивчатися.
3. Процес спостереження за процесом формування соціально-економічних понять, свідчить, що учні часто сприймають поняття опосередковано, з допомогою словесного або письмового відтворення. Засвоєння понять починається з практичних дій, при виконанні яких учні переконуються в необхідності оволодіти певними знаннями, розширювати свій досвід. Тут тісно перетинаються практичні дії з пізнавальними, чуттєвий досвід з абстрактним мисленням.
4. Формування соціально-економічних, географічних понять посиляється як на попередні географічні знання, так і на суспільно-політичну і історичну підготовку учнів, яку ті отримують на уроках інших предметів

загальноосвітньої школи.

5. Навчально-виховний процес з географії потребує удосконалення: розробки психолого-педагогічних умов, створення методики формування соціально-економічних понять в учнів, опрацювання дидактичної моделі процесу формування соціально-економічних понять, збереження наступності і послідовності під час вивчення курсу “Економічна і соціальна географія світу”.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОНЯТЬ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

2.1. Психолого-педагогічні умови формування соціально-економічних понять

Теоретичний аналіз та практичне дослідження, що розкриті у попередньому розділі свідчать, що процес формування соціально-економічних понять в учнів на уроках географії в десятому класі є дуже актуальним, але недостатньо вивченим. Багаторічні результати спостережень та аналіз стану і рівня знань учнів з економічної і соціальної географії дають змогу зробити висновок, що формування понять соціально-економічного напрямку – є досить складним у методичному відношенні процесом.

Перед шкільною географією постають питання переосмислення набутого теоретико-методичного досвіду та розробки новітніх навчальних технологій, що забезпечать виконання стратегічної мети загальної середньої освіти „закласти фундамент для формування демократичного суспільства, яке визначає освіченість, вихованість, культуру найвищою цінністю, незамінними чинниками стабільності, динамічного розвитку України . . . XXI століття – продовжує Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті – висуває нові вимоги до освіти. Глобалізація, швидка зміна технологій, утвердження пріоритетів сталого розвитку суспільства зумовлюють зростання ролі освіти.” (Проект „Концепція 12-річної середньої загальноосвітньої школи”) [156, 6-7]

Поеднаємо цей зворот з проблемою формування соціально-економічних понять в шкільному курсі „Економічна і соціальна географія світу”. Зрозуміло, що шкільному навчанню передував довгий період накопичення педагогами та психологами знань про навчальний процес та про можливість керування ним за допомогою різних психолого-педагогічних умов. Щоб навчання загального економіко-соціального географічного огляду світу проходило успішно, треба враховувати глибину змісту понять і закономірностей, рівень розумового розвитку підлітків, своєрідність методики формування загальних і одиничних соціально-економічних понять.

Загальні положення методики формування соціально-економічних понять можна звести до основних вимог при формуванні понять:

1. Спостереження предметів і явищ.
2. Виділення істотних ознак поняття.
3. Уточнення його змісту, складання наукового визначення.
4. Поглиблення змісту поняття і його практичне застосування.
5. Виявлення співвідношення між поняттями, встановлення міжпонятійних зв'язків.
6. Вибір шляху формування – індуктивний, дедуктивний.
7. Застосування прийомів розумової діяльності – порівняння, аналіз, синтез, абстракція, узагальнення, аналіз, гіпотеза та інші.

При формуванні наукового поняття або низки понять, вчитель має використовувати поступовий логічний ланцюг, застосовуючи психологічні та педагогічні умови, для того, щоб учні самостійно дійшли до певного висновку і в них сформувався би стійке уявлення про поняття. Перерахуємо ці умови, на які слід опиратися при формуванні нового поняття:

1. Слід вибрати посильні для школярів завдання, які б дозволяли активізувати процес засвоєння, та заощаджували навчальний час, були доступні всім учням. Це психологічна умова, щоб вона спрацювала, необхідно апелювати до другої умови.

2. Пізнати рівень попередньої підготовки учнів. Це педагогічна умова.

3. Чітко визначати об'єм роботи і характер запропонованого завдання, а для цього необхідно встановити норми, які враховують психолого-фізіологічні можливості учня.

Знання фізіологічних особливостей і можливостей підлітків, а учень десятого класу, за біологічним віком належить до підлітка – необхідно вчителю для правильної організації навчальної роботи на уроці. Слід враховувати функціональні характеристики типів нервової системи кожного учня, зорові та слухові аналізатори, світову і кольорову чутливість – все це створює загальну картину фізіологічної природи учнів-десятикласників і впливає на їх зацікавленість до уроку.

Поняття „шкільної зрілості”, тобто функціональне бажання учня до шкільних занять, належить до важливих проблем вікової фізіології, педагогіки, психології. Ступінь шкільної зрілості повинна враховуватись і оцінюватись педагогами, лікарями, психологами, оскільки діти, які не досягли цього рівня, поповнюють ряди невстигаючих учнів.

Склад учнів в класі, як правило не однаковий: серед них є учні з послабленим станом здоров'я, з слабо сформованою нервовою системою, більш низьким рівнем підготовки, які потребують індивідуального режиму і підбору навчального матеріалу для опрацювання в класі, при виконанні домашнього завдання, персональних консультацій та додаткових занять.

Наукові дослідження, проведені фізіологом М.Т.Матюшонком свідчать, що динаміка продуктивності роботи учнів десятих класів під час навчання змінюється. [146, 159-161] Це дозволяє встановити тривалість безперервної подачі нового матеріалу і доводить, що на уроках в десятих класах неможливо застосовувати тільки один вид навчальної діяльності, її необхідно переключати з одного виду на інші. При зміні виду діяльності змінюється

характер подразнення, збуджуються різні аналізатори і відповідно різні участки кори головного мозку, роблячи можливість гальмування, тобто відпочинку, клітинам, які раніш функціонували і активно діяли, що дозволяє подовжувати працездатність учнів до сприйняття нових знань. Про це ж свідчать роботи психологів: А.Г.Асмолова, З.А.Баришнікової, Л.І.Божович, В.Е.Смирнова, А.М.Турпанова. [15; 27; 39; 204; 222]

Психологічна підтримка учнів у навчальній діяльності базується на вивченні індивідуального стилю навчально-пізнавальної діяльності школярів: різнорівневі завдання, надання свободи у виборі різних за характером і складністю самостійних робіт, щоб кожний з учнів мав змогу засвоювати навчальний матеріал доступним йому темпом та шляхом. Виконується головна функція психологічної підтримки: стимулювання зацікавленого, активного ставлення до навчальної діяльності, створення ситуації успішності, підтримка віри у свої можливості, формування потреби самостійно, усвідомлено і добровільно планувати, корегувати шляхи реалізації перспектив свого психологічного розвитку. Все це відбувається шляхом спостережень за учнем, співбесіди з ним, психолого-педагогічним діагностуванням.

Для дослідження психологічної реакції в учнів десятих класів на процес формування наукових понять нами використовувались психодіагностичні методи, які складаються з низки психологічних методик. [114; 118; 121; 129; 135; 148; 166; 173; 179; 186; 188; 189; 194; 209; 222; 236; 246]

Аналізуючи розповсюджені психологічні методики, ми посилалися на класичні, а саме – характеристика учнів, вивчення учнівської психіки в навчальних діях: від діяльності на уроці під час опитування чи виконанні самостійної роботи – до діяльності на екскурсії під час виконання домашнього завдання тощо. Важливим при психологічному дослідженні учнів є метод вивчення продуктів їх діяльності – самостійні, практичні, тестові, контрольні роботи, описи екскурсій, створення рефератів, письмових аналітичних доповідей. Метод анкетування дає можливість узагальнити стан навчальної діяльності, зробити висновки, внести коректування у процес формування наукових понять. Широко використовувався метод опосередкованого спостереження за кожним учнем, враховувалась його психологічна природа, залежність від умов соціально-побутового життя, розуміння внутрішнього психологічного стану.

Більш складними були експериментальні психологічні методи, оскільки вимагали психологічних умов, з допомогою яких стимулювалось виникнення психічного явища. Наприклад: проєктивні методи психологічного дослідження складаються з певного (конкретного) проєкту у вигляді стимулу, біля якого триває обговорення, під час якого можна з'ясувати ставлення учня до тієї чи іншої події. Це методика незакінчених праць, творів, речень, видовищ, вистав, оповідань, мініатюр, обставин, умов, картин, стрічок, малюнків, ілюстрацій, ситуацій, що створює перспективу вияву ставлення учнів до конкретного інциденту.

Для виявлення психологічних і педагогічних умов особистості під час формуючого експериментального дослідження були застосовані методики психологів-практиків, фізіологів, педагогів-методистів М.М.Бахтіна, І.П. Павлова і І.М.Сеченова, Л.С.Виготського, К.Д.Ушинського, І.Я.Лернера, А.А. Крюкової, Д.Халперн, А.А.Смирнова, що дало змогу вивчити психолого-педагогічні характеристики учнів десятих класів, їх навченість та особливість сприймати соціально-економічний географічний зміст, визначення пріоритетної мотивації до занять географією, виконання практичних та самостійних завдань, а також з'ясовано найбільш ефективні методики проведення творчо-пізнавальних, практичних та самостійних робіт з географії. [28; 166; 194]

За психологічною характеристикою учень-десятикласник за урок, який триває 45 хвилин, може запам'ятати та опанувати одним-двома складними науковими поняттями та двома-трьома поняттями середньої складності. [146, 160]

Діючий підручник з географії для десятого класу, за ред.Б.П.Яценка, містить біля 185 наукових понять різної складності, як давно відомих так і вперше почутих учнями-десятикласниками. На кожний параграф припадає приблизно 6-7 наукових понять, а деякі теми, такі як: „Політична карта світу”, „Населення світу”, „Світове господарство” містять по дев'ять-чотирнадцять наукових понять. Це дає змогу стверджувати, що навчальний процес буде не плідним, якщо його не забезпечити психологічними та педагогічними умовами, за допомогою яких ефективність формування соціально-економічних понять в учнів зростала б.

Введення загальних та одиничних наукових понять, засвоєння їх учнями і пояснення причин явищ ще не означає, що десятикласники оволоділи необхідними поняттями. Поняття стають пасивним словником, якщо учень не застосовує їх самостійно.

Діяльність вчителя будується за таким планом:

- професійне володіння системою наукових географічних понять, розуміння взаємозв'язку між ними;
- орієнтацію на концептуальні основи географічної освіти під час формування елементів географічних знань;
- теоретико-методичну підготовку до організації особистісно-орієнтовного навчання географії, до співпраці та співтворчості у формуванні географічних уявлень і понять, а саме: розкриття змісту понять, їх визначення та ознак, формування прийомів розумової діяльності під час оволодіння знаннями, з допомогою психолого-педагогічних умов, практичне застосування понять їх оцінка та корекція.

Серед важливих умов, що сприяють ефективному засвоєнню соціально-економічних понять, нами визначено найбільш вагома – це існування у змісті географічної освіти системи наукових понять. Проте, передбачені існуючою навчальною програмою структура і зміст шкільного курсу „Економічна і соціальна географія світу” не повністю відповідає цій умові, оскільки в ньому порушені зв'язки між соціально-економічними поняттями в різних темах. У

той же час встановлено, що кожна тема цього курсу виконує певну функцію у вирішенні завдань економічної та соціальної підготовки учнів, стрижнем якої є формування і засвоєння соціально-економічних понять. При послідовному вивченні соціально-економічних понять здійснюється подвійний процес, з одного боку – відбувається приріст інформації, з іншого – відбувається інтеграція знань, одиничних понять, трансформація вивчених знань, які отримують узагальнену форму.

Географічні знання відносяться як до природничо-математичних (фізико-географічні), так і до суспільно-гуманітарних (суспільно-географічні), то формуючи соціально-економічні поняття у учнів десятих класів, вчителі мають чітко слідкувати за цими основними науковими об'єднаннями. Виходячи з характерних атрибутів науки, вбачаємо, що шкільна економічна і соціальна географічна освіта має зосередити й сформулювати такі вагомні напрямки: загальні закономірності географічної оболонки, теоретичні основи соціально-економічної географії світу, окремих регіонів і країн. Соціально-економічна географія спирається на фізико-географічні знання, особливо на такі поняття: природні умови і ресурси, геопросторовість, екологічні проблеми, логічним буде апелювання до знань учнів при вивченні теми „Взаємодія суспільства і природи. Світові природні ресурси”.

Певні психологічні і педагогічні умови можуть давати і негативний результат. Цитуючи визначення психолого-педагогічних умов з книги для вчителя „Форми навчання в школі”, за ред. Ю.І.Мальованого, ми адаптували його до психологічних і педагогічних умов формування соціально-економічних понять. [233]

Психолого-педагогічні умови – це дидактичні основи навчального процесу, а саме: зміст освіти, принципи навчання, методи та організаційні форми, розвиток пізнавальних інтересів, здібності учнів, формування національної свідомості, зв'язок навчання з економічною, соціальною, географічною освітою, підготовка школярів до майбутньої практичної діяльності, на здобуття подальшої освіти, на самоосвіту, а також на психологічні особливості школяра, як розвиток уваги, пам'яті, мислення, мови, загальної людської культури.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає можливість зробити висновки про взаємозв'язки процесу навчання і мислення. Мислення у дитини розвивається поступово з віком та набуттям досвіду про оточуючий світ. В роботах Г.О.Понурової сказано, що розвиток творчого мислення учня можливий лише за допомогою проблемного навчання. [182, 12] Мислення учнів можна розвинути активними формами та прийомами навчальної роботи: в процесі аналізу фактів, їх співставленням, побудови логічних висновків, активізації пізнавальної діяльності учнів, а саме: виховувати в них основи самостійного набуття і застосування нових знань і вмій, а не передавати готові знання, навіть якщо вони охоплюють максимальну кількість цікавих фактів.

Вчитель, який намагається передати учням знання, які не зв'язані з попереднім навчальним матеріалом, не відповідає їх загальному розумовому розвитку, то ці знання, очевидно, не будуть ними засвоєні. Під час формування наукових понять на уроках економічної і соціальної географії вчитель відбирає нові поняття, встановлює сталі зв'язки між більш відомими поняттями і тими, які треба засвоїти.

Найбільш ефективним навчальний процес може стати тоді, коли він забезпечений єдиним методичним комплексом різних посібників з даного курсу: атлас, хрестоматія, робочий зошит з друкованою основою, методичний посібник для вчителя, дидактичні матеріали, які взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного при пріоритетній ролі підручника.

Передумовою формування і розвитку особистості є будь-яка діяльність. Отже завдання вчителя полягає в тому, щоб залучити учня до діяльності, активізувати його, створити на уроці атмосферу творчості.

Зміст і структуру творчої діяльності можна роздивитися на прикладі рис.2.1, які наведені в навчальному посібнику В.Ф.Діденка, В.І. Кондрашової-Діденко „Людина і світ”. [82, 30]

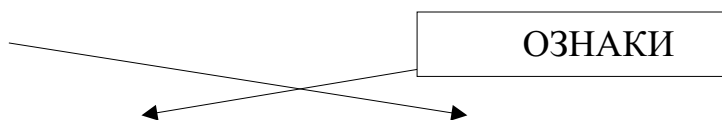

Рис. 2.1 Схеми ознак творчості: зміст і структура творчої діяльності

Результати пізнавальної діяльності фіксуються в знаннях. Ці знання виражаються в поняттях, судженнях, умовисновках, концепціях, теоріях. Весь процес навчання підростаючої генерації ґрунтується на формуванні розуміння про різні (загальні та одиничні) географічні види понять. Форми розуміння також можуть бути різними – від класифікації предметів до з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і формування системи понять.

На наш погляд парадигма особистісно-орієнтованого навчання найбільшою мірою спрямована на процес пізнання, що створює найбільш сприятливі психологічні і педагогічні умови під час формування наукових понять з географії. Активна робота мислення, напруження пам'яті, актуалізація опорних знань виступають активною формою і засобом у формуванні наукових понять.

Розкриваючи шляхи формування понять за допомогою активного творчого мислення, виділяють такі творчі завдання:

- завдання, які розвивають допитливість і допомагають визначити невідповідність, суперечність, сформулювати проблемне запитання;
- завдання на розвиток аналітичних здібностей, вміння оригінально, нестандартно мислити, обґрунтовувати власні думки;
- завдання, які сприяють формуванню незалежних власних суджень та критичного мислення;
- завдання, які сприяють розвитку фантазії учнів.

Активізація пізнавальної діяльності учнів здебільшого залежить від ініціативної позиції вчителя на кожному етапі навчання. Характерною ознакою цієї позиції є високий рівень педагогічного мислення та його критичність, здатність і намагання до проблемного навчання, готовність до ведення діалогового навчання з учнями, здатність до самооцінки власної педагогічної діяльності. Змістовним ядром активізації навчального процесу є підбір матеріалу, складання завдань, конструювання пізнавальних задач на підґрунті проблемного навчання з врахуванням індивідуальних особливостей кожного учня.

У науковій праці, „Формування у школярів соціально-економічних понять в процесі вивчення географії”, яка була надрукована в збірнику наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань, нами дана таблиця, яка присвячена співвідношенню видів навчання і рівнів організації пізнавальної діяльності учнів. Ця таблиця свідчить про врахування психолого-педагогічних умов під час формування понять на уроках географії і про активізацію навчального процесу. [155, 523]

Активізація навчального процесу починається з діагностування – це перший етап роботи. При цьому вчитель пам'ятає про створення позитивно-емоційного ставлення в учня до предмету, до себе і власної діяльності.

На другому етапі – вчитель створює умови для систематичної,

пошукової навчально-пізнавальної діяльності десятикласників, забезпечуючи організаційні умови для адекватної самооцінки учнів під час формування понять на основі самоконтролю і самокорекції.

На третьому етапі – вчитель створює умови для самостійної пізнавальності діяльності учнів і для індивідуально-творчої діяльності з урахуванням сформованих понять. При цьому вчитель проводить індивідуально-диференційовану роботу з урахуванням психологічних особливостей: досвід спілкування, способи мислення, цінність орієнтації.

Розв'язуючи завдання творчого характеру, учні утворюють сталі зв'язки формування понять, встановлюють причинно-наслідкові зв'язки між поняттями, аналізують, спираючись на вже отриманні знання з попередніх курсів та інших шкільних предметів, реалізуючи принцип міжпредметних зв'язків. Враховуючи перелічені психологічні і педагогічні умови при формуванні понять, актуалізуючи опорні знання, застосовується елемент проблемного навчання, проблемної ситуації, в основі яких лежить протиріччя між вже існуючими знаннями та знаннями, які необхідні для виконання завдання. Рішення цього протиріччя пов'язано з переробкою раніш засвоєної інформації, з знаходженням і застосуванням нових засобів розумової і практичної пізнавально-творчої діяльності.

Процес формування системи географічних понять на уроках географії в десятому класі потребує удосконалення навчальної дії в аспекті переходу від авторитарних засад у навчанні майбутнього випускника школи до його підготовки на засадах рівноправності вчителя і учня, що відбувається лише за певних психолого-педагогічних умов.

Існує ціла низка обставин, які визначили необхідність спеціальної розробки методики формування соціально-економічних понять. Виходячи з положення про те, що психіка людини виявляється і формується тільки в діяльності і у відповідній системі відносин, причому не в будь-якій діяльності, а тільки в діяльності аналогічній тій, яка призводить до появи необхідних властивостей, О.М.Леонтьєв, в своїх працях підкреслює, що ступінь сформованості властивостей залежить не стільки від тривалості діяльності, скільки від характеру її організації, від особливостей запропонованої системи дій. [130, 24]

Процес творчого зростання кожного учня потребує організації навчально-пізнавальної діяльності на основі суб'єктної взаємодії в системі „вчитель – учень”, „учень – вчитель”, „учень – учень”, яка забезпечується створенням на кожному уроці творчої ситуації. Творча ситуація – це ситуація, яка потребує вирішення певного протиріччя або проблеми і може бути створена в процесі розв'язання творчих завдань, вирішення навчальних проблем, дискусій, критичного аналізу додаткової літератури, ігрових ситуацій у навчально-експериментальній та дослідницькій діяльності. [132]

Аналізуючи праці відомих вчених, (В.П.Корнеєва, Б.О.Чернова, М.М. Шардакова) ми узагальнили визначення творчого процесу як дидактичного і виділили в ньому п'ять етапів:

1. Пошук проблеми. Учень шукає проблему або усвідомлює наявність проблемної ситуації.
2. Заглиблення в проблему або підготовка: висування гіпотез, попередньо їх не оцінюючи.

3. Інкубація. Після збору доступної інформації, учень намагається проаналізувати її.

4. Усвідомлення, пояснення, роздуми, залучення до дискусії.

5. Застосування. Шляхом логічних роздумів або експерименту, учень доводить, що його ідея може вирішити дану проблему чи проблемну ситуацію. [2; 111; 239; 241; 242; 243]

Значна роль у розвитку особистості учня належить ігровій діяльності, яка моделюючи навчально-виховний процес, створює сприятливі умови для формування мотивів творчої діяльності, які стимулюють творчу активність учнів. [95; 105; 118; 157]

Творча активність є психолого-педагогічною умовою прояву і розвитку творчого потенціалу особистості, механізмом реалізації її творчих здібностей. Навіть обдарована людина не може ефективно реалізувати свій творчий потенціал, якщо вона не вірить у власні сили. Тому в процесі співробітництва та спілкування вчителя і учня, вчителя і учнів, учнів і учнів, необхідно створювати атмосферу співдружності і співтворчості, постійної позитивної оцінки, заохочування та схвалення нестандартного розв'язання поставлених завдань, підкреслювати своєрідність та неповторність дій. Самостійний пошук у вирішенні проблем, пов'язаний з емоціями, переживаннями, почуттями здивування, напруги, втіхи, знахідки, запалу при відкритті, успіху. Емоції активно впливають на пошукову креативну діяльність, навіть „мікровідкриття” , набуте самостійно, викликає впевненість в собі, задоволення, стимулює подальшу роботу думки. Усе це формує адекватне уявлення про себе, власні можливості, самооцінку, в яких відображається ступінь розвитку в особистості почуття самоповаги, впевненості в собі.

Саме в таких видах діяльності учні оволодівають умінням виділяти істотні ознаки наукових понять, співставляти факти, висловлювати найбільш ймовірні припущення, вибирати ефективні способи розв'язання, в результаті чого формується творча уява, інтуїція, розвивається критичне мислення.

Застосування варіативних завдань, поєднання групових та індивідуальних форм роботи за допомогою творчих ситуацій при формуванні понять викликають інтерес і творче ставлення до них не тільки в учнів з високими креативними можливостями, а й у тієї частини учнів, які не відрізняються гнучкістю, послідовністю та самостійністю мислення.

Розвиток особистості здійснюється не тільки під впливом зовнішніх факторів, а й під впливом внутрішнього власного саморозвитку. Тому результативність формування наукових понять і термінів в учнів десятих класів детермінована позитивною психолого-педагогічною атмосферою на уроках географії.

Характер педагогічних відносин, які складаються в навчально-виховному процесі, в значній мірі визначається психологічними установками вчителя під час спілкування з учнями, власною позицією на взаємодію з учнями. Якщо спілкування будується на основі довіри, відкритості, як спілкування рівноправних партнерів, в однаковій мірі достойних поваги, якщо кожен учень сприймається як особистість, урок вчить їх творчо підходити до

вирішення проблеми.

Якщо ж для викладача характерні холодність, моралізування, слабка орієнтованість на психологічні якості учня, акцентування уваги на їх недоліки – на уроках панує постійна нервозність. В таких психолого-педагогічних умовах інтерес до навчання слабкий, пізнавальна активність учнів низька. Несприятливі умови перешкоджають прояву нестандартної думки, творчої ініціативи, що суттєво негативно впливає на процес формування понять та знань взагалі, і в кінцевому результаті негативно відображається на створенні творчої самосвідомості учнів.

В.Ф.Паламарчук виділяє у продуктивному мисленні при формуванні наукових понять три головних етапи:

1. Репродуктивно-пізнавальний процес.
2. Конструювання нових знань на основі наявних.
3. Творче мислення.

Таким чином, на першому етапі формуються знання, які спираються на короткі зв'язки. Згідно визначення В.Ф.Паламарчук „репродуктивний рівень знань – це знання фактів, явищ, подій, правил, дій і їхнє відтворення без істотних змін”. [168]

Процеси мислення, що відбуваються на цьому етапі, мають теж репродуктивний характер – учні можуть дати визначення, показати на карті об'єкти тощо. На репродуктивному рівні використовуються інформаційні методи навчання: розповідь, пояснення, виконання тренувальних вправ за зразком.

Другий етап припускає створення нових знань, які спираються на зв'язки, які існують в середині предмету. В.Ф.Паламарчук називає цей рівень знань конструктивним, і пише, що „це знання внаслідок комбінування, переконструювання знань першого етапу.”[167, 52-62] Продуктивний або конструктивний рівень мислення забезпечується „евристичними методами навчання: проблемний виклад, виклад з логічним завданням, рішення вправ, що припускають зміну в структурі знань.

Третій етап є найбільш складним. Знання тут ґрунтуються на самостійному формуванні міжсистемних зв'язків. В.Ф.Паламарчук визначає, „що на творчому рівні знання здобуваються в процесі самостійної пошукової діяльності.”[167, 60]

На рівні творчого пізнання застосовуються навчально-дослідницькі методи. В.І.Андреев під навчально-дослідницькими вміннями розуміє „вміння ... застосовувати певні прийоми наукового методу пізнання в умовах рішення навчальної проблеми, в процесі виконання навчально-дослідницького завдання”. [2, 10] При формуванні понять варто застосовувати принцип індивідуалізації кожного учня, враховуючи психологічні особливості характеру особистості.

З психолого-педагогічної точки зору індивідуалізацію розглядають як сукупність елементів, процесів, тенденцій, які утворюють особливу форму існування явищ об'єктивного світу. У науково-педагогічній літературі та практиці навчально-виховної роботи вживаються поняття „індивідуальний

підхід”, „індивідуалізація навчання”, „диференційований підхід”, „диференційоване навчання”. Одним із важливих факторів успішної організації педагогічної співтворчості партнерів зі спілкуванням є зміна характеру навчальних завдань. Аналіз і вирішення творчих навчальних завдань у напруженій навчальній ситуації, де відтворюються реальні змістовні суперечності дають можливість створити навчання глибоким, діалектичним і перетворити його з пасивного засвоєння інформації в активний творчий процес відкриття нового. При організації спільної творчості вчителя і учнів відбуваються зміни психологічних позицій учасників навчання.

Готовність вчителя до організації творчої роботи десятикласників на уроках географії передбачає розуміння ним сутності творчої роботи, мети та завдань її організації у старшій школі. Маючи необхідні знання, поняття та уявлення про цей тип навчальної діяльності, вчитель самостійно визначає шляхи методичного забезпечення, прогнозує можливий зміст творчої роботи старшокласників на уроках географії, використовує можливості послідовного прилучення їх до навчальної творчості, спирається на освітньо-виховний потенціал інших видів робіт. Усе це становить важливу педагогічну умову ефективної організації творчої роботи учнів старшого шкільного віку на уроках географії.

В сучасній методиці навчання географії важливого значення набула розробка навчальних завдань, які відповідають 12-бальній системі оцінювання знань та вмінь учнів. У межах дослідження нами було удосконалено підходи до визначення рівнів сформованості географічних понять у старшокласників, які визначаються наявністю знань учнів про зміст соціально-економічних понять, вмінь і навичок.

Опрацьовуючи і досліджуючи рівні сформованості соціально-економічних понять у старшокласників, ми їх відвели до дидактичних рівнів компетентності:

- початковому (вихідному) – учень має окремі уявлення про поняття і володіє терміном, що позначає поняття;
- середньому (алгоритмічному) – учень володіє неповними знаннями про зміст поняття, але суттєві ознаки поняття залишає без пояснення ;
- достатньому (евристичному) – учень володіє частковими знаннями про зміст поняття і реалізує понятійні знання у виконанні простих типових вправ;
- високому (творчому) – учень володіє повними знаннями про зміст

поняття і реалізує понятійні знання у виконанні пізнавальних завдань різного характеру.

Процес формування соціально-економічних понять тривалий у часі і складний за змістом та формами, що передбачає з боку вчителя професійне володіння системою наукових географічних понять, розуміння взаємозв'язку та супідрядності між ними, орієнтацію на концептуальні основи географічної освіти під час визначення мети і завдань географічних знань, теоретико-

методичну підготовку до організації навчання географії, до співпраці та співтворчості у формуванні географічних уявлень і понять, розкриття змісту понять, їх визначень та ознак, формування прийомів розумової діяльності під час оволодіння знаннями, їх практичне застосування, оцінку та корекцію. Для активізації процесу засвоєння учнями соціально-економічних понять ми розробили проблемні задачі та проблемні ситуації, при цьому використовувались релаксуючі і мотивовані завдання, за допомогою яких заощаджувався навчальний час. Для цього враховувався рівень попередньої географічної підготовки учнів за допомогою зрізів знань, визначався обсяг роботи і характер запропонованого завдання.

Поетапне залучення школярів до творчої роботи на уроках географії – наступна педагогічна умова. Вона зумовлена особливостями, які виявляються в опорі на власні сили й можливості, почуттєвий та інтелектуальний досвід, набуті раніше знання і вміння розв'язувати творчі завдання. Спостереження, анкетування, зрізи знань учнів під час виконання контрольних робіт, аналіз уроків, показують, що учні десятих класів недостатньо володіють понятійним апаратом економічної і соціальної географії.

Зазначені нами психологічні і педагогічні умови організації творчої роботи десятикласників на уроках географії сприяють не тільки її ефективності в кількісному розумінні, але й цілісному світосприйняттю та чуттєвому пізнанню навколишньої дійсності на основі асоціативних зв'язків.

Виходячи із специфіки процесу вивчення курсу „Економічна і соціальна географія світу” та психологічних особливостей учня-десятикласника, під час формування системи наукових соціально-економічних понять потрібно дотримуватися таких психологічних і педагогічних умов:

- психологічна підготовленість учнів до сприймання соціально-економічних понять та їх засвоєння;
- доступність змісту соціально-економічних понять.

Врахування цих умов під час формування понять сприяє свідомому і глибокому розумінню навчального матеріалу, міцному їх засвоєнню, для цього перелічимо необхідні особливості процесу формування понять:

- зв'язок з загальнонауковими, загально географічними, соціальними, економічними поняттями;
- застосування оптимального змісту поняття для практики життя;
- корекція змісту поняття;
- узагальнення та систематизація понять.

Система понять має формуватися на рівні поставленої проблеми, через створення задач дослідницького характеру. Слід розглядати історію виникнення поняття, походження поняття, звідки пішло поняття або дія цього поняття, як воно прийшло до нас в мову чи в науку, чи правильна семантика цього поняття або помилково використовується, тобто дати історичний аналіз.

Щоб виявити інтерес учнів до навчального предмету – географія, ми спеціально досліджували, як вони ставляться до уроків, як готують домашнє

завдання, як виконують практичні та інші види робіт, які додаткові джерела знань використовують. Все це дало нам змогу, проаналізувавши психолого-педагогічні умови формування наукових понять зробити висновки.

Ми вважаємо, що саме на уроках економічної і соціальної географії в старших класах є всі передумови для активізації виховання в учнів тих якостей, які допоможуть їм зайняти своє місце у суспільстві. Це означає, що слід приділяти увагу питанням підвищення рівня педагогічної підготовки, навчальних планів, змісту підручників та занять, удосконалення навчальних матеріалів, застосовуючи нові освітні технології з метою виховання чуйних і відповідальних громадян, відкритих до сприйняття інших культур, здатних цінувати свободу, поважати людську гідність та індивідуальність, запобігати конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими засобами. Все це, як відомо, є рівноцінними складовими людської самосвідомості. Основу курсу складають загальні поняття про міжнародний географічний поділ праці, про економічну і соціальну інтеграцію, про особливості населення і господарства різних країн світу, що означає, для чого, під час навчання географії, десятикласники повинні не тільки засвоїти, але й ще знати загальні риси сучасного інтегрованого суспільства.

На підставі знань з курсу „Економічна і соціальна географія світу” можна більш яскраво розкрити ті чинники і події сучасності, що стануть в пригоді випускникам загальноосвітніх навчальних закладів.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, передового досвіду вчителів і наші спостереження показують, що на уроках географії при формуванні соціально-економічних понять цей процес буде результативним за таких умов, якщо:

- забезпечується зв'язок програмованого матеріалу з сучасністю;
- під час вивчення окремих розділів і тем програми вчителі демонструють учням необхідність оволодіння конкретною практичною інформацією;
- в ході уроку підкреслюється важливість необхідної для засвоєння з визначеної теми знань для практичного застосування в повсякденному житті;
- вирішуються завдання виробничого і соціального характеру.

Кінцевим результатом шкільної географічної освіти повинна стати внутрішня пізнавальна установка особистості на створення цілісних уявлень,

образів географічних об'єктів і явищ, що ґрунтуються на комплексному підході до вивчення географічних аспектів взаємодії суспільства і природи в їх єдності і взаємозв'язку, а це можливо спираючись на критерії сформованості наукових географічних понять.

2.2. Критерії відбору і рівні сформованості в учнів соціально-економічних понять на уроках географії

Для того щоб підвищити результативність процесу формування соціально-економічних понять в учнів десятих класів, необхідно чітко уявляти кінцевий результат навчання, тобто знати ті рівні знань і умінь, які повинні бути сформовані у школярів по закінченню десятого класу, на основі яких буде продовжуватися формування їх подальшої професійної освіти. Враховувати вікові особливості, підготовку учнів, роль підручника, тобто спланувати вивчення та пропорційне викладання курсу економічної і соціальної географії світу.

Зміст курсу економічної і соціальної географії світу, як і будь-якого іншого шкільного предмету, складається з фактів та їх наукових пояснень. Пояснення відображають обізнані наукою зв'язки явищ, закономірностей, законів, принципів і набувають свого викладу з допомогою системи понять.

Шкільний курс включає прийоми навчальної роботи, які відповідають методам географічної науки, яку учні вивчають у десятому класі. Оволодіння цими методами забезпечує школярам вміння і навички самостійного користування різними джерелами інформації для отримання нових соціально-економічних знань.

Для повної реалізації великих навчальних і виховних можливостей нового змісту освіти необхідно в кожний даний момент перебігу педагогічного процесу бачити, наскільки він відповідає освітнім і виховним задачам школи і залежно від наявного стану речей скоректувати навчальну діяльність учнів у

бажаному напрямі, іншими словами – забезпечити не тільки прямий, а й зворотній зв'язок у навчанні географії.

Засоби створення зворотного зв'язку навчання географії найменше опрацьовані. Відомо, що світогляд формується через систему наукових понять, в даному випадку через систему соціально-економічних понять і виявляється в діяльності, зокрема і в навчальній, в характері і змісті розумових і фізичних дій та вчинків людини. Та зв'язок між цими явищами не прямий, а опосередкований різними, часто досить мінливими чинниками, серед яких особливе значення мають потреби, ідеали, мотиви і цілі, тобто ідеальні реальності, які в свою чергу залежать від світогляду і до того ж не піддаються звичайному спогляданню. Тому повне і всебічне виявлення світорозуміння учня потребує тривалих наукових спостережень і складного методичного апарату, адекватне застосування якого в умовах роботи вчителя пов'язане з багатьма труднощами.

Для того, щоб сформувати поняття і знання соціально-економічного напрямку, треба правильно відібрати навчальний матеріал, оскільки не враховані його особливості можуть стати непотрібним тягарем для учня, а саме: доступність змісту понять, зв'язок з попереднім матеріалом, використання семантичного пояснення, застосування оптимального змісту поняття до практики життя.

Застосовуючи психологічні і педагогічні умови: інтерес вчителя географії до соціально-економічної тематики, враховування рівня попередньої підготовки старшокласників, підготовленість учнів до

сприймання та засвоєння соціально-економічного матеріалу, поетапне залучення старшокласників до творчої роботи, посиленість завдань з урахуванням індивідуальних особливостей школярів, необхідно визначити критерії відбору навчального матеріалу, в даному випадку понять соціально-економічної направленості.

Рівні знань, особливо світоглядні поняття, об'єктивно пов'язані з

оцінками судженнями учнів. Оцінні судження, в яких виявляється світорозуміння учня, можливі лише у разі усвідомлення певних теоретичних положень, певних знань, при наймі знань про зміст суспільної оцінки предметів суджень і певних умінь самостійно оцінювати явища, події, процеси, вчинки тощо. Акт визначення цінності включає в себе як необхідний компонент застосування засвоєного. Отже, вивчення рівня методологічних знань і оцінних суджень учнів на уроках географії в десятому класі збігаються, що важливо для правильної інтерпретації виявлених у такий спосіб чинників.

Уявлення про загальносвітові тенденції формування соціально-економічних понять на таких темах як „Політична карта світу”, „Народонаселення”, „Взаємодія природи і суспільства”, дає підстави стверджувати, що виникнення й шляхи розв'язання глобальних проблем людства необхідні для кожного випускника загальноосвітнього навчального закладу. У процесі їх вивчення напрацьовуються і удосконалюються та розширюються ті поняття, які не сформовані на прикладі попереднього курсу „Географія України”. Щодо опрацювання регіональної частини курсу „Економічна і соціальна географія світу”, то передусім детальніше зобов'язані досліджуватися ті держави, що відіграють вирішальну позицію у новітньому світі, і є репрезентативними для регіону.

Для цього необхідно відібрати навчальний матеріал за допомогою певних критеріїв.

Критерії в перекладі з грецької значить „відмінна ознака, мірило” і мають менш загальний характер порівняно з принципами. Критерієм відбору соціально-економічних понять, що вивчаються в курсі „Економічної і соціальної географії світу” можна вважати таку відмінну ознаку, яка має визначальний характер і набуває пріоритетності в процесі вивчення шкільного географічного курсу.

На сучасному етапі розвитку шкільної географії пріоритетного значення набувають такі соціально-економічні поняття, які сприяють формуванню у школярів активної соціальної позиції, готовності постійно навчатися, як у професійному особистому так і суспільному житті, ці поняття сприяють формуванню здатності адаптуватися до умов суспільного життя, готовності брати на себе відповідальність у вчинках та навіть подумки.

Актуальності набувають соціально-економічні поняття, які забезпечують опанування школярами усного і письмового спілкування, оволодіння кількома мовами, формують в учнів готовність розуміти несхожість людей, поважати їх мову, релігію, культуру, будувати стосунки з іншими людьми на засадах взаємоповаги, співробітництва та підтримки.

При визначенні критеріїв відбору соціально-економічних понять їх доцільно розділити на критерії відповідності, достатності та пріоритетності.

Перерахуємо основні критерії відбору навчального матеріалу соціально-економічного направлення та основних соціально-економічних понять:

- Поняття, які формують світогляд і доступні в пізнанні матеріального світу

Особливу роль в реалізації цих понять відіграє вивчення школярами методів географічного пізнання. У курсі шкільної географії розглядаються питання еволюції природи, вивчаються питання трансгресії і регресії моря, походження корисних копалин. Вивчення цих явищ формує переконливість в тому, що природа і суспільство знаходяться в постійному розвитку і взаємодії.

Проілюструємо цю ідею на прикладі постулату „природа і суспільство – це система, яка знаходиться в постійному русі і розвитку”.

Курс шкільної географії має великі можливості для пізнання цього постулату засобом вивчення сучасного рівня розвитку регіонів і країн, під час знайомства з галузевою і територіальною організацією їх господарства, з об’ємом і асортиментом продукції, що виробляється.

Велику роль в пізнанні даного постулату відіграють поняття „собівартість”, „продуктивність праці”, „чинники розміщення господарства”.

Дані знання переконують, що суспільству притаманні рух і розвиток, які виражаються в трансформації економічних показників, в збільшенні об’ємів виробництва і споживання.

Відмітимо, що поняття рух і розвиток не ідентичні. Рух – це будь які зміни, які не призводять до якісних наслідків, а розвиток завжди здійснюється від простого до складного, від більш низького рівня організації матерії до більш високого. Прикладами можуть слугувати – перерозподіл трудових ресурсів за галузями господарства.

- Поняття про історичну зміну ролі природних ресурсів в розміщенні і розвитку господарства

Ця ідея розкривається в деяких аспектах. Людина – біологічна одиниця природи. Рациональне природокористування є провідною умовою прогресу. Даний аспект продовжує вивчати природу як біологічне середовище перебування людини. В епоху НТР відбувається розширення сировинної бази, яка входить в сферу матеріального виробництва.

Значення даного аспекту складається з того, що учні підводяться до пізнання наступної залежності: рівень розвитку сучасної науки і техніки нівелює кордони між природними умовами і природними ресурсами і робить їх все більш примарними.

Природні умови і ресурси, які є важливою базою для розвитку господарства, не обумовлюють цей процес, а можуть лише прискорювати його. Діалектика даного аспекту складається з того, що нестаток мінерально-сировинної бази може виступити в якості одного із стимулів розвитку господарства країни (приклад Японії).

- Застосування оптимального змісту поняття до практики життя

Місце курсу географії в десятому класі в системі географічної освіти школярів обумовлено тим, що він відіграє узагальнюючу роль, оскільки в десятому класі закінчується вивчення даного предмету. Тому отриманні учнями знання, вміння, поняття і терміни систематизуються, щоб стати міцною світоглядною базою громадянина.

Зміст курсу „Економічна і соціальна географія світу” відібрано у відповідності з програмними цілями: інтеграція і узагальнення географічних знань із соціально-економічною направленістю. В зв'язку з цим основу змісту складають великі теоретичні блоки, метою яких є розкриття природних і соціальних законів функціонування системи „суспільство – людина – природа”

Критеріями для визначення розвиваючої функції контролю є:

- сформованість географічних вмінь;
- наявність елементів критичного мислення;
- сформованість загально навчальних вмінь.

У сучасній методиці навчання географії важливе значення набуває розробка навчальних завдань, які відповідають 12-бальній системі оцінювання знань та умінь. Розробляючи рівні сформованості соціально-економічних понять у старшокласників, нами зроблено обґрунтування їх відповідності дидактичним рівням компетентності, а саме: початковому, середньому, достатньому, високому.

Підсумковий результат навчання зручно представити у вигляді рівнів сформованості соціально-економічних понять, які представлені такими уміннями:

- давати наукове визначення та пояснювати наукові терміни географічних понять;
- розкривати зміст понять;
- узагальнювати наукові поняття;
- виділяти суттєві і несуттєві ознаки;
- групувати поняття в систему;
- логічно оперувати поняттями;
- встановлювати зв'язки між поняттями;
- піддавати структурному аналізу групу понять;
- застосовувати набуті знання в практичній діяльності.

Перелічені уміння формуються з допомогою розвиваючого навчання протягом чотирьох етапів.

На першому етапі розкривається зміст поняття, яке вводиться через характеристику поняття, з'ясовуються дисциплінарні одиниці, що входять в його структурний діапазон, виділяються прикметні риси, властивості, опановується взаємозв'язок з іншими поняттями, формується початкова система понять за направленістю.

На другому етапі відбувається розвиток поняття за рахунок введення нових структурних ознак, через оперування різними логічними діями, з допомогою проблемного викладу, проблемних завдань, створення проблемних ситуацій тощо.

Третій етап характеризується перевіркою спроможності оперувати засвоєними поняттями, через систему перевірочних завдань, під час яких відбувається корекція та уточнення наукових формулювань, за допомогою творчого викладу, творчих завдань тощо.

І на заключному, четвертому етапі, учні аналізують вивчене поняття, демонструють навички самоконтролю, показують здатність аргументовано обґрунтовувати власні помилки і результати, набувають навички практично застосовувати поняття в не змодельованій ситуації.

Важливою умовою успішної роботи над формуванням соціально-економічних понять на уроках географії в десятому класі є попереднє формування соціально-економічних уявлень, за допомогою поєднання та чергування методів та засобів навчання. Урахування ступеня складності поняття та рівня підготовки учнів його засвоювати допоможе вчителю географії дібрати потрібні навчальні посібники (карти, картини, колекції тощо), а також географічні описи.

Під час експериментального дослідження з питання виявлення рівнів сформованості наукових понять, з'ясувалось, що проблема реалізації розвиваючого навчання має декілька аспектів, яким не приділяється певної уваги.

По-перше – це проблема отримання якісної і достовірної інформації про наукові поняття – історію їх виникнення, розвиток, інтерпретацію, обробку та трансформацію понять, що вивчаються, у систему.

По-друге – це практичне використання отриманої інформації та її узагальнення.

Сформувати наукове географічне поняття – це не тільки засвоїти його зміст, а й вміти застосовувати його при розв'язанні теоретичних і практичних завдань. Тільки у такому поєднанні в учнів сформується здатність логічно мислити.

Під час формування понять, треба активізувати розумову діяльність учнів. Слід правильно спрямувати логічне мислення учнів, а саме:

- у процесі вивчення нового матеріалу ставити запитання, що потребують аналізу, синтезу, порівнянь, встановлення зв'язків, узагальнень і визначень;
- систематично використовувати схеми, діаграми та графіки, що розвивають поняття та показують їх істотні ознаки;
- попереднє формування географічних уявлень повинно вестися не за допомогою розповіді, бесіди, а під час проведення екскурсії, перегляду картин художників, кінофільмів, діафільмів, фотографій, схем, карт або поєднання методів усного викладу з наочним.

Такі прийоми логічного мислення як аналіз і синтез, порівняння, узагальнення і абстрагування, аналогія і гіпотеза, що сприяють активізації розумової діяльності учнів, найбільш прийнятні, коли виділяються істотні ознаки предметів і явищ, розгортається зміст поняття на частини, виявляються взаємозв'язки між ними та причинно-наслідкові зв'язки, розширюється й закріплюється зміст у процесі формування практичних умінь та навичок. [4]

Визначимо необхідні рівні сформованості соціально-економічних понять:

1. Рівень розвитку психолого-фізіологічних процесів і властивостей мислення учня, його індивідуальне вміння виділяти істотне та суттєве в навчальному процесі та власна можливість самостійно мислити.
2. Сформованість в учнів вмінь і навичок раціонально планувати навчальну діяльність, здійснювати самоконтроль.
3. Особистісне ставлення до навчання, провідні власні інтереси та схильності.
4. Етично-моральність та вихованість, відчуття необхідності у вивченні географії, наполегливість при виконанні навчальних вимог.
5. Індивідуальна працездатність.
6. Врахування освітньої підготовленості з раніш вивченого та засвоєного матеріалу.

Зважаючи на ці ознаки при визначенні рівнів сформованості наукових понять, варто з'ясувати фахову роль вчителя через перераховані ознаки:

- професійне володіння системою наукових географічних понять, розуміння взаємозв'язку та супідрядності між ними;
- орієнтацію на концептуальні основи географічної освіти під час визначення мети і завдань формування географічних знань;
- теоретико-методичну підготовку до організації навчання географії, до співпраці та співтворчості у формуванні географічних уявлень і понять;
- розкриття змісту понять, їх визначень та ознак, формування прийомів розумової діяльності під час оволодіння знаннями, їх практичне застосування оцінка та корекція.

Наукові дослідження та аналіз відповідних наукових експериментів довели, що складність цієї проблеми пов'язана з такими обставинами:

1. Процес формування понять дуже складний сам по собі і є багатомірним і багатоплановим.
2. Якісну інформацію про сформованість понять в учнів можна отримати засобом покращення контролю за знаннями і вміннями учнів через оцінку рівня компетентності школярів.
3. Перевірка цієї гіпотези і аналіз різних шляхів контролю доводить, що таке можливо, якщо під час виявлення та перевірки рівнів компетентності учнів буде врахована допомога школярам, які потребують додаткової уваги з боку вчителя. Після закінчення контрольної перевірки, школярі знайомляться з власними результатами і рекомендаціями для покращення учнівської компетентності. Контроль повинен бути організований таким чином, щоб його результатом були не тільки оцінки і кількість балів, а щоб в учнів формувалися такі якості, які стануть їм в нагоді у подальшому дорослому житті: вміння аналізувати, вміння відмовитися від відомого способу дії і знайти нове рішення, вміння виконувати самоконтроль тощо. Поміркований контроль з боку вчителя вказує на потенціальні напрямлення власних можливостей школяра.

4. Розвиток учня можливий у тому випадку, якщо під час формування нових понять школяр не тільки впізнає щось нове, але і під час визначення рівнів сформованості цих понять буде відбуватися передача досвіду учню роботи вчителя, тобто – виконання перевірного контролю не несе в собі караючої функції, а необхідна для дослідження природних утруднень учня, для того щоб допомогти йому у оволодінні новими поняттями.

Результативність засвоєння учнями наукових понять відображається у двох формах:

- Знання понять, які не вичерпуються лише засвоєнням визначення поняття.
- Правильне оперування вивченими поняттями в різних видах розумової діяльності.

Систематичність і послідовність у викладенні матеріалу про поняття припускає обов'язкове дотримання зв'язку попереднього з послідуєчим, при спіранні пояснення на раніш вивчене. Обов'язковим є принцип зв'язку теорії і практики. Принцип свідомості і активності, розуміння, а не заучування. Принцип наочності, міцності, доступності. Принцип індивідуального підходу до учнів.

Оцінні судження учнів можуть виявлятися у вибіркового сприйманні предметів і явищ дійсності, у наданні певної переваги тому чи іншому чиннику або критерію при відтворенні знань, у ставленні особистості до цих критеріїв, але найвиразніше – при розв'язанні завдань на оцінку (навчальний бал). Тому вивчаючи оцінні судження, не можна обмежитись спостереженнями за опосередкованим проявом їх; для цього треба скласти певні завдання на оцінку. Завдання має включати: детальний опис об'єкту, який треба оцінити; чітко визначену інструкцію, що треба зробити; еталон можливої відповіді, бо лише в таких умовах можна правильно відібрати навчальний матеріал, що адекватно засвоюється учнями.

Аналіз передового досвіду, власні спостереження показали, що форми сформованості географічних понять часто бувають у різних співвідношеннях:

- поняття ніби сформовано, але учневі оперувати ним важко або взагалі неможливо, чи вживає він його помилково;
- поняттям оперувати учень вміє, але не зовсім розуміє його зміст, не може виділити його істотних ознак.

Для визначення сформованості того чи іншого поняття варто скористатися ознаками: диференціювати ознаки та властивості, які характеризують поняття; розглядати кожне поняття, як елемент системи понять; явища сучасної дійсності роздивлятися спираючись на засвоєнні поняття; застосовувати на практиці соціально-економічні поняття.

Ми виділили шість етапів процесу формування географічних понять.

1. Мотиваційна і змістовна підготовка до формування понять.
2. Організація чуттєвого сприймання предметів і явищ.
3. Організація розумової діяльності, спрямованої на виділення істотних ознак поняття.

4. Узагальнення і лексичне визначення суті поняття, позначення його відповідним словниковим терміном.

5. Введення сформованого поняття в систему географічних знань.

6. Практичне оперування у повсякденній дійсності вивченого поняття або системи понять.

При введенні конкретного соціально-економічного поняття, слід враховувати такі дії при формуванні: уважність, усвідомленість, аналіз та опора на відомі знання, встановлення та побудова логічних ланцюгів, їх взаємозв'язок. Перед процесом формування понять учень мусить сконцентрувати власну увагу на основних термінах цієї теми та вміти скористатися знаннями з попередніх тем чи курсів.

Процес формування соціально-економічних понять має бути консеквентним, а саме: вчитель створює відповідну ситуацію, розповідаючи учням про зміст, структуру та необхідність у знаннях про поняття, яке формується. В цьому стані в учнів виникає психологічна спонука (мотив) в пізнанні для отримання, розширення та опанування цього поняття. Через емоційно-чуттєві переживання, в учнів виникають виразні сталі предметні риси про поняття, які з'являються під час розповіді або після перегляду унаочнень.

Учитель географії організовує учнів, через їх розумову діяльність, тобто для того, щоб поняття, яке ними сприйнято через емоційно-чуттєву та слухову сферу, набуло мотивованих інтелектуальних ознак, а саме: оволодіваючи поняттям, учні розкладають його на предметні одиниці, суттєві та несуттєві ознаки, виділяючи одиничне та загальне, засвоюючи його зміст. При кінцевому теоретичному засвоєнні, поняттю надається словниковий термін та наукове визначення, яке учні запам'ятовують. Визначається системне положення поняття, тобто його предметна направленість: економічна, соціальна чи соціально-економічна. Наприкінці процесу формування учням пропонується перевірна практична робота на випробування їх практичної здатності в оперуванні набутого навичку у формуванні понять.

Рівні сформованості наукових географічних понять визначаються рівнем навчання і залежать від процесу формування мотивів навчання, тобто створення під час уроку умов для прояву внутрішніх спонукань до отримання нових знань, понять і вмінь. Ефективним методом визначення проблематики дидактичних досліджень є зіставлення даних про тенденцію розвитку найважливіших чинників економічного і соціального життя суспільства з характеристиками основних компонентів особистості на різних вікових етапах їх розвитку. Він реалізується поєднанням структурного аналізу процесу формування особистості з методом колективної експертної оцінки.

Усвідомлення їх учнем і подальшого самостійного розвитку власної мотиваційної сфери. Стимулювати її розвиток необхідно системою психологічно продуманих прийомів. Загальний ценз розвитку навчальної мотивації учнів складається з того, щоб переводити учнів з рівня негативного і безвідповідального ставлення до навчання до зрілого, що надасть позитивних форм – усвідомлено, дійово, відповідально. Об'єктом формування наукових

понять слід вважати всі компоненти мотиваційної сфери, тобто вміння навчатися, а саме:

- мотиви соціальні і пізнавальні, їх змістовні і динамічні характеристики;
- цілі і якості (нові, гнучкі, перспективні, сталі, нестереотипні);
- емоції (позитивні, сталі, вибіркові, регулюючі);
- вміння навчатися (знання, стан навчальної діяльності).

Звернемо увагу на рівень навчання та розвиток навичок в учнів десятих класів. У співвідношенні з основними положеннями педагогічної психології, навчання стає навчальною діяльністю тільки в тому випадку, якщо учень під час отримання знань оволодіває новими прийомами навчальних дій, які слідує із незалежно поставлених задач, засвоює засоби самоконтролю і самооцінки власної навчальної діяльності.

Тобто критерії сформованості визначаються активною участю учня у пошуку нових знань, побудові доказових висновків, переконань та отримання знань про поняття різної направленості. Поняття вважається сформованим, якщо учень може вільно оперувати ним у різних навчальних і життєвих ситуаціях.

Після з'ясування матеріалу виникає висновок, про критерії сформованості соціально-економічних понять: оволодіння способами послідовних дій під час формування понять; рівні сформованості понять – від уявлень до закономірностей, до принципів, факторів або умінь.

Все це і обумовило необхідність створення ефективної моделі формування наукових понять, яка б враховувала психолого-педагогічні умови та критерії сформованості соціально-економічних понять в курсі економічної і соціальної географії світу.

2.3. Модель формування соціально-економічних понять

Під час формуючого експерименту нами створено модель формування соціально-економічних понять, за допомогою якої, дотримуючись психолого-педагогічних умов, враховуючи рівні сформованості наукових понять, вчитель географії має можливість підвищити результативність навчального процесу.

Використовуючи дані словника іншомовних слів, дамо визначення моделі.

Модель – це (фр. *modele*, лат. *modulus* – міра, зразок) схема для пояснення якогось явища або процесу. [203, 552] Оскільки формування соціально-економічних понять – це процес, доречно показати його з допомогою моделі, яка буде мати вигляд схематичних ланцюгів.

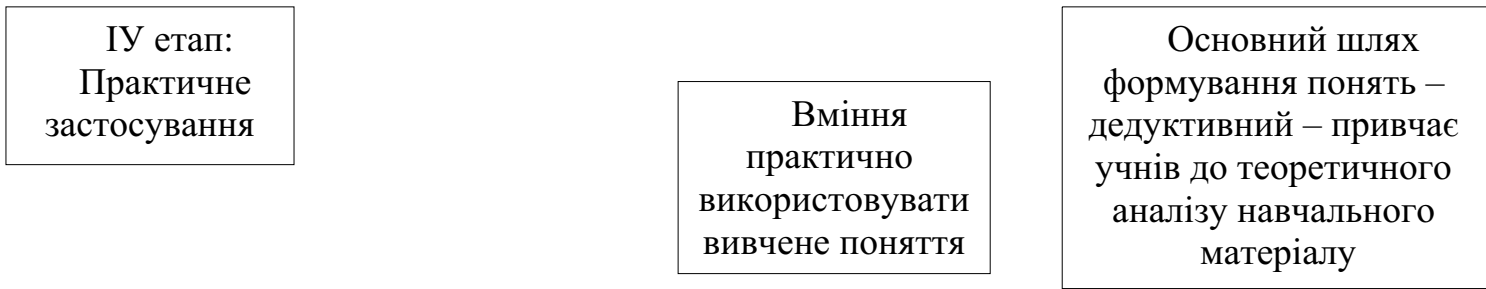

Рис.2.3. Модель формування соціально-економічних понять

Під час формування соціально-економічних понять використовувались дидактичні принципи навчання: природовідповідність, наочність, систематичність, доступність, міцність знань, свідомість і активність в навчанні, виховний характер навчання; послідовність, науковість, індивідуалізація в навчанні, інтенсифікація усвідомлення процесу навчання, навчання на складному рівні важкості, пріоритетна роль теоретичних знань, цілеспрямована і систематична робота над залученням всіх учнів, присутніх в класі та ставилась дидактична мета: методи вивчення нових понять, методи закріплення вивчених понять, методи контролю та самоконтролю

Далі визначався характер пізнавальної діяльності: пояснювально-наочний (репродуктивний), проблемний виклад (продуктивний), частково-пошуковий (евристичний), дослідницький (творчий).

Після цього нами було визначено зміст процесу формування понять, організацію навчання, психолого-педагогічні умови та критерії сформованості, які позначені на рис. 2.2.

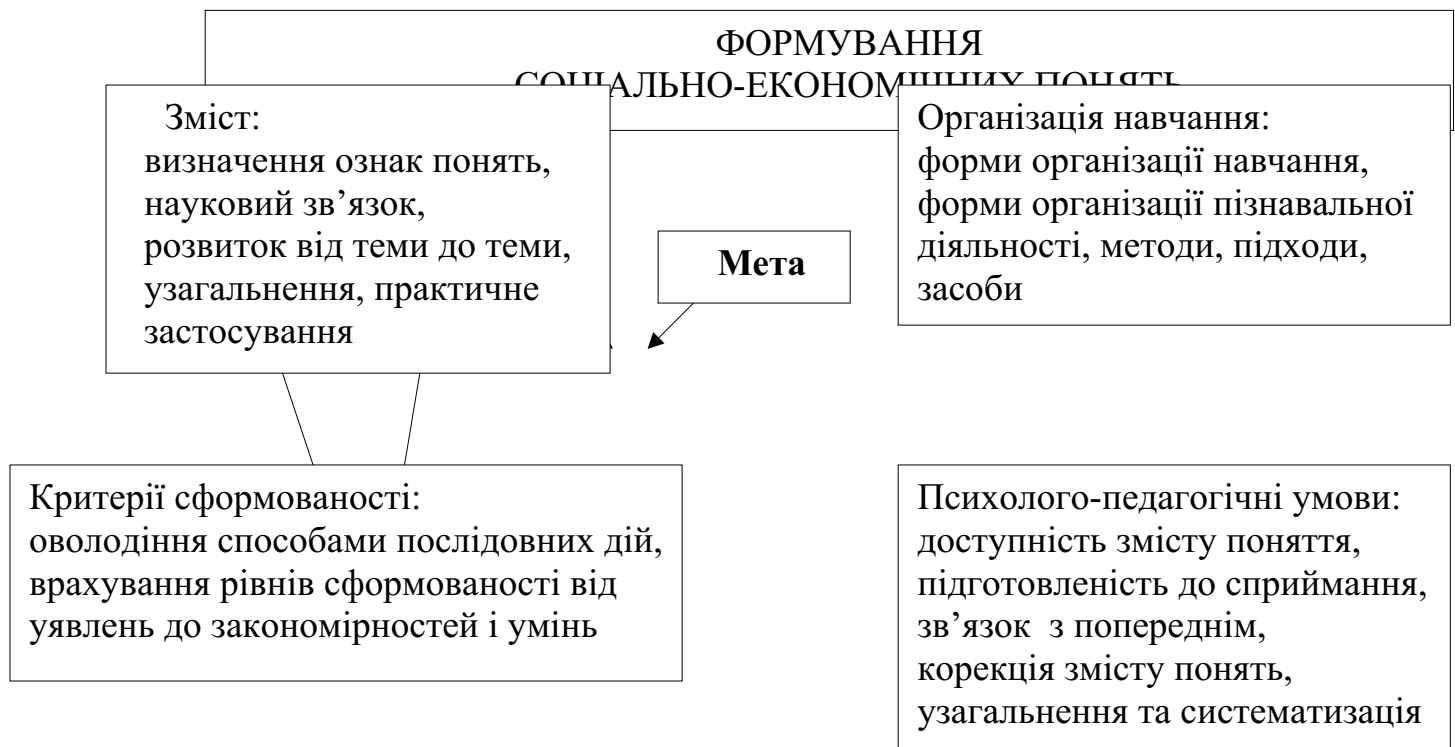

Рис. 2.2. Схема змісту процесу формування понять

Структурними компонентами методичної моделі є: етапи формування соціально-економічних понять; змістовна частина наукових понять, що формуються, методи, засоби та форми.

Застосовуючи цю модель при формуванні соціально-економічних понять, вчителі географії притримувались таких дій: при введенні нового поняття дається його наукова класифікація, через творчий виклад з використанням творчих завдань або творчого самостійного опанування новим поняттям, передається наукове визначення поняття, поняття закріплюється шляхом проблемного викладання з використанням проблемних завдань і запитань, учні самостійно опановують новим поняттям за допомогою навичок самоконтролю, відбувається зорове запам'ятовування системи понять певної теми, при використанні засобів наочності під час колективної, фронтальної, групової та індивідуальної формах організації навчально-виховного процесу на уроці, семінарі або конференції, реалізується процес сформованості понять, що вивчаються. Розвиток поняття відбувається за рахунок введення нових або додаткових ознак, встановлюються міжпонятійний зв'язок, розкривається зміст поняття, знання переносяться в не змодельовану ситуацію в результаті якої з поняттям проводяться різні логічні операції. Корекція та систематизація поняття відбувається із застосуванням методу самоконтролю та уточнення і корекції термінології, проводиться узагальнення. Практичне застосування вивченого поняття відбувається через встановлення міжпонятійних зв'язків, переніс вивчених понять в практику повсякденного життя, формуються навички відповідальності та самоконтролю.

Вміння практично використовувати вивчене поняття на уроці, під час екскурсії, семінару, конференції, заліку, практичної роботи.

Дедуктивний шлях формування понять — привчає учнів до теоретичного аналізу навчального матеріалу.

При цьому ми спиралась на джерела інформації:

- вербальні: бесіда, розповідь, дискусія, лекція, діалог, диспут;
- наочні: показ, ілюстрація, демонстрація;
- практичні: вправи, самостійні, графічні, картографічні.

Результати і якість процесу навчання залежать від рівня майстерності вчителя.

Педагогічна майстерність завжди індивідуальна, оскільки не може бути однакових уроків, навіть з однієї і тієї ж теми. Але на кожному етапі розвитку педагогічної теорії і практики уроки мають певні однакові риси, без яких не може бути забезпечена мета навчання, яка зараз стоїть перед загальноосвітньою школою.

Перша і основна вимога до уроку – науковість. Це означає, що зміст уроку повинен відповідати рівню географічної науки, а методи, прийоми і

засоби навчання – досягнення педагогічної теорії. Науковість забезпечується навчальною програмою і підручником.

Науковість проявляється в тому, що кожний урок – це цілісний кінцевий відрізок навчально-виховного процесу, який одночасно пов'язаний з попередніми і наступними уроками. Все, що втілює конкретний урок – мета, зміст, засоби, методи, організація навчання – повинні бути органічною частиною теми, розділу, курсу в цілому.

При бракові навчального часу під час вивчення економічної і соціальної географії світу вчителі змушені здійснювати своєрідний симбіоз галузевих, регіональних і глобальних підходів, що окрім користі може призвести до поверховості та дилетанства, а виконання практичних робіт часто перетворюються у переписування підручника без аналізування та висновків.

Сучасна реформа освіти зобов'язує вчителя активно використовувати та поєднувати різноманітні методи і засоби навчання на уроках географії в десятому класі.

Формування соціально-економічних понять на уроках географії, здійснювалось при допомозі запропонованої моделі, яка враховувала творчий та проблемний підхід до вивчення нового поняття і його усвідомлення, визначення його предметної направленості. На відміну від існуючих форм перспективного планування навчального процесу проблемне викладання охоплює виклад відповідного навчального матеріалу, використовуючи міжпредметні зв'язки і враховуючи психолого-педагогічні умови та індивідуальну форму навчання.

Загальні положення до методичних вимог, які б використовувались у процесі формування понять можна звести до таких:

1. Аналіз змісту наукового поняття: вміння давати наукове визначення, систематизувати поняття.

2. Вибір методичних прийомів: проблемний виклад, творчий підхід вчителя, самостійне опанування учнями понятійним апаратом.

3. Обрання форм у процесі вивчення географії світу: навчальна лекція, семінар, дискусія, диспут, конференція, екскурсія, рольова гра.

4. Відбір шляху формування понять: дедуктивний, індуктивний.

Основними методичними вимогами до формування понять є спостереження предметів і явищ, виділення істотних ознак понять, уточнення їх змісту, складання і визначення, поглиблення і застосування.

Узагальнити результати наших наукових досліджень щодо ефективності різних методів при формуванні соціально-економічних понять можна з допомогою такого висновку: найбільш ефективними методами є проблемний виклад, самостійна робота, дослідницький метод, але потрібно враховувати, що ці методи слід урізноманітнювати.

Завдання формуючого експерименту полягало у перевірці розроблених психолого-педагогічних умов і їх впливу на процес формування названих понять в учнів десятих класів.

Для цього нами і була запропонована модель процесу формування понять, яка використовувалась під час вивчення економічної і соціальної

географії світу на уроках географії в десятому класі.

Основні періоди процесу формування соціально-економічних понять в учнів можна розглянути на прикладі рис.2.4.

Процес формування понять відбувається під час теоретичного навчання	На різноманітних навчально-виховних заходах – уроки, лекції, семінари,
Формування відбувається під час вивчення	Початковий етап – введення нового поняття, розкриття його змісту
Формування понять відбувається безпосередньо на уроках економічної та соціальної географії	Відбувається поглиблення, розширення та конкретизація змісту соціально-економічного поняття

Рис. 2.4. доцільно використовувати як засіб наочності для кращого розуміння учнями міжпредметних зв'язків, наступності у вивченні соціально-економічних понять.

Запропонована схема може доповнюватися за умови внесення до навчальних програм загальноосвітніх шкіл нових предметів.

Результативність застосування експериментальної методичної моделі процесу формування соціально-економічних понять можна прослідкувати на прикладі формування в учнів-десятикласників поняття „міжнародні економічні зв'язки”.

Започатковується ця робота в процесі вивчення школярами теми 4: „Світове господарство. Основні системи світового господарства”.

Увагу учнів вчитель концентрує на вагомості вивчення і засвоєння даного поняття, мотивуючи тим, що воно цементуюче в курсі економічної і соціальної географії світу і без належного розуміння його змісту не можливо з'ясувати сутність та систему соціально-економічних процесів в даному курсі

Міжнародні економічні зв'язки – сталі і довготривалі економічні (господарські) зв'язки між окремими країнами і групами країн на принципах незалежності, рівноправ'я і взаємної користі і обміну.

В основі міжнародних економічних зв'язків лежить поглиблення міжнародного поділу праці. Варто відмітити, що за споконвічне минуле міжнародних зв'язків, які з'явилися історично, ще на ранньому етапі виникнення суспільства, людство з'ясувало, що міжнародні відносини з часом еволюціонують і являють нові форми, що характеризують їх суть.

Продовжуючи аналізувати зміст міжнародних економічних зв'язків, вчитель

географії зауважує, що міжнародні економічні зв'язки утворюються завдяки існуванню світового ринку.

Для кращого усвідомлення учнями цієї інформації доцільно запропонувати їх у вигляді наочного мультимедійного матеріалу.

Після аналізу визначення поняття, структурувавши зміст кожного з елементів, учням пропонується проблемне завдання: „Поясніть, як взаємопов'язані поняття „міжнародний поділ праці” та „міжнародні економічні зв'язки”. З'ясуйте, скориставшись знаннями з історії, чому в епоху феодалізму не могла скластися світова система господарства?

Обсяг поняття „міжнародні економічні зв'язки” розширюється, відбувається ознайомлення з новими об'єктами, здійснюється поглиблення і конкретизація його змісту. Під час проведення екскурсії в туристичну агенцію з'ясовуються обсяги міжнародних туристичних поїздок. В процесі перегляду кінострічки „Міжнародні морські перевезення” визначаються рівні торгових перевезень світу.

На прикладі рис. 2.5 між поняттями встановлюються зв'язки, які об'єднують загальне визначення поняття „міжнародні економічні зв'язки” і ділять його на структурні елементи

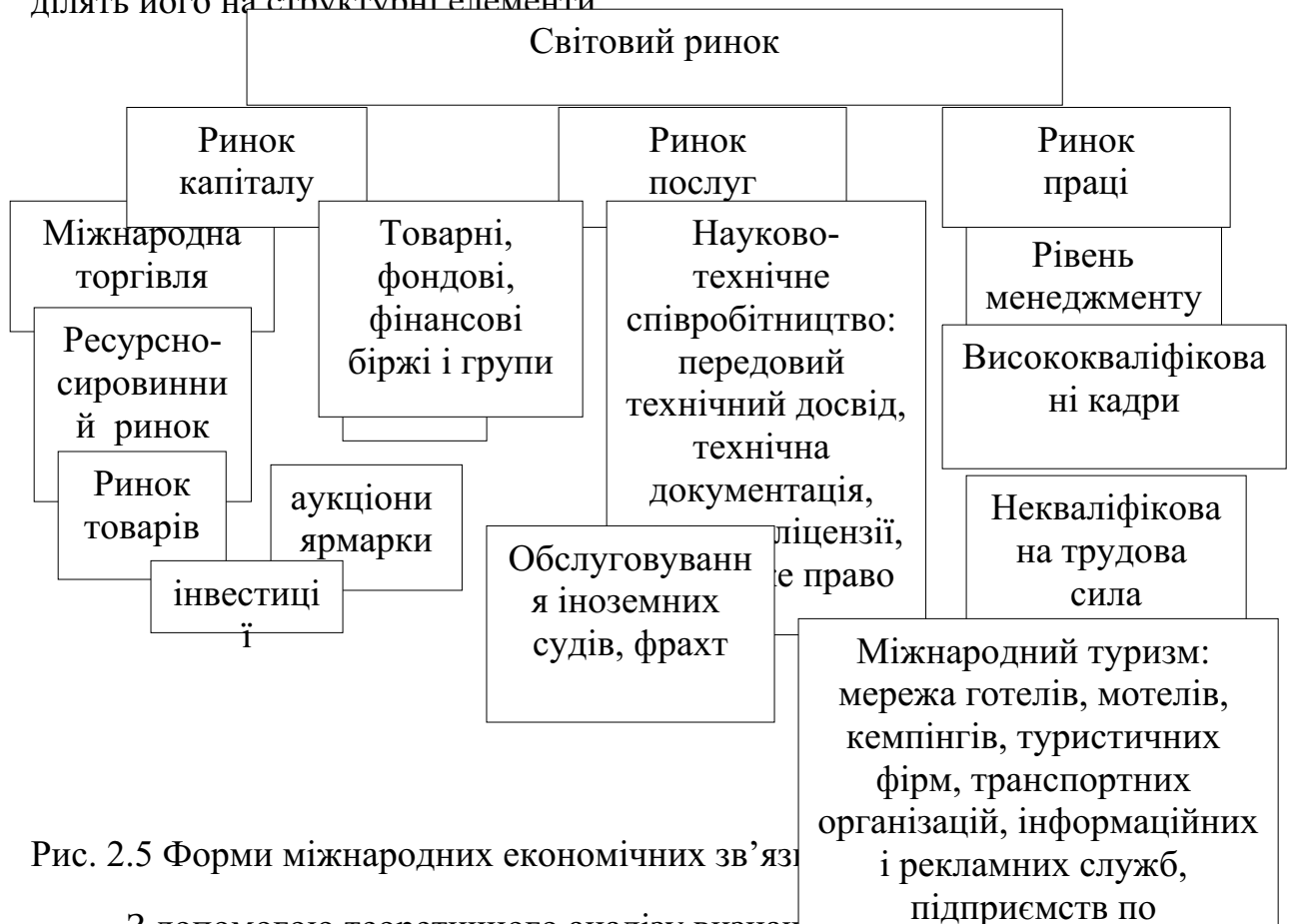

Рис. 2.5 Форми міжнародних економічних зв'язків

З допомогою теоретичного аналізу визначення понять – дедуктивний. З поняттями проводяться різні логічні операції. У відповідності з рис. 2.5 формування соціально-економічного поняття „міжнародні економічні зв'язки” – знання учнів-десятикласників, отримані під час вивчення теми „Світове господарство. Основні системи світового

господарства”, поглиблюються і конкретизуються при вивченні тем регіональної географії курсу економічної і соціальної географії світу.

Проаналізуємо це на прикладі вивчення декількох тем розділу II „Регіони і країни світу”, з допомогою таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Формування поняття „міжнародні економічні зв’язки

Назва теми	Поняття „міжнародні економічні зв’язки” і його структурні елементи	Стор. підручника
Країни Європи	Зовнішньоекономічна діяльність	111
Франція	Зовнішньоторговельні перевезення здійснює морська транспортна система	115
Великобританія	Капіталовкладення, транснаціональні компанії	119
Німеччина	Інвестиції і капіталовкладення в економічно розвинуті країни	124
Італія	Постачальник продукції машинобудування, легкої промисловості, сільськогосподарської продукції	129
Польща	Гірничошахтне обладнання, будівельні послуги	144
Країни Балтії	Розгалужена транспортна мережа	146

В такий спосіб реалізується структурний підхід до формування поняття соціально-економічного напрямку. Школярі пізнають, що поняття має певну структуру і ділиться на структурні елементи. Доцільно запропонувати їм скласти розгорнуту схему на прикладі рис.2.5, тобто розгорнути кожний структурний елемент і детально його пояснити, застосувавши творчий підхід. Проаналізувати предметні функції кожного з них, порівняти, зробити узагальнюючі висновки: що структурні елементи знаходяться в зв’язках між собою, утворюючи цілісну єдність – міжнародну економічну діяльність. Розширюючи це поняття, учні знайомляться з соціально-економічними напрямками: міжнародний поділ праці, транспорт, зв’язок, світовий ринок тощо.

Засвоєння головних ознак поняття має відбуватися з допомогою засобів наочності: таблиці, схеми, малюнки, фотографії, кінострічки. [50, 71-76]

Під час формування наукового поняття нами проводилось дослідження якості запропонованих психолого-педагогічних умов, які застосовуються в процесі формування соціально-економічних понять на уроках географії в десятому класі. По-перше, ми вважаємо головною педагогічною умовою застосування відповідних методів:

1. Метод спостережень, який припускає цілеспрямоване спостереження за роботою учнів і вчителя на уроках географії під час формування соціально-економічних понять, а також облік і аналіз діяльності

учнів. Цей метод допомагає з'ясувати головне у процесі формування понять.

2. Метод аналізу, вивчення та узагальнення досвіду як окремих вчителів так і цілих методично-педагогічних об'єднань. Надійний критерій для перевірки правильності висновків, зроблених теоретичною методикою.

3. Метод індивідуальних бесід.

4. Анкетний метод.

5. Безпосередньо науковий експеримент.

Експериментальні дослідження, аналіз відвіданих уроків та узагальнений досвід роботи вчителів географії дають змогу обґрунтувати серед них ті методи навчання, які найбільш ефективно застосовуються у роботі: метод проблемного викладу матеріалу з використанням проблемних завдань, навчально-дослідницький метод, творчо-самостійний метод.

Ці методи забезпечували формування досвіду в учнів емоційно-ціннісного ставлення до предметів і явищ оточуючого світу.

Засоби наочності (схеми, таблиці, діафільми, кінофільми, макети, знаряддя) забезпечили засвоєння нового навчального матеріалу і опанування учнями соціально-економічних понять, що формуються, як єдина цілісна система.

Програмою нашого дослідження передбачалось вивчення і апробація різних складових методичного компоненту навчання. Крім методів, прийомів і засобів навчання нами досліджувались і форми організації навчально-виховного процесу: урок, навчальна лекція, семінар, конференція, дискусія, рольова гра, екскурсія, практична робота тощо та форми організації пізнавальної діяльності учнів: колективна, фронтальна, групова, індивідуальна

Навчальна лекція – це форма організації навчального заняття, яка побудована на основі інформаційно-монологічного методу і передбачає довготривалий виклад, тому розрахована в основному на дорослих школярів, які можуть тривалий час витримувати і сприймати вербальний засіб при викладанні нового матеріалу.

Вчитель, проводячи лекцію, висвітлює основні положення теми, акцентує увагу на нових соціально-економічних поняттях, розкриває їх зміст, суттєві і несуттєві ознаки, встановлює супідрядність.

Під час проведення семінару, доцільно залучати учнів до більш активної роботи, пропонуючи їм використовувати рекомендовану літературу при доповідях про зміст окремих типів соціально-економічних понять, які лише згадувались в лекції і підручниках.

Семінарське заняття передбачає самостійно, переважно в позаурочний час, здобути учнями певні знання з застосуванням різноманітних джерел інформації і наступним їх колективним обговоренням в класі.

Дискусія – це публічна суперечка учнів з метою знаходження істини та поглиблення теоретичних знань, їх корекції та уточнення. Розвиток уміння правильно і логічно викладати власні думки, аналізувати і порівнювати різні точки зору, знаходити аргументи для підкріплення власних висновків.

Під час дискусії можливі як зближення, так і поляризація думок учнів.

Як сидчить наше дослідження, для досягнення більшої ефективності в опануванні учнями основними соціально-економічними поняттями, які вивчаються на уроках географії в десятому класі, доцільніше провести ділову гру чи організувати урок – прес-конференцію (методика організації та проведення їх розглядається в підрозділі 2.4.).

У шкільній практиці здебільшого використовується фронтальна форма роботи на уроках. Однак, існує доцільність впровадження в навчальний процес колективних та індивідуальних форм.

Діяльність учнів – колективна, якщо вона задовольняє такі вимоги:

- мета діяльності усвідомлюється як єдина, що вимагає об'єднання зусиль всього колективу;
- організація діяльності передбачає розподіл праці;
- у процесі діяльності між членами колективу мають місце відносини взаємної відповідальності і залежності;
- контроль над діяльністю частково здійснюється самими членами колективу.

Ми рекомендували такі види колективної організації навчального процесу: особисто-рольова (в процесі навчання кожен учень виконує протягом певного часу роль лектора, опонента, консультанта, референта, тощо). Така організація навчального процесу дала змогу досягти високих результатів у навчанні учнів.

Проблема соціально-економічного напрямку змісту шкільних курсів географії на основі застосування специфічного принципу, сприяє поглибленню науковості і системності географічних знань та удосконаленню організації всього навчально-виховного процесу.

Потрібно, як в програмах, так і в підручниках, ввести матеріал про методи дослідження в соціальній географії та історію її розвитку; посилити увагу на розкриття значення географії у розв'язанні практичних завдань.

Оцінювання результатів навчальних досягнень учнів з географії має здійснюватись з урахуванням їх індивідуальних особливостей і передбачати диференційований підхід у його організації.

Критерієм оцінки роботи учнів є не стільки обсяг навчального матеріалу, що залишився в пам'яті, скільки вміння його аналізувати, узагальнювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, використовувати в життєвих ситуаціях, вміння самостійно здобувати знання.

Багато питань курсу, а саме: економіко-географічне положення території, господарська оцінка природних умов і ресурсів, структура і розміщення окремих галузей господарства, господарські відмінності на території країни та інше, можуть бути вивчені учнями у процесі самостійної роботи. Необхідно, щоб при виконанні цих завдань учні використовували типові плани характеристики територій та об'єктів.

При викладанні економічної і соціальної географії світу рекомендується систематично залучати школярів до використання матеріалів із засобів масової інформації та науково-популярної літератури, що допомагає

їм розуміти та аналізувати сучасні політичні події.

Гіпотеза про те, що соціально-економічні поняття у школярів можуть бути сформовані в процесі вивчення географії, якщо вивчення ними названих тем відбуватиметься з урахуванням психолого-педагогічних умов цілеспрямовано і систематично із застосуванням навчальних завдань творчого характеру; через оновлення змісту, форм і методів у педагогічній технології школи, що сприятиме реалізації цієї проблеми; буде забезпечена послідовність, наступність у формуванні соціально-економічних понять, передбачених програмою для середніх загальноосвітніх шкіл.

Було вивчено та розроблено навчальний зміст дидактичних засобів та методичного апарату до вивчення конкретних тем і розділів. Розроблені психолого-педагогічні умови, система проблемних завдань і здійснена перевірка процесу формування соціально-економічних понять на прикладі методичної моделі. Вчителі географії були забезпечені відповідним дидактичними матеріалами для регулярної роботи в експерименті.

При розробці завдань для контрольної роботи з метою виявлення рівнів сформованості основних соціально-економічних понять ми орієнтувались на освітній стандарт рівнів освіченості.[33; 193]

Рівень I: читання наукового визначення, його промовляння, переказування, складання порівняльних характеристик, ознайомлення з ключовими науковими поняттями через різні психолого-педагогічні ігри, літературні вистави, усні розповіді.

Рівень II: засвоєння загальних понять і умінь, що створюють пізнавальний мотив розв'язок стандартних завдань, читання простих географічних текстів тощо.

Рівень III: опанування теоретичними прийомами пізнавальної або прикладної діяльності. Формування умінь самостійної роботи, знання основних фактів, загальних і конкретних понять, оволодіння методами розв'язання завдань. Самоосвіта та орієнтація в культурному, розвинутому, цивілізованому, соціально-економічному просторі, визначення своєї позиції, уміння приймати рішення, здібність оцінювати межі власної компетентності.

Оволодіння методами дослідницької поведінки, формування систематичності теоретичних і прикладних знань, засвоєння ключових понять, потрібних для оцінки загального соціально-економічного стану світу.

В навчально-виховному процесі з географії використовувались як загальнонавчальні, так і предметні, специфічні тільки для географії, уміння і навички. До загальнонавчальних належать всі інтелектуальні уміння, а саме:

- читати, писати, малювати, креслити, рахувати тощо;
- логічно мислити, тобто застосовувати прийоми абстрагування, аналізу, синтезу, узагальнення, складання висновку тощо.

Ці уміння формуються в учнів на протязі всього етапу навчання в школі і засобами всіх навчальних предметів.

Предметні географічні уміння і навички формуються під час засвоєння географічних знань, і набувають практичного досвіду учнями. Певною мірою

у цьому процесі відбивається робота над всіма іншими компонентами освіти. Предметні навички і уміння можна згрупувати таким чином:

-уміння працювати з різними джерелами географічних знань (підручники, навчальні посібники, додаткова література, навчальні карти, цифрові та статистичні матеріали, наочні посібники, аудіовізуальні засоби навчання, оточуюче середовище, в якому відбуваються економічні, суспільні, політичні географічні явища та процеси;

-уміння конструювати географічні відповіді, тобто складання географічних характеристик та описів на основі використання алгоритмів (типових планів), малювання схем, креслення графіків, діаграм, складання таблиць, проведення розрахунків, конструювання моделей тощо;

- уміння встановлювати та розкривати взаємозв'язки між компонентами природи і суспільства (причинно-наслідкові, закономірні);

-уміння прогнозувати географічні економічні, політичні і соціальні явища та ситуації.

Виконуючи ідеї цього підходу до освіти адекватно ступінням освіченості в навчальних програмах та планах шкіл фігурує консеквентна послідовність засвоєння дисциплінарного предмету, який вивчається, що віддзеркалюється в ланцюгу чотирьох типів знань:

1. Знання-знайомства.
2. Знання-копії.
3. Знання-трансформації.
4. Знання-синтез.

Знання-знайомства (сприймання) забезпечують потрібну широту кругообігу, зумовлюють бачення про складність і багатогранність теперішнього світу, є ґрунтом для переосмислення нової спеціальної наукової географічної інформації.

Знання-знайомства мають бути отримані в ході безперервної освіти, в процесі самоосвіти, в бутті. За сутністю знання-знайомства, це, як правило точний термін, поняття, факт, правило, переконання. Загальна відзнака даного типу знань – згадування належних відомостей.

Знання-копії – окреслюються показником здібності розуміти змісту вивченого, забезпечують майстерність трактувати матеріал, тобто лаконічно, стисло викладати, повідомляти, просто пояснювати, як вербальний так і графічний матеріал, транслювати його з однієї форми в протилежну, наприклад із словесної в схематичну або малюнкову.

Такі навчальні наслідки мають перевагу перед простим запам'ятовуванням навчального матеріалу.

Знання-трансформації – мотив нової освіти, забезпечують розуміння розвитку соціальної і економічної реальності суспільства. Опанування знаннями цього типу завбачає достатньо глибокого усвідомлення суті соціально-економічних явищ і процесів, формування здібностей до узагальнення, постановки завдань, пошуку і оцінки альтернативних способів їх рішення. Цей тип знань визначає уміння розбивати матеріал на складові так, щоб чітко слідкувалася його структура, використовувати вивчений матеріал в

конкретних умовах і нових ситуаціях, застосовувати правила, методи, поняття, принципи і теорії, проводити розпізнання фактів і наслідків, оцінювати значущість даних, бачити помилки в логіці міркувань.

Знання-синтез означають вміння комбінувати деталі, щоб здобути єдине ціле, з реальною новизною.

Наприклад, цікаве повідомлення або реферат, використання та застосування даних з різних джерел інформації (Інтернет, науково-популярна література, телебачення), щоб скласти план рішення тієї чи іншої проблеми, оцінити закономірність та логіку побудови навчального матеріалу у вигляді письмового тексту, розмірковувати над темами соціально-економічного розвитку суспільства, проблемами людства.

Все це і обумовило вибір методів дослідження, дозволило встановити причинно-наслідкові зв'язки між теоретичними підходами, що перевірялися та його практичними результатами, під якими розуміють рівні освіченості та оволодіння знаннями економічної і соціальної географії світу, вмінням оперувати її поняттями.

При проведенні експериментального дослідження ми використовували ряд активних методів навчання, які сприяли формуванню інтелектуальних вмінь учнів. Серед активно впроваджених такі: метод мозкової атаки, метод тимчасових обмежень, маніпулятивний метод, метод абсурду, навчання за алгоритмом.

Класифікація методів доволі умовна. Вибір методів залежить від цілей і задач навчання, від змісту навчального матеріалу, специфіки психологічного розвитку учнів, від форм і засобів навчання.

2.4. Організація і результати формуючого експерименту

Для перевірки запропонованої теоретичної моделі формування соціально-економічних понять в процесі вивчення економічної і соціальної географії світу, був проведений формуючий експеримент, у ході якого розв'язувались такі завдання:

- формування соціально-економічних понять у старшокласників через визначені нами психолого-педагогічних умови;

- з'ясувались можливості інтеграції економічних, соціальних, історичних, політичних та географічних знань, які школярі опановують в процесі вивчення курсу “Економічна і соціальна географія світу”;

- окреслювалося коло і розкривався зміст соціально-економічних понять, якими учні повинні оволодіти в процесі вивчення географії в десятому класі;

- відбувалось їх структурування, доводилась необхідність удосконалення навчальних програм та підручників з питань соціально-економічної географічної підготовки учнів;

- у відповідності із змістом навчального матеріалу, за яким проводилось експериментальне дослідження, для вчителів і учнів складено

список рекомендованої літератури; з практичної точки зору підготовлено методичні розробки уроків, семінарів, ділових ігор.

Експериментальна робота під час проведення експерименту охоплювала:

- визначення рівня підготовки вчителів з даного питання;
- відбір експериментальних і контрольних класів;
- розроблення теоретичної моделі формування соціально-економічних понять у старшокласників (методи, форми, засоби навчання);
- виявлення впливу запропонованої моделі на процес формування соціально-економічних понять.

Ці завдання вирішувались шляхом порівняння результатів навчання в експериментальних і контрольних класах.

В контрольних та експериментальних класах викладання економічної та соціальної географії світу проводилось одними вчителями, розділи і теми для вивчення відповідали змісту діючих навчальних програм.

В експериментальних класах формування соціально-економічних понять здійснювалось за нашими розробками в межах навчального часу, кількісна та якісна характеристики класів були приблизно однаковими.

При вивченні контрольних та експериментальних класів враховувався показник рівня успішності. Рівень соціально-економічних знань учнів визначався на основі аналізу контрольних робіт, за допомогою анкетування і тестування.

Охарактеризуємо експериментальні та контрольні класи.

Контрольні класи – викладання курсу “Економічна та соціальна географія світу” відбувалось традиційними методами, які склалися у шкільній практиці, а формування соціально-економічних понять пройшло майже не акцентовано.

Експериментальні класи – викладання курсу “Економічна та соціальна географія світу” проходило на основі розробленої моделі із застосуванням психологічних і педагогічних умов, де формування соціально-економічних понять здійснюється через виконання різних типів завдань з поступовим ускладненням: за зразком, варіативне, із застосуванням проблемного, творчого характеру, враховується поетапне формування розумових дій, де здійснюється принцип крок за кроком (step by step).

Під час засвоєння понять соціально-економічного характеру, вчителі орієнтувалися на методичну модель формування соціально-економічних понять.

Оцінка результатів навчання в експериментальних та контрольних класах показала вплив розроблених психолого-педагогічних умов на рівень сформованості соціально-економічних понять в учнів.

Перед проведенням експерименту, на науково-методичних семінарах та педрадах, ми ознайомили вчителів із розробленими основами психолого-педагогічних умов, які задіяні в процесі формування соціально-економічних понять.

Наступною частиною експерименту був відбір навчального соціально-економічного географічного матеріалу, основних понять економічної і соціальної географії світу, для засвоєння їх в експериментальних класах.

У процесі дослідження ми ставили перед собою мету – розробити теоретичну модель з допомогою якої враховувалась би система психолого-педагогічних умов, яка б і забезпечила результативне формування соціально-економічних понять в учнів десятих класів на уроках географії.

Методичні вимоги до формування соціально-економічних понять у процесі вивчення економічної і соціальної географії світу перевірялися під час формуючого експерименту, який проводився у 1998-2001 роках в середніх школах міста Києва та Київської області.

Навчальний експеримент охопив 630 учнів в експериментальних та 593 у контрольних класах.

Мета експериментального дослідження полягала:

- створення психолого-педагогічних умов під час формування соціально-економічних понять;
- відбір навчального матеріалу;
- з'ясування рівнів сформованості соціально-економічних понять у десятикласників;
- з'ясування типових труднощів у процесі засвоєння основних соціально-економічних понять;
- удосконалення запропонованої теоретичної моделі формування понять, навчальних планів, програм, підручників;
- підвищення якості навчального процесу, націленого на вирішення проблеми формування соціально-економічних понять.

Соціально-економічні поняття, що носять конкретний характер, засвоюються краще учнями. Більш зрозумілі для них є також поняття, з якими вони зустрічаються на практиці, в повсякденному житті: „транспорт”, „торгівля”, „розподіл праці”, „ТВК”.

Показниками сформованості понять є критичність мислення, (особистісне ставлення, власна думка, оцінка, нове рішення) вміння вести дискусію, обґрунтовувати власну позицію, здатність ставити нові питання, готовність до адекватного самовизначення, в цілому, стала необхідність до самоосвіти.

Підводячи підсумки, окреслимо, що з перших занять формування понять у десятикласників, безумовно з допомогою вчителя географії, формується індивідуальний стиль роботи, який народжує потяг до самоудосконалення, розкриттю власного індивідуума тощо.

Погоджуючись з існуючою в педагогічній літературі думкою про роль визначення, як показника ступеню засвоєння поняття відзначимо, що абсолютизувати все ж таки ці положення не слід.

Аналіз проведених бесід з учнями, які в результаті індивідуального опитування не зуміли дати повного і чіткого визначення того чи іншого

поняття, виявив, що це не констатація відсутності у них певних знань, а обмежена майстерність у користуванні власним словником і науковою термінологією, оскільки вміння давати чіткі визначення, свідчить про засвоєння поняття.

Характеристика властивостей процесу формування соціально-економічних понять у поєднанні інтелектуальних і емоційно-вольових компонентів дає змогу уникнути однобічності у постановці дидактичних і методичних проблем процесу формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії, включити до теорії навчання ті аспекти виховання, які на кожному віковому етапі виступають з найбільшою гостротою.

Уявлення про вікові зміни властивостей особистості дає змогу конкретизувати генеральні завдання системи сучасної освіти, а звідси – визначити мету прогнозування в педагогічній освіті.

Формування соціально-економічних понять у десятикласників та їх суспільно значущі погляди регулюються впливом на основні види діяльності учнів. Чинники впливу на процес формування соціально-економічних понять поділяються на дві основні групи: соціальні і соціально-біологічні.

До групи соціальних чинників можна віднести такі: сім'я, школа, установи суспільного виховання, оточення.

До соціально-біологічних чинників віднесемо антропологічні характеристики особистості, тип нервової діяльності, психічні задатки.

Отримані результати опитування надалі уточнювались, коригувались на основі об'єктивних даних контрольних робіт, усних відповідей, в яких учні характеризували сутність, зміст основних соціально-економічних понять.

Аналіз проведеного опитування свідчить ще й про наявність понять різних за складністю та характером засвоєння.

Теоретичні дослідження і практичний досвід вчителів географії стверджують, що суттєвим показником засвоєння поняття є вміння зрозуміти сутність поняття та сформулювати його визначення. Це підсумовує більш глибокі знання учнів, які вони засвоїли на певному етапі навчання, оскільки створюють базу для отримання поглиблених знань.

В процесі формування знань в учнів, особлива увага була зосереджена на вмінні формулювати визначення, так як основними його критеріями є повнота розкриття змісту поняття.

Формування соціально-економічних понять як форм теоретичного мислення, в яких відображається сутність, зв'язки і відношення соціальних і економічних явищ та процесів, відіграє особливу роль в географічній освіті учнів. Проведені спостереження поки що не дають підстав для глибокого, всебічного аналізу знань учнів з соціально-економічних понять, але деякі факти можна констатувати:

- по-перше, знання учнів з важливих соціально-економічних понять недостатньо повні і точні; не всі десятикласники розкривають зміст понять усвідомлено, не можуть дати повного наукового визначення поняттям; у

значної частини учнів, недостатньо сформовані уміння і навички абстрагувати, узагальнювати, порівнювати та виконувати інші логічні операції з поняттями.

- по-друге – більшість учнів не може застосовувати отримані знання під час вивчення нових об'єктів; нерідко учні ототожнюють одні соціально-економічні поняття з іншими; у багатьох відповідях відсутня чіткість, логічність викладу.

Втім, більшість школярів експериментальних класів правильно усвідомлює багатогранність зв'язків в соціально-економічних поняттях та розкриває їх сутність у логічній послідовності.

Учні контрольних класів у своїх відповідях часто називали не всі елементи соціально-економічних понять, давали неповні визначення, не зуміли зобразити ієрархічну низку соціально-економічних понять, їх цілісність, системність, і в цілому показали нижчі результати навчання.

Експериментальні класи

Контрольні класи

Рис. 2.6 Оціночні відповіді

Ці експериментальні дані, були отримані під час перевірки контрольних робіт і подані нами у вигляді статистичних характеристик.

Однією з статистичних характеристик вважається середнє арифметичне, яке обчислюється за формулою:

$$X = \frac{\sum X_1}{\Pi}$$

де: X – середній бал, тобто середнє арифметичне,

X_1 – оцінки учнів,

Π – кількість учнів,

Σ – сума оцінок учнів

Підраховуємо середнє арифметичне по різних класах.

Експериментальні класи:

$$X = \frac{12 \cdot 80 + 11 \cdot 95 + 10 \cdot 103 + 9 \cdot 52 + 8 \cdot 110 + 7 \cdot 90 + 6 \cdot 15 + 5 \cdot 25 + 4 \cdot 50 + 3 \cdot 4 + 2 \cdot 4 + 1 \cdot 2}{630} = 8,6$$

Контрольні класи:

$$X = \frac{12 \cdot 30 + 11 \cdot 15 + 10 \cdot 25 + 9 \cdot 30 + 8 \cdot 65 + 7 \cdot 70 + 6 \cdot 67 + 5 \cdot 60 + 4 \cdot 70 + 3 \cdot 63 + 2 \cdot 20 + 1 \cdot 25}{540} = 6,1$$

Це метод Колмогорова-Смирнова. [184, 135]

Як свідчать розрахункові дані, середнє арифметичне, тобто середній бал в експериментальних класах становить – 8,6. А у контрольних – 6,1.

Успішність учнів можна охарактеризувати також середньоквадратичним відхиленням. Цей показник відображає відхилення показника знань від середнього балу. Це вказує, що незначне відхилення свідчить про міцні, якісні знання учнів десятих класів.

Показник середньоквадратичного відхилення обчислюється за формулою

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum P(B-X)^2}{\Pi}}$$

де σ – середньоквадратичне відхилення показника знань в учнів,

X – середній бал,

B – оцінка учнів (бали),

Π – загальна кількість учнів,

P – кількість учнів на кожну оцінку.

Всього учнів в експериментальних класах 630 осіб. Вирахуємо середньоквадратичне відхилення на основі даних таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Кількість білів	Кількість учнів
12	80
11	95
10	103
9	52
8	110
7	90
6	15
5	25
4	50
3	4
2	4
1	2

Середньоквадратичне відхилення становить 8,6.

Отримані результати піддаються оцінці і аналізу.

Найбільш розповсюдженим і простим критерієм результатів перевірки приймається кількість правильних відповідей на кожну контрольну відповідь. Кількість правильних відповідей виступає як статистична оцінка результатів перевірки і показує вірогідність правильних відповідей у загальній сукупності десятикласників. Тобто встановлюється відсоток правильних відповідей на контрольне запитання, після цього визначається відхилення від середнього балу для кожної групи учнів. Подивимось в таблицю 2.3.

Таблиця 2.3

1	2
Кількість балів	Відхилення від середнього балу
12	3,4
11	2,4
10	1,4
9	0,4
8	0,6
7	1,6
6	2,6
5	3,6
4	4,6
3	5,6
2	6,6
1	7,6

Розглянемо дані табл.2.3 за допомогою діаграми.

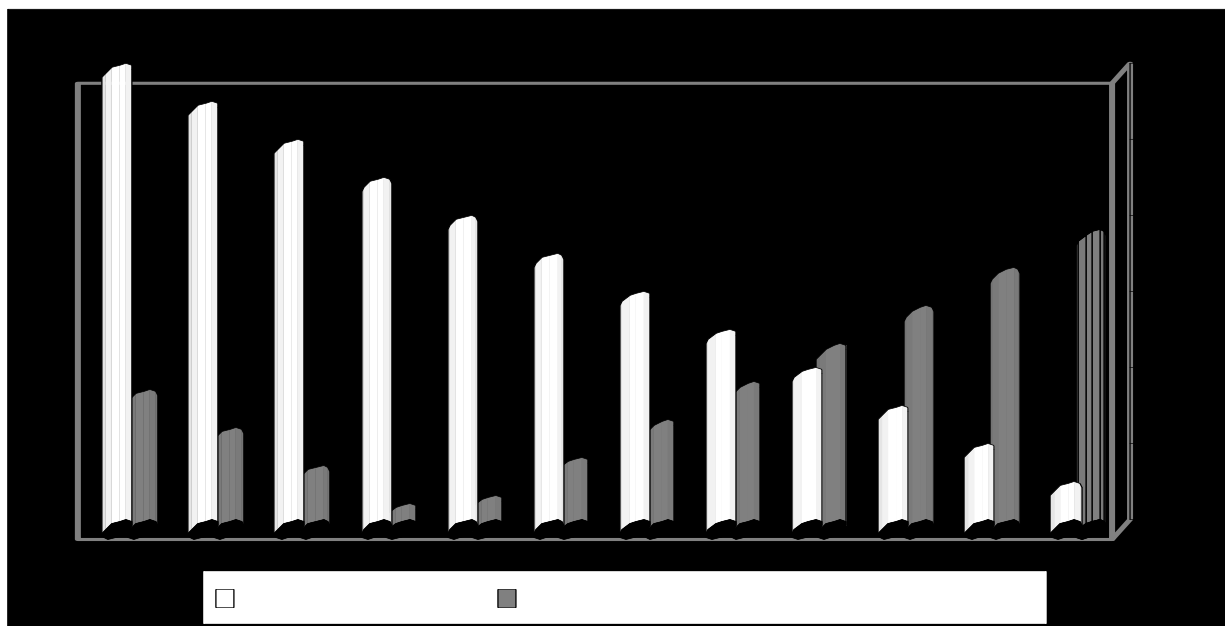

Рис. 2.7. Відхилення від середнього балу.

Визначимо квадрати відхилень на кількість учнів.

$$\begin{aligned}
 [3,4]^2 * 80 &= 924,8 \\
 [2,4]^2 * 95 &= 547,2 \\
 [1,4]^2 * 103 &= 201,88 \\
 [0,4]^2 * 52 &= 8,32 \\
 [-0,6]^2 * 110 &= 39,6 \\
 [-1,6]^2 * 90 &= 230,4 \\
 [-2,6]^2 * 15 &= 116,4 \\
 [-3,6]^2 * 25 &= 324 \\
 [-4,6]^2 * 50 &= 1058 \\
 [-5,6]^2 * 4 &= 125,44 \\
 [-6,6]^2 * 4 &= 174,24 \\
 [-7,6]^2 * 2 &= 115,52
 \end{aligned}$$

Сума квадратів відхилення = 3865, 8

Визначимо середньоквадратичне відхилення від середнього балу.

$$\sigma \sqrt{3865,8/630} = 2,47$$

Тепер прорахуємо середньоквадратичне по контрольним класам. Всього учнів в контрольних класах 593 особи . Ці дані позначені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Середньоквадратичне

Кількість білів	Кількість учнів
12	34
11	18
10	32
9	43
8	69
7	72
6	69
5	62

4	74
---	----

Продовження табл.2.4

3	64
2	27
1	29

Середньоарифметичне в цих класах становило – 6,1

Визначимо відхилення від середнього балу для кожної групи учнів. Дані знаходяться в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Відхилення від середнього балу	
Кількість балів	Відхилення від середнього балу
12	5,9
11	4,9
10	3,9
9	2,9
8	1,9
7	0,9
6	0,1
5	1,1
4	2,1
3	3,1
2	4,1
1	5,1

Покажемо це у вигляді стовбчастої діаграми на рис.2.8.

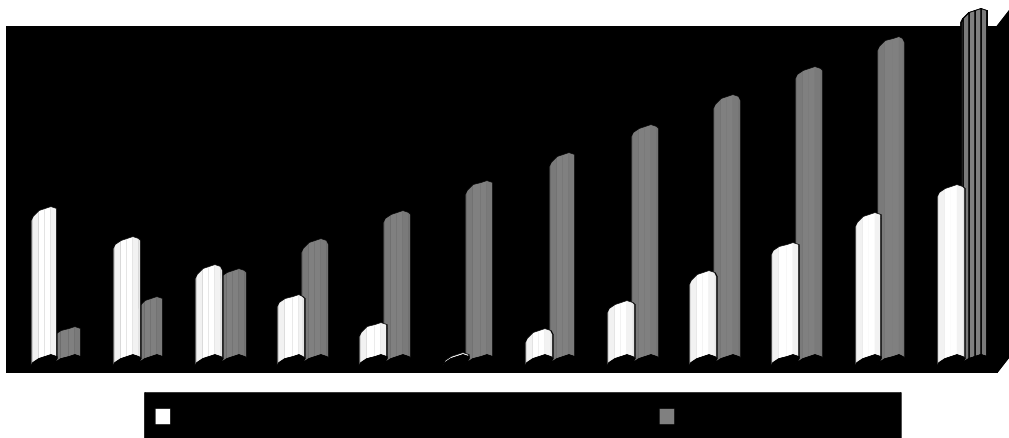

Рис. 2.8 Відхилення від середнього балу

Визначимо квадрати відхилень на кількість учнів.

$$[5,9]2 * 30 = 1044,3$$

$$[4,9]2 * 15 = 360,15$$

$$[3,9]2 * 25 = 380,25$$

$$[2,9]2 * 30 = 252,3$$

$$[1,9]2 * 65 = 234,65$$

$$[0,9]2 * 70 = 56,7$$

$$[-0,1]2 * 67 = 0,67$$

$$[-1,1]2 * 60 = 66$$

$$[-2,1]2 * 70 = 308,7$$

$$[-3,1]2 * 63 = 605,43$$

$$[-4,1]2 * 20 = 336,2$$

$$[-5,1]2 * 25 = 650,25$$

Сума квадратів відхилення дорівнює – 4295,6.

Визначимо середньоквадратичне відхилення від середнього балу.

$$\sigma \sqrt{4295,6 / 540} = 2,82$$

Показники середньоарифметичного та середньоквадратичного відхилення ілюструють загальний рівень успішності кожної групи класів учнів.

Якщо перший показник свідчить про середню оцінку виконання контрольної роботи учнями експериментальних та контрольних класів, то другий показник дає уявлення про відхилення оцінки, тобто кількості балів отриманих учнями від середнього балу.

Чим більше середньо арифметичне і менше середньо квадратичне відхилення, тим вищий рівень знань учнів конкретного класу.

Аналіз отриманих даних дає можливість зробити висновки, що учні експериментальних класів більш глибоко і конкретніше оволоділи соціально-економічними поняттями за рахунок реалізації розробленої нами методики викладання економічної і соціальної географії світу.

Проаналізуємо це з допомогою стовбчастої діаграми на рис.2.9:

Рис. 2.9 Співвідношення середньоарифметичного та середнє квадратичного відхилення по експериментальним та контрольним класам

Результативність засвоювання та формування соціально-економічних понять учнями експериментальних і контрольних класів досліджувалась нами шляхом проведення низки контрольних робіт. Виходячи із рівня сформованості соціально-економічних понять, були розроблені питання для цих контрольних робіт:

1. Що таке морська економічна зона?
2. Що таке двосторонні й багатосторонні зовнішньоекономічні відносини?
3. Що треба робити для економії відновлюваних ресурсів?
4. На які групи поділяється мінеральна сировина?
5. Які види і форми міграцій бувають?
6. Як визначається природний приріст населення? Чи може він бути від'ємним?
7. Дайте визначення терміну „розселення”.
8. Чим відрізняється структура зайнятості країн різного типу?
9. Що розуміють під терміном „багатополісний світ”?

10. Які міжгалузеві системи господарства властиві тільки економічно розвинутим країнам?

Кожне питання оцінювалось за 12-бальною шкалою: повна, ґрунтовна відповідь з конкретними прикладами та залученням доповідної довідникової літератури, не повна відповідь, відповідь розкрита частково, не усвідомлена, майже відповіді нема, учень не розуміє про що говорить, не наводить прикладів. На основі оцінок за кожне питання виводилась середня оцінка за контрольну. Питання контрольної були сформульовані так, щоб виявити загальні теоретичні знання про соціально-економічні поняття в учнів, їх практичні уміння і навички.

Дані ми проілюстрували за допомогою діаграм на рис.2.10.

MSGraph.Chart.8 \s

EMBED

Рис. 2.10 Змінювання середньої оцінки протягом експериментального дослідження

На підставі результатів формуючого експерименту нам вдалось узагальнити педагогічні умови, дотримуючись яких вчителі географії мають можливість підвищити ефективність процесу формування соціально-економічних понять в учнів десятих класів.

Основні з них:

- наявність системи наукових понять у змісті курсу економічної і соціальної географії світу;
- наявність між поняттями, що формуються сталих зв'язків;
- базування на міжпредметних зв'язках опорних понять і термінів, що формуються;
- підбір засобів наочності з урахуванням особливостей понять і етапів їх формування,
- творче ставлення до процесу формування понять;
- сприяння пізнанню навчального матеріалу;
- подолання труднощів у досягненні мети при оволодінні понять і застосуванні їх на практиці.

Для розуміння понять у відповідності з етапами їх формування необхідно у процесі навчання учнів застосовувати засоби наочності, прийоми розумової діяльності, активізувати розвиток теоретичного мислення, навчати вмінню встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

В загальноосвітній педагогічній системі пріоритет віддавати творчо працюючому вчителю з інноваційним мисленням, який вміє реально оцінити власну діяльність та отримувати інформацію про особливості засвоєння навчального матеріалу учнем.

Багаторічним дослідженням виявлено порушення етапності, послідовності у здійсненні географічної економіко-соціальної підготовки та формування соціально-економічних понять. Розірвано ланцюг між шкільними географічними курсами. Відновлення цілісності цього ланцюга є одним із головних завдань сьогодення.

З метою перевірки результативності запропонованої методики в експериментальних класах після вивчення ними розділу „Світове господарство” була проведена контрольна робота на тему „Як впливає НТР на світове господарство?” На консультації перед учнями були сформульовані завдання роботи, роз'яснено, за якими критеріями вона буде оцінюватися. Крім методичних рекомендацій, був проведений короткий огляд теми „Сучасне світове господарство”.

Зрозуміло, що він не міг ліквідувати прогалин в знаннях учнів, тим більше, що така мета і не переслідувалась, однак повинен був допомогти пригадати, логічно узагальнити накопичений навчальний матеріал.

Контрольна робота передбачала виконання завдань.

1 Завдання: „Розкрийте зміст поняття “науково-технічна революція”, дайте визначення”.

Виконання цього завдання вимагає репродуктивного відтворення здобутих знань на частково-пошуковому рівні.

2 Завдання: „Що називається науково-технічним прогресом? НТР – це сучасна форма НТП?”

Це завдання вимагає творчого підходу.

3 Завдання: „В чому полягає різниця між поняттями “науково-технічна революція” та “науково-технічний прогрес”? Визначте їх суттєві ознаки. В якому зв'язку вони знаходяться одне від одного?”

Виконання цього завдання вимагає від учнів творчого підходу і міцних знань.

4 Завдання: „Чи може НТП викликати науково-технічний регрес? Поясніть свою думку.”

Ці завдання учні виконували, використовуючи творчий підхід, враховуючи теорію вірогідності.

Встановлюючи зв'язки між соціально-економічними поняттями „НТР” та „НТП” учні, закріплювали здобуті знання і вчилися застосовувати їх на практиці. Дані наведені у діаграмах свідчать, що учні експериментальних класів виявили більш глибокі знання матеріалу, їх відповіді були правильними і повними.

Як вже зазначалось, одним із найбільш важливих критеріїв засвоєння поняття – є уміння давати його визначення.

У відповідях учнів контрольних класів майже всі визначення соціально-економічних понять сформульовані не повно і не чітко, їх характеристика, нерідко супроводжується лише загальними висловлюваннями.

В значній кількості робіт основна увага приділяється розкриттю одного, двох соціально-економічних понять, інші навіть не згадуються. Відповіді учнів контрольних класів шаблонні, аргументація обмежена, відсутня самостійність в судженнях.

Основна частина учнів експериментальних класів правильно дає визначення поняттям, розрізняє економічні та соціальні поняття, характеризує їх, а в деяких випадках дає їх структурний аналіз.

Проводячи аналіз підсумкової контрольної роботи спеціальну увагу було зосереджено на тому, як учні розуміють і встановлюють об'єктивні економічні та соціальні зв'язки між цими поняттями. Найбільше зацікавлення викликало те, чи вміють вони встановлювати правильно взаємозв'язки між такими поняттями: „ринок праці” та „трудові ресурси”, „валовий національний продукт” та „галузь промисловості”, „міжнародний туризм” та „рекреаційна зона”, „населення” та „урбанізація”.

Педагогічний експеримент підтвердив гіпотезу нашого дослідження.

Розгляд результатів експериментального дослідження дозволяє стверджувати, що вивчення соціально-економічних понять в курсі десятого класу із застосуванням психолого-педагогічних умов в поєднанні з активними методами та прийомами навчання підвищує усвідомлення їх в процесі вивчення географії.

Знання про поняття пов'язані із дослідженням педагогів, психологів і економістів, саме на їх основі з'явилась можливість з'ясувати зміст провідних, загальних та одиничних соціально-економічних понять в курсі географії, а також виділити і дослідити етапи їх формування в учнів десятих класів.

Експериментально перевірялось питання, яке ми розглядали як педагогічну умову якісного формування соціально-економічних понять, ним було – забезпечення у навчальному процесі творчого підходу вчителів у виборі методів навчання та нетрадиційних форм організації діяльності учнів.

Наслідки експерименту дають можливість стверджувати, що методичні засади творчої діяльності вчителів сприяють якісному засвоєнню соціально-економічних понять в учнів на уроках географії в десятому класі та підвищенню інтересу до соціально-економічних понять у прикладному змісті.

Велике практичне значення має методична розробка експериментальних занять, методичні рекомендації вчителям, лекції тощо.

Кількісний і якісний аналіз результатів педагогічного експерименту дав підстави для таких висновків:

Учні десятих класів ще не мають ґрунтовних знань з соціально-економічних понять, які вивчаються на уроках географії.

Основна причина недоліків:

- малоефективна організація проведення уроків, семінарських і практичних занять;
- відсутність системності, наступності, послідовності у формуванні соціально-економічних понять в процесі вивчення економічної та соціальної географії світу;
- відсутність активізації емоційно-логічної діяльності учнів в процесі вивчення цих понять.

Апробація розроблених психолого-педагогічних умов при формуванні та вивченні соціально-економічних понять, які вдало можна ввести у шкільний курс географії, щоб оновити і підвищити інтерес школярів до економічних і соціальних подій, які відбуваються в світі показала перевагу експериментальної методики над діючою. Учні успішно опановують новими соціально-економічними поняттями на уроках географії, якщо застосовується творчий підхід до навчання з елементами проблемного викладання. Активізується їх пізнавальна діяльність через вирішення творчих, проблемних завдань, спрямованих на формування цих понять.

Відомо, що піднесенню якості знань сприяє застосування у навчанні географії наочності це і – кінострічки, діафільми, карти, схеми, фотографії тощо, а також розробка цікавого творчо-проблемного матеріалу та завдань.

Ці завдання базуються на основі структурного аналізу системи соціально-економічних понять, що вивчається, кожного поняття окремо і передбачають безперервне накопичення конкретних економіко-географічних та соціально-географічних знань, поступове формування елементів понять, окремих понять і їх цілісної системи.

Роботу учнів з творчими завданнями на уроках географії вчителі-експериментатори спрямовували на формування в них умінь читати додатковий текст, самостійно складати і використовували для систематизації і узагальнення знань тезові конспекти. Наслідком такої роботи є чітке уявлення провідних понять, складових елементів, формування їх як єдиної системи, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, вільне застосування навчальних дій під час виконання творчих завдань і використання додаткових джерел в процесі вивчення економічної та соціальної географії світу.

Близько 80 % учнів десятих класів розуміють економічні і соціальні процеси, які відбуваються в нашій країні та інших країнах світу. Крім того,

зростає самостійна навчальна діяльність школярів, у них з'являється інтерес до пошуку та дослідництва, формуються вміння самостійно працювати з

різноманітними джерелами інформації.

Таким чином, аналіз роботи вчителів-експериментаторів в загальноосвітніх школах Києва та Київської області свідчить, що педагогічний процес в цілому функціонує цілеспрямовано

Проводячи педагогічне дослідження ми враховували особливості роботи різних загальноосвітніх навчальних закладів, думки, міркування, позиції школярів, вчителів.

Досвідчені педагоги в роботі яких переважає творчий підхід до викладання, дають глибокі та змістовні географічні знання учням – якісно.

При проведенні занять в класах передбачається система із введенням в програму ділових та імітуючих соціально-економічних ігор – рольових, настільних, комп'ютерних. При проведенні занять в десятих класах може бути використана лекційно–семінарська система з проведенням навчально-наукових конференцій.

Оцінка знань учнів може проводитись як за звичайною системою так і через систему тестування економічних та соціальних словесно-понятійних диктантів тощо.

Матеріали розробленого стандарту соціально-економічної географічної освіти призначені для вчителів географії, історії, правознавства, авторам нових навчальних програм, навчальних посібників і методичних матеріалів і пропонуються в якості основи для організації дискусії з питання соціально-економічної географічної освіти.

Результативність застосування запропонованої експериментальної моделі з використанням творчого підходу можна прослідкувати на прикладі формування в учнів поняття „науково-технічний прогрес” та „соціальний час”

Започатковується ця робота в процесі вивчення теми: „Світове господарство”.

Увагу учнів вчитель географії зосереджує на важливості вивчення і

Поняття вважається засвоєним, якщо учень:

1. Знає визначення і зміст тобто суттєві і несуттєві ознаки, зв'язки і відношення між ознаками.
2. Має образне уявлення про географічні об'єкти і явища.
3. Вміє самостійно застосовувати поняття при розв'язанні навчальних задач
- 4.

мотивуючи тим, що воно родове і без належного можливо з'ясувати сутність інших понять світового володіти необхідними знаннями з теорії і практики географії світу.

мування даного поняття доцільно проводити таким

ється його основний зміст, де значна роль стемності даного поняття, визначається його учні вчать давати усвідомлене наукове нен володіти різними формами, методами і ь передавати суть поняття учням. Найбільш уть забезпечити бажаний результат на уроці

узагальнення і систематизації знань, є самостійна робота учнів з матеріалами підручника, енциклопедіями, довідниками, статистичним матеріалом з широким залученням наочності, картографічного матеріалу, аудіовізуальних засобів.

Вчитель використовує проблемний виклад, залучаючи до нього проблемні запитання і завдання: „Поясніть, як позначається на географії світового господарства вплив людини на природу?” „Поясніть, які найсучасніші наукові галузі виходять на перший план в сьогоденний період?” „Якими нововведеннями науково-технічного прогресу ви користуєтесь в повсякденному житті?”

Фінал учнівської роботи має бути відтворений у творчих письмових відповідях, таблицях, схемах, графіках, розрахунках, описах, які використовують на уроках-диспутах, уроках-конференціях, уроках-семінарах, уроках-заліках, ділових іграх, екскурсіях.

Вперше вводиться таке складне поняття, як „соціальний час”, тобто рух від однієї соціальної події до іншої.

Соціальний час – один з істотних компонентів суспільної свідомості. У літературі, мистецтві, історії, філософії були постійні спроби осмислення цього поняття. У соціологічній літературі останніх років основна увага приділяється вивченню проблем переживання і сприйняття часу.

Відношення до сьогодення, минулого, майбутнього, сприйняття швидкості ходу подій і часу і пов'язане з цим зміна соціального статусу індивідів – стало основним напрямком у вивченні соціального часу.

Кризові, нестабільні періоди в житті будь-якого суспільства особливо гостро піднімають проблему інтерпретації часу. На прикладі старшокласників це можна показати, як соціальну зміну від школяра до спеціаліста певного фаху.

Подальша інтенсифікація процесу навчання географії у школі вимагає широкого застосування новітніх технічних засобів. На сучасному етапі розвитку суспільства виникає необхідність пошуку нових форм і методів формування активності, ініціативності, самостійності і діяльності підростаючих генерацій, з'ясування функцій і можливостей сім'ї, школи, громадськості у формуванні цих якостей.

Ставлячи у своєму дослідженні завдання про можливість учнів десятих класів оперувати такими поняттями, як „порівняння”, „ознака предмету”, „ознака подібності”, „ознака відмінності”, ми прийшли до висновку, що учні старшокласники навчаючись шкільної дисципліні „Економічна і соціальна географія світу”, оволоділи в повній мірі цими термінами за допомогою принципів поетапного формування розумових дій (П.Я.Гальперін).

В результаті експериментального навчання діти старшого шкільного віку оволоділи складними поняттями соціально-економічного напрямку на географічному матеріалі. Експеримент показав, що систематично навчаючись старшокласників зазначених логічних операцій можна сформувати в них сталі уміння й навички порівняння, аналізу, синтезу, абстрагування й узагальнення, уміння підводити поодинокі поняття під родові, йдучи від порівняння за

зовнішніми ознаками до порівняння за більш суттєвими ознаками, від недиференційованих узагальнень до диференційованих, виробити у старшокласників свідомі прийоми мислення.

Здобуті знання, набуті уміння і навички, старшокласники з високим ступенем свідомості, переносять у повсякденне життя, в незнайому ситуацію.

Спеціальне навчання старшокласників географії деяких елементарних навичок пізнання зумовлюють розумову активність, готують майбутніх випускників до реалій оточуючого середовища, розвивають в них логічне мислення.

Практика показала, що найбільш ефективними формами роботи є дискусії, рольові та ділові ігри.

Головна цінність ігрового методу навчання полягає у тому, що він допомагає учням відчувати реальні ситуації, побачити проблему очима таких людей, які з нею стикаються повсякчасно.

Гра дозволяє будувати навчання на базі практичного досвіду суб'єктів навчання, розвиває в них комунікативні уміння, уміння аргументувати свою думку, приймати рішення. При цьому, школяр має право на незгоду і протест. Якщо постійно пригнічувати ці якості особливості учня (а це дуже часто відбувається у педагогічній практиці), то це провокує учня на безвідповідальне ставлення взагалі до навчання.

Говорячи про можливості різних методів навчання, американський психолог Девід Соуза наголошував, що саме дискусії та рольові ігри сприяють найбільш глибокому засвоєнню навчального матеріалу, при цьому учні запам'ятовують до 75% його змісту. Натомість у процесі лекції вони застосовують лише 5 % того, що чують.[40, 78]

Зокрема, дискусія викликає зацікавленість учнів, спонукає їх до творчості, розширює їх кругозір, розвиває логічне мислення, тобто вчить самостійно аналізувати, синтезувати і узагальнювати отриману інформацію.

На уроках економічної і соціальної географії вчитель методично готує учнів до проведення дискусії та обговорень, акцентуючи їх увагу на тому, щоб навчити учнів вірно дискутувати, не перетворюючи цей процес в прості суперечки, що не мають логічного завершення.

На підготовчому етапі оголошується тема і пропонується перелік відповідної літератури з метою розширення кругозору учнів з обраною проблеми і формування вміння самостійно працювати із різноманітними джерелами інформації.

Проведення дискусії – це керований вчителем процес, він спрямовує його в потрібне русло, корегує матеріал, яким оперують учні і на завершення, обов'язково разом із ними підводить підсумок, акцентуючи увагу на правильних, науково обґрунтованих позиціях учнів щодо вирішення запропонованої проблеми.

Щоб знання учнів не носили суто теоретичний характер, вчитель пропонує їх увазі конкретну тему уроку і як зразок проводить його, безумовно залучаючи до цього процесу учнівську аудиторію. Лише після цього, кожен із

них отримує індивідуальне завдання – розробити і провести дискусію за обраною темою.

Для семінару-гри характерні загальні риси семінарських занять: тривалий час різної самопідготовки учнів з використанням додаткових джерел інформації, проведення учнями невеликих досліджень у вигляді доповідей, рефератів, картосхем, графіків, колективне обговорення матеріалу, який вивчався самостійно, посильна участь усіх учнів у роботі, орієнтовно-направляюча діяльність вчителя при проведенні дискусії.

Інсценуємо методика проведення семінару-гри на тему „Китай – країна контрастів”.

Питання, які подаються учням для розгляду:

1. Проблеми використання території, природних і трудових ресурсів.
2. Характерні риси розміщення населення і господарства.
3. Найважливіші промислові і сільськогосподарські райони.
4. Найбільші міста.

Головні навчальні завдання, які ставляться перед семінаром:

1. Вивчити особливості ЕГП, ПГП, населення і господарство Китаю.
2. Визначити актуальні проблеми соціально-економічного розвитку Китаю.
3. Опрацювати географічну номенклатуру по країні.
4. Сприяти вихованню інтересу до пізнання життя інших народів і країн.
5. Виховувати відповідальність, організованість, самостійність, почуття колективізму.
6. Розвивати мислення учнів шляхом організації роботи по вирішенню нетрадиційних задач і проблем.
7. Удосконалювати вміння аналізувати, переконувати.
8. Сприяти розвитку емоційної сфери особистості учня, пізнавального інтересу до географічних знань.

Хід проведення семінару.

Всі учні класу за два тижні до уроку отримують завдання підготуватися до семінару по темі „Китай – країна контрастів”.

Десятикласники отримають випереджаюче завдання за такими напрямками:

1. Видатні дати в житті китайського народу.
2. Райони і міста Китаю. Традиційний поділ на два Китаю.
3. Ресурси, населення, господарство.
4. Економічні і соціальні проблеми.
5. Китайці в світі.

За бажанням учні готують короткі конспекти. Учитель складає запитання до кожної теми, які спрямовані як на засвоєння основного змісту, так і на розвиток світогляду.

До дня проведення семінару в класі організовується виставка літератури про життя Китаю, плакатів і картин про його природу і населення, вивіщується герб і прапор країни. Учнів класу ділять на команди по 5 чоловік. Кожну команду очолює капітан.

Вчитель організовує роботу команд. Після оголошення мети заняття і умов гри кожна команда займає своє місце в класі. Капітан проводить жеребкування і визначає черговість виступаючих. Якість відповідей оцінюють експерти. Ними можуть бути учні з паралельного класу. Вони мають годинник для контролю за часом підготовки до відповіді і дзвоник – сигнал часу. Крім цього у експертів є кольорові картки. Учень, який відповідає, заробляє картку того чи іншого кольору, в залежності від якості своєї відповіді.

Критерії оцінки відповіді і доповнень:

червона картка – відповідь правильна, повна;

зелена картка – відповідь правильна, але не повна;

синя картка – відповідь неправильна;

жовта картка – відповідь не точна, але не помилкова;

лілова картка – доповнення неправильне.

В кінці заняття учні підраховують кількість одержаних карток. Експерти називають найбільш активних учасників гри і команду, яка перемогла.

У процесі семінару-гри учні можуть користуватися своїми записами, атласом, різними джерелами інформації.

Учитель під час семінару створює ситуації, які сприяють підвищенню пізнавального інтересу учнів, емоційного настрою. Він вносить елемент новизни в процес гри. Це можуть бути записи на магнітній стрічці, демонстрування кадрів діафільму, запитання „з боку” (від людини, яка побувала в Китаї, чи навіть запросити китайця, працюючого в Україні), і один до одного тощо.

Під час паузи відбувається перегляд кіно фрагменту “Пекін”, який допоможе здійснити заочну мандрівку до столиці країни, довідатись про її проблеми. Демонструються предмети експорту Китаю. Після цього учні виконують практичну роботу на контурній карті для закріплення і перевірки знань географічної номенклатури. акінчується заняття запитаннями учасниками команд один одному. Вони самі оцінюють власні відповідь.

Вся робота на семінарі проходить в три тури. Кожний тур складається з двох типів запитань – основні і додаткові. Спочатку відповідають на основні запитання, а потім – на додаткові. Приклади проведення цієї роботи наведені в додатках. Семінар-гру проводять протягом двох уроків. Семінар вимагає тривалої, різноманітної самостійної підготовки учнів. Від якості такої підготовки залежить ефективність проведення самого заняття.

Слід підкреслити, що для вчителя підготовка і проведення нетрадиційних форм навчальних занять вимагає значних затрат часу і сил, широкого наукового кругозору, багатства педагогічної і методичної культури, найголовніше, великої зацікавленості і працездатності. Під працездатністю розуміють здатність виконувати той чи інший вид праці протягом певного часу. При виконанні процесу формування соціально-економічних понять працездатність вчителя і учнів знижується внаслідок стомлення, що є природним фізіологічним процесом. Стомлення спричиняє охоронне

гальмування, яке відключає втомлений орган від роботи, а відновлювальні процеси після цього підвищують функціональні можливості нервової системи. У динаміці працездатності процесу формування соціально-економічних понять спостерігаються такі етапи:

- 1 – опрацювання, уникнення у тему;
- 2 – відносно стабільний і високий рівень працездатності;
- 3 – наростання стомлення, що характеризується зниженням якості і темпу роботи.

Динаміка працездатності учнів-десятикласників і вчителів географії досліджувалась за допомогою цілеспрямованого спостереження, анкетування, хронометражу, коректурних проб та хронорефлесометрії. Виявлено, що динаміка працездатності вчителів географії підлягає загальним закономірностям та має специфічні особливості. Вона менш залежить від періоду доби, у порівнянні з учнями, і більше від конкретних видів роботи та умов їх виконання. В добовій динаміці працездатність вчителів географії спостерігаються різкі короткочасні підвищення та спади, зумовлені нервовим збудженням. Межа найбільшої тривалості діяльності припадає на четверту – п'яту годину роботи в школі.

Потім настає період високої працездатності, який характеризується наявністю парадоксальної фази в динаміці коркових процесів. Працездатність вчителя географії можна підтримувати на досить високому рівні, створюючи оптимальні умови роботи в школі.

Організаційні умови такі:

- раціональний розподіл навантаження;
- раціональний розклад уроків;
- забезпечення вчителя необхідними методичними, наочними, технічними посібниками, постійним робочим місцем, створення оптимального психологічного клімату між учнями – це можливо під час проведення нетрадиційних форм уроку.

Саме на уроках нетрадиційних (в даному випадку урок семінар-гра) вчителю приємно бачити учнів, які приймають активну участь у бесідах, в них утворюються здатність до сприйняття навчального матеріалу, уважність, активний словник учнів збагачується новою науковою термінологією з допомогою сформованих понять соціально-економічного характеру.

В документах про 12-ти річну школу говориться, що учні, які закінчуватимуть загальноосвітню школу це громадяни, самостійні члени суспільства, тому їм особливо необхідно правильно користуватися економічною та соціальною термінологією, самостійно розв'язувати життєві соціальні та економічні проблеми.

Наведемо приклад уроку-дискусії в десятому класі, який підготували учні київської школи № 192.

Проведення цього уроку допомогло виявити, як учні оперують основними соціально-економічними поняттями, термінами, якою мірою

ознайомлені із законами і принципами економіки і соціуму, які вміють аналізувати сучасний соціально-економічний стан країн.

Тема дискусії „Глобальні проблеми людства”.

Перший учень: особливим та унікальним явищем у всесвіті є – людина. Людина – одиниця природи і вона залежна від природи.

Другий учень: Ні – людина – це господар природи. Людина, впливає на природу, а не природа на людину.

Третій учень: Зараз людина використовує природу в своїх цілях, але чи стала вона вільною від природи?

Четвертий учень: Ні, я думаю, що не стала, а навпаки ще більше стала залежною від природи. Втручаючись, іноді не розумно, в природні комплекси, людина змінює їх. Порушується цілісність природи.

Перший учень: Якщо природа утворили людину, то зрозуміло, що вона зробила залежною її від себе.

Другий учень: Я не згоден. Людина підкоряє природні сили під себе, вона навчилася використовувати енергію сонця, припливів і відливів, енергію вітру. Всі ми знаємо, як використовуються земні надра. В.І.Вернадський на початку 40-х років писав про те, що господарська діяльність людей стала впливати на географічне середовище.

Третій учень: все це безумовно корисно, але зараз намічається порушення здоров'я людей: невивантаження чистого повітря, невизначені хвороби, різноманітні алергії. Все це набуває глобальних масштабів. Зрушена стабільність екологічних систем. Ж.І.Кусто казав: „Раніше природа лякала людину, а тепер людина лякає природу”.

Це невеликий фрагмент серйозної розмови десятикласників. Але навіть з нього можна зробити висновок про глибину знань учнів. Безумовно, що знання учнів набуті не лише з підручника, але і завдяки додатковій літературі, яку рекомендував вчитель.

В межах найбільш ефективних методів навчання географії, особливу увагу необхідно приділяти ігровим формам навчання. Їх використання активізує пізнавальну діяльність учнів, полегшує засвоєння складних соціально-економічних понять.

Освітньою метою гри – є поглиблення, закріплення і узагальнення знань, крім цього, розвиток таких якостей, як увага, пам'ять, логічне мислення, уміння діяти колективно. Чим пояснюється підвищений інтерес до ділової гри?

По-перше, при їх використанні, процес навчання максимально наближений до реальної практичної діяльності, до життя. Створені в ході гри ситуації імітують реальне життя, дозволяють учням ознайомитись із діяльністю оточуючого соціального життя.

По-друге, гра – є колективним методом навчання, сприяє розвитку комунікативних здібностей учнів. Необхідно відмітити особливий емоційний настрій, який формується в процесі гри, сприяє активізації процесу навчання.

По-третє, будь-яка ділова гра є імітаційним методом, який сприяє підготовці її учасників до життя.

В процесі гри вони виконують певну роль, приймають рішення, виходячи із інтересів даної ролі.

Економіко-соціальні географічні ігри, можна об'єднати в дві групи: навчальні та ігри, які ми використовуємо в позаурочній діяльності. Навчальні ігри - це, як правило, невеликі за часом, пояснення, сам хід гри і її аналіз повинен вкластися в рамки одного уроку, або максимум двох навчальних годин.

Головна їх мета – сприяти засвоєнню навчального матеріалу з економічної та соціальної географії, зокрема, соціально-економічних понять, які є стрижнем економічних та соціальних географічних знань.

Під час ділової гри її учасники займаються справою, нехай навіть з умовними атрибутами, в результаті краще оволодівають особливостями процесів, що вивчаються.

Ділові ігри, які використовуються в позаурочній діяльності - більш тривалі, розраховані на два – чотири класи, сприяють формуванню соціально-активної життєвої позиції, розвитку у учнів ділових якостей особистості, так необхідних сьогодні. Сама атмосфера гри спонукає їх мислити, приймати рішення. Головні проблеми проведення таких ігор – це забезпечення роздатковим матеріалом всіх учасників і фінансове підкріплення результатів гри.

Наведемо приклад навчальної географічної гри в 10 класі, яку доцільно провести на закріплення, повторення та узагальнення теми: „Населення світу. Демографічна ситуація”

Підготовчий її етап включає складання списку необхідної літератури, підготовку довідника, що пояснює нові соціально-економічні поняття і терміни, розробку сценарію гри, створення експертної комісії на чолі з вчителем, яка контролює хід гри, підводить підсумки. Успішному проведенню гри сприяє розподілення ролей між учнями з урахуванням їх нахилів та інтересів. В процесі гри учні моделюють ситуацію, що вимагає від них прийняття певного рішення і осмислення відповідальності за його виконання. Така ситуація максимально наближається до реальної.

Мета ділової гри – перевірити знання школярів з теми „Населення світу”, виробити в них вміння та навички виступати перед аудиторією, вчити їх уважно слухати своїх товаришів, формувати власний стиль мислення, вміння відстоювати власну точку зору.

Гру можна проводити серед паралелі десятих класів, це дає змогу залучити більшість людей і провести її в актовому залі школи, розставивши столи обширом. Учні виконують ролі журналістів різних за направленістю газет, експертів, доповідачів та консультантів з певних питань, які виносять на обговорення. А можна провести на рівні одного класу в кабінеті географії.

Вступне слово вчителя: Основа кожної держави – це її народ, населення, люди, які є громадянами, носіями державного суверенітету. Розвиток держави

неможливий без виробничої і духовної культури її громадян. А ці фактори залежать від демографічної ситуації в світі і в окремих країнах. Яка ж вона в

світі з'ясуємо це на нашій прес-конференції. Дозвольте представити спеціалістів, які відповідатимуть на запитання: спеціаліст з питань демографії (прізвище), спеціаліст з питань міграційних процесів (прізвище), спеціаліст з питань екології (прізвище), лікар (прізвище), економіст (прізвище), статистик (прізвище). Найбільш важким і тривалим є завдання створення робочої серйозної атмосфери.

Прес-конференція: вчитель пропонує журналістам ставити запитання.

Кореспондент газети „Голос України”: читачів нашої газети цікавить запитання: чи не загрожує світову старіння населення і взагалі вимирання?

Спеціаліст з питань демографії: Так, сьогодні існує така проблема, особливо країнах Старого Світу, що пов'язана з двома негативними демографічними процесами – старінням і депопуляцією населення. Старіння народу – це збільшення частини старших поколінь порівняно із середніми та молодшими. Якщо ця частка, люди у віці понад 60 років, перевищує 10 %, то нація належить до старіючої, перелічимо країни: Данія, Нідерланди, Швейцарія, Велика Британія тощо. Несприятливе співвідношення народжуваності та смертності призводить до депопуляції.

Кореспондент газети „Зелений світ”: Відомо, що будь-яка техногенна катастрофа негативно впливає на оточуюче середовище. Внаслідок катастроф та через хвороби, що їх причинили, загинула велика кількість людей. Що нас чекає в майбутньому?

Спеціаліст з питань екології: Показники смертності ХХ століття значно зросли, тобто на них вплинули і результати техногенних катастроф. Особливо зростає дитяча смертність в регіонах зі складною екологічною ситуацією.

У мешканців забруднених радіонуклідами районів значно збільшилась кількість народження недоношених дітей і дітей з вродженими вадами,

кількість ускладнень під час вагітності, з'являються серйозні генетичні зміни в здоров'ї.

Кореспондент журналу „Всесвіт”: Який вплив мають міграційні процеси на зміни кількості населення по регіонах світу?

Спеціаліст з питань міграційних процесів: Сучасні зовнішні міграції в основному мають економічні та соціальні мотиви

Кореспондент газети „Економіка України”: Як впливає добробут населення на формування демографічної ситуації, поясніть це на прикладі України.

Економіст: Стан економіки, соціально-побутових умов життя в Україні залишається ще незадовільним.

Криза і спад в економіці безпосередньо впливають на природний приріст, матеріальний рівень життя, його добробут, здоров'я тощо.

Інфляція, низький рівень заробітної плати, безробіття, погіршення умов життя негативно відбивається на існуванні українського народу.

Зросла кількість психічних захворювань, суїциду.

Україна перебуває у стані глибокої демографічної кризи.

Кореспондент журналу „Здоров’я”: Назвіть причини зростання міського населення. Як позначається на стані здоров’я проживання людини у місті?

Лікар: Гострою є проблема здоров’я мешканців великих міст.

Забруднене повітря, викиди міського транспорту, шум, негативне позначення на психіку людини перебування в міському транспорті – все це спричинює захворювання серцево судинної системи, верхніх дихальних шляхів, нервової системи, з’являються нові невизначені хвороби, різні алергійні реакції тощо.

Заключна частина: підсумки конференції, аналіз допущених помилок, резюме.

В кінці журналісти випускають газету, з підсумками конференції, про результати якої можуть дізнатися всі бажаючі.

Такі ділові ігри сприяють формуванню соціально-економічних понять, засвоєнню їх суті, розширюють світогляд учнів, сприяють їх підготовці до життя в сучасних умовах, поживляють процес навчання географії.

Як вже зазначалось, форми рольових ігор можуть бути різноманітними і вибір їх визначається конкретними завданнями кожного заняття, та в яких би формах рольова гра не виступала, вона – колективна діяльність, метою якої є формування певних знань і вмінь.

Зокрема у формуванні поняття „маркетинг” цікавою за формою і змістом є імітаційна гра „робота біржі”, яку доцільно провести в процесі вивчення теми „Внутрішні відмінності господарства Європи і Азії” .

В ході гри також поглиблюються поняття „спеціалізація”, „експорт”, „світове господарство”, розширюються уявлення про форми міжнародного співтовариства, про роль розвинутих країн .

У експериментальному дослідженні здійснено перевірку теоретично обґрунтованих психолого-педагогічних умов запровадження моделі формування соціально-економічних понять з використанням вчителем творчого підходу.

Факт успішного експериментального використання даної методики з формування в учнів соціально-економічних понять підтверджує правильність передбачення, що вона необхідна в десятих класах.

Проте перевірка даних психолого-педагогічних умов має опосередкований характер, оскільки в дослідженні не ставилося завдання порівняти їх з елементами творчого підходу вчителями географії при формуванні понять у 5–6 чи 7–9 класах.

Розробка диференційованих критеріїв дуже актуальна для керівництва процесом навчання географії, особливо в процесі формування соціально-економічних понять курсу „Економічна і соціальна географія світу”, що вивчається учнями в десятому класі і цілеспрямовано діє на якість цього процесу.

Створення типових завдань з основних програмних питань дає можливість оперативно контролювати результати навчання географії в

старших класах загальноосвітніх навчальних закладах.

Окремі шляхи забезпечення шкіл посібниками з методичними рекомендаціями щодо формування соціально-економічних понять з урахуванням психолого-педагогічних умов, дисертантом випробувались безпосередньо.

Поняттями потрібно оволодівати цілеспрямовано крок за кроком, і для того щоб закріпити їх, постійно використовувати практично прикладне.

Для процесу формування понять, учня важливо ознайомити з функціональним змістом певного засобу та прийомам роботи, а потім навчити застосовувати їх в конкретних умовах. При вирішенні цих завдань допомагає контекстне навчання, управління практичною діяльністю.

Головним критерієм при цьому є можливість спонукати рівень активності, орієнтованості на працю, самокритичність. Розвиваються певні комунікативні, організаторські, конструктивні, гностичні якості.

Проходження послідовних дидактичних кроків по оволодінню та опануванню понять здійснюється з допомогою конкретних практичних вправ під час підготовки учнів до семінару, практикуму тощо.

Підготовка і проведення практичних занять учнями передбачає індивідуальний пошук матеріалу (бібліографічний, інформаційний, діагностичний, науково-дослідний).

Результати науково-педагогічного експерименту підтвердили правильність обраної гіпотези дослідження і достовірність описаних результатів.

Висновки до другого розділу

Проведене дослідження підтвердило наукову гіпотезу і дозволило вирішити поставлені перед нами завдання, доведені положення, які були сформульовані в гіпотезі.

Підсумковий огляд результатів дослідження дає можливість подати їх в такий тематичній послідовності:

1. Визначено і експериментально перевірено концептуальні підходи до відбору змісту і кількості соціально-економічних понять, необхідних для засвоєння учнями десятих класів під час вивчення економічної і соціальної географії світу.

2. Аналіз методологічної, психологічної, педагогічної, філософської, методичної та фахової літератури дозволив визначити можливості, шляхи та напрями вивчення соціально-економічних понять у шкільних програмах з географії, з'ясувати можливості інтеграції економічних і соціальних географічних знань та їх адаптації у підручниках.

3. Експериментально перевірено і доведено, що за основними критеріями відбору відповідного навчального матеріалу та психолого-

педагогічними умовами результативність розробленої нами моделі формування соціально-економічних понять у десятикласників, значно вища традиційної.

4. З'ясовано, що формування основних соціально-економічних понять в учнів значно поліпшується, якщо:

а) організовується різноманітна творча діяльність школярів, види якої систематично чергуються;

б) максимально використовується принципи наочності;

в) застосовується проблемне навчання, яке здійснюється через проблемне викладання з використанням проблемних завдань та завдань творчого характеру;

г) реалізуються перспективні міжпредметні зв'язки, що забезпечують наступність, послідовність, цілісність у їх формуванні;

д) впроваджуються у практику навчання нестандартні форми навчання – ділові ігри, дискусії, семінари тощо.

6. У дослідженні розроблено теоретичну модель процесу формування соціально-економічних понять у учнів, де чітко визначено рівні їх сформованості.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми.

Подальшого вивчення потребують питання відбору економічного, соціального та географічного матеріалу шляхом його інтеграції в економіко-соціальні географічні знання та розвиток можливостей такої інтеграції для вирішення проблеми формування основних соціально-економічних понять в учнів десятих класів.

ВИСНОВКИ

В процесі дисертаційного дослідження нами було підтверджено наукову гіпотезу, яка ґрунтувалась на припущенні, що старшокласники краще засвоять основи економічної і соціальної географії світу, понятійно-термінологічний апарат цього курсу через впровадження спеціально розробленої схематичної моделі формування соціально-економічних понять для орієнтування власних пізнавальних інтересів. Аналіз теоретичної проблеми формування наукових понять у старшокласників дозволив зробити узагальнюючі висновки:

1. Перехід України на нові основи і механізми господарювання викликають необхідність сформувати у кожного випускника загальноосвітньої школи основи сучасної економічної термінології, необхідної для використання в різних життєвих ситуаціях. Значні можливості для цього закладені в шкільному навчальному предметі „Економічна і соціальна географія світу”. Проведений в процесі дослідження аналіз літературних джерел, вивчення досвіду загальноосвітніх навчальних закладів показали, що далеко не всі вчителі географії підготовлені до формування в старшокласників чіткої системи соціально-економічних понять, що пояснюється відсутністю відповідної належно обґрунтованої методики навчання.

2. Теоретичний аналіз проблеми дослідження дав змогу визначити декілька періодів розвитку шкільного курсу “Економічна і соціальна географія світу” в системі географічної освіти в Україні. Кожен з них був результатом соціально-політичних, економічних та освітніх змін у країні, які зумовлювали зміну підходів до визначення змісту навчання, створення відповідних навчальних програм і підручників та підходів до викладу в них змісту навчального матеріалу.

3. В дисертаційній роботі обґрунтовано психолого-педагогічні умови, що забезпечують процес формування соціально-економічних понять: зацікавленість вчителя соціально-економічною тематикою; побудова процесу формування нових понять на основі попередньої географічної підготовки старшокласників; готовність старшокласників до сприйняття та засвоєння відповідного навчального матеріалу через релаксуючі і вмотивовані завдання; поступове поетапне залучення старшокласників до творчої роботи по формуванню соціально-економічних понять; складання навчальних завдань з урахуванням індивідуальних психофізіологічних особливостей школярів-підлітків.

4. За результатами проведеного дослідження розроблено критерії відбору соціально-економічних понять для сприйняття і засвоєння старшокласниками: слухова доступність у сприйнятті змісту термінологічного

визначення конкретного поняття; логічний зв'язок кожного поняття з попереднім поняттям і соціально-економічним матеріалом; можливість застосування семантичного пояснення й історичної довідки для розкриття суті конкретного поняття; придатність вивченого поняття до використання в повсякденному житті школяра.

5. Виконаний в дисертаційній роботі аналіз найрізноманітніших методів навчання, що застосовуються в шкільній освіті та проведена дослідно-експериментальна робота показали, що найбільш ефективними при формуванні соціально-економічних понять у старшокласників є ті, які впливають на емоційно-чуттєву сферу та враховують комунікативно-діяльнісний принцип, а саме: творчий виклад навчального матеріалу через систему проблемних завдань, самостійну і практичну роботу, евристичну бесіду, пізнавальну гру, дослідницький метод.

6. В дисертаційній роботі розроблено методичні основи та обґрунтовано структуровану модель формування соціально-економічних понять, яка може бути введена в педагогічний процес на будь-якому етапі вивчення тем з курсу „Економічна і соціальна географія світу”. Апробація розробленої моделі показала перевагу експериментальної методики над традиційною. Завдяки їй відбувається зростання високого рівня сформованості соціально-економічних понять в експериментальних класах більше як на 10%, тоді як в контрольних класах це зростання не перевищує 5%. Значно зменшується кількість учнів з початковим і середнім рівнями сформованості соціально-економічних понять.

7. Проведений експеримент переконав, що знання учнів значно кращі, якщо під час класно-урочної системи навчання організовується різноманітна творча діяльність, реалізуються міжпредметні зв'язки, що забезпечують наступність, послідовність, цілісність у формуванні соціально-економічних понять; в практику навчання впроваджуються нестандартні форми та методи: ділові та рольові ігри, семінари, дискусії тощо.

8. В цілому результати дослідно-експериментальної роботи дають підстави стверджувати, що висунуту гіпотезу підтверджено, а мету досягнуто, проте подальшого вивчення потребують питання відбору соціального, економічного і географічного навчального матеріалу, вимагають поглибленого вивчення шляхи удосконалення організації навчально-виховного процесу на уроках економічної і соціальної географії світу в 12-річній загальноосвітній школі з метою вирішення загально-педагогічних та методичних проблем.

Удосконалення процесу формування наукових понять на уроках географії продовжується. Вимагають ґрунтовного та деталізованого опрацювання напрями поліпшення організації навчально-виховного процесу, з метою рішення загально-педагогічних та методичних питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л.И. Новый тип экономического мышления. – М.: Экономика, 1987. – 191 с.
2. Актуальні питання дидактики. – К.: Вища школа, 1974. – 119 с.
3. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 352 с.
4. Алексеев М. Н. Логика и педагогика. – М.: Знание, 1965. – 28 с.
5. Алексеев С.А. Современные образовательные технологии. Сб.ст. – СПб: СПбГИТМО, 2001. – 154 с.
6. Алексюк А.М. Загальні методи навчання в школі. – К.: Радянська школа, 1973. – 254 с.
7. Амендт А.Ф. Пути совершенствования экономического воспитания учащихся в общеобразовательной школе – Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата пед.наук. – 13.00.01. – Челябинск, 1975 – 24 с.
8. Ампілова Л.П., Шульженко Л.С., Шахов Ю.І. Диференціація географічної освіти та її органічний зв'язок з національною історією, мовою, культурою. Проблеми географічної освіти в Україні. Тез.доп./Ред.кол. П.Г.Шищенко /відп.ред/ та ін. – Київ, 1993. – С. 102-103.
9. Ананьев Б.Г. Человек и общество. Проблемы социализации индивида. Сб.ст. – Изд-во Ленинградского университета, 1971. – 199 с.
10. Андреев В.И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности. Методическое пособие. – М.: Высшая школа, 1981. – 240 с.
11. Андронов А.Д. Учебные фильмы при изучении нового материала. „Преподавание истории в школе”, 1965, № 2 – С.5
12. Антропова М.В. Работоспособность учащихся и ее динамика в процессе учебной и трудовой деятельности. – М., 1977. – 251 с.
13. Анучин В.А. Теоретические проблемы географии. – М.: Географгиз, 1960. – 264 с.
14. Арсеньев В.Е. Проблема целей в воспитании и образовании: Взаимоотношение естественно-научного и гуманитарного образования. Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1981. – 118 с.
15. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
16. Афанасьев В.Г. О системном подходе в социальном познании. “Вопросы философии”, 1978, № 6 – С. 98-111.

- 17.Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения: Обще-дидактический аспект. – М.: Просвещение, 1987. – 231 с.
- 18.Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований – М.: Педагогика, 1982. – 190 с.
- 19.Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.
- 20.Байкова Э.Г. Формирование системы понятий о мировом хозяйстве при изучении экономической и социальной географии мира.– М.: Просвещение, 1988. – 211 с.
- 21.Барановський М.О. Вступ до економічної і соціальної географії (основи теорії). Текст лекцій для студентів заочної форми навчання. – Ніжин: НДПУ, 1999. – 102 с.
- 22.Барков А.С. Вопросы методики и истории географии (избранные работы) – М.: Изд. АПН РСФСР, 1961. – 263 с.

- 23.Баранский Н. Н. Исторический обзор учебников географии (1876 – 1934). – М.: Географгиз, 1954. – 93 с.
- 24.Баранский Н. Н. Методика преподавания экономической географии. – М., 1960. – 451 с.
- 25.Баранський Н.Н. Избранные труды. Научные принципы географии. М.: Мысль, 1980. – 239 с.
- 26.Баранский Н.Н. Очерки о школьной методике экономической географии. – М.: Учпедгиз, 1954. – 320 с.
- 27.Барышникова З.А. Психолого-педагогическая практика: Учебно-методическое пособие. – М., 1998. – 58 с.
- 28.Бахтин М.М. и гуманитарное мышление на пороге XXI в. Тезисы III Саранских международных Бахтинских чтений. РАН Институт философии. – Саранск, Изд-во Мордовского университета 1996. – 240 с.
- 29.Бевз Г.П. Методика викладання математики. Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1989. – 367 с.
- 30.Бібік Н.Соціалізація школяра – у базовому змісті початкової освіти. «Початкова школа» – 1998, № 12. – С.10-11.
- 31.Бідій О.І. Загальна і сільськогосподарська статистика. Учб.посібн.для .-г. технікумів. – К.: Урожай, 1968. – 316 с.
- 32.Бірюкова Н.В. Формування основних понять ринкової економіки у майбутніх вчителів географії. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд.пед.наук – 13.00.04. К., 1997. – 298 с.
- 33.Беспалько В.П. Управление процессом усвоения знаний.– М.: МГУ, 1975. – 343 с.
- 34.Богданова Л.А. Методика преподавания географии в начальной школе: Пособие для учителей. – М.: Учпедгиз, 1959. – 35 с.

35. Богоявленский Д.Н. О некоторых особенностях анализа и синтеза при усвоении знаний «Вопросы психологии», 1956. №2. – С.14-16.
36. Богоявленский Д.И., Менчинская И.А. Психология усвоения знаний. – Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 117 с.
37. Богоявленский Д.Н. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Изд-во Ростовского университета, 1983. –173 с.
38. Бойков В.В. Из опыта работы над понятиями. “Преподавание истории в школе”, 1969, № 6 – С.62-72.
39. Божович Л.И., Зінченко П.І. Про психологію засвоєння знань учнями. Зб. праць республ.наук.конф. з педагогіки і психології. – т. II. – К., 1941 – 325 с.
40. Брунер Дж. Процесс обучения. Перевод с англ. О.К.Тихомирова. Под ред. действ.чл.АПН РСФСР проф. Лурия А.Р. – М.: Изд-во АПН РСФСР 1962. – 84 с.
41. Брунер Дж. Исследование развития познавательной деятельности: Пер.с англ. – М.: Педагогика, 1971. – 391 с.
42. Буринська Н.М. Дидактичні основи шкільного підручника з природничих дисциплін. «Педагогіка і психологія». – К., 1999, № 3. – С.23-28.
43. Вайнер О.Е. Как изучать и формулировать понятие. – «Преподавание истории в школе», 1973, № 3 – С.94-99.
44. Вернадский В.И. Избранные сочинения. Отв.ред. акад. А.И.Виноградов. М.: Изд-во АПН СССР, 1960, в 5-ти т.
45. Виготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах М.: Педагогика 1982 – 487 с.
46. Виноградова А. Д. К вопросу о соотношении образного и понятийного в мыслительной деятельности уч-ся VII-X классов. – Ученые записки ЛГПИ им. Герцена. – Т.1 – 1958.
47. Воблий К. Г. Організація роботи наукового працівника (методика і техніка) – К.: Наукова думка, 1969. – 178 с.

48. Волович М.Б. Формирование общих приемов работы с понятиями. Автореферат дисертації на соискание научной степени кандидата педагогических наук. –1967 – 17 с.
49. Волощук І. С. Науково-педагогічні основи формування творчої особистості. – К.: Педагогічна думка, 1998. – 160с.
50. Волинський В.П. та ін. Використання відеоінформації як засобу навчання. «Педагогіка і психологія», 1995, № 3, - С.71-76.
51. Вопросы содержания школьного курса географии. Под ред.А.В.Даринского. – Л., 1970 – 295 с.
52. Вступ до економічної і соціальної географії. – К., 1997. – 320 с.

53. Гальперин П. Я. Методы обучения и умственное развитие. – М., 1985. – 67 с.
54. Гальперин П. Я., Талызина Н.Ф. Современное состояние теории постоянного формирования умственных действий. Вестник МГУ, сер.14. – Психология. – М., 1979. - № 4. – С.75.
55. Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Проблема формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе. – «Вопросы психологии», 1963, № 5 – С 7.
56. Герасимова Т.П. и др. Формирование мировоззрения учащихся средней школы в процессе обучения географии. М.: Педагогика, 1982. –94 с.
57. Герасимова Т.П., Коринская В. А. Методы и формы организации обучения географии. – М.: Просвещение, 1964. – 75 с.
58. Гейки А. Преподавание географии. Принципы и методы обучения. Пер.с англ.с доп. к русск.изд. Н.Н.Баранского и др.–М.–Л.:Гос.издат,1928. – 119 с.
59. Географічна енциклопедія України. – К.: УРЕ, 1989-1993.
60. Географический энциклопедический словарь: Понятия и термины. Гл. ред. А.Ф.Трешников; ред.кол Э.Б.Алаев, П.М.Алампиев, А.Г.Воронгов и др. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 432 с.
61. География в системе наук. Серия: (Современные проблемы географии). – Л.: Наука, 1987. – 212 с.
62. География сегодня. Сборник. – М.: Знание, 1984. – 128 с.
63. Гілецький Й.Р. До проекту державного стандарту загальної географічної освіти. «Географія та основи економіки в школі», 2002, № 4. – С.7-11.
64. Гінгстон П. Найкраща книжка про збут і маркетинг (перекл. з англ. О. Дедика) Львів: Українсько-американський фонд «Sunbow – Світло», 1995. – 208 с.
65. Голд Дж. Основы поведенческой географии. Перевод с английского и вводная статья С.В.Федулова. М.: Прогресс, 1990, 304 с. John R/Gold An introduction to behave oral geography.
66. Голиков А.П. та ін. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник /А.П.Голиков, Я.Б.Олійник, А.В.Степененко. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.
67. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: Методичні поради молодим науковцям. – К., 1995. – 45с.
68. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
69. Гончаренко С. У. Методика як наука «Шлях освіти» – 2000, №1. – С. 5-22. – 2000, №2. – С. 2-6.
70. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образование понятий. – М.: Изд-во АПН СССР, 1961. – 352 с.

71. Губа М. До питання про зміст економічної освіти. «Рідна школа» – 1998, №5. – С.40-42.
72. Гузик Н.П. Дидактический материал по химии для 10-го класса (По лекционно-семинарской системе). К.: Радянська школа, 1984. – 112 с.
73. Гуржій А.М., Жук Ю.О., Волинський В.П. Засоби навчання.– К., 1997.– 208 с.
74. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М., 1996. – 142 с.
75. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов). – М., 1972. – 215 с.
76. Даринский А.В. Методика преподавания географии. – М.: Учпедгиз, 1958. – 415 с.
77. Даринский А.В. Основные проблемы школьного географического образования в СССР. – Л., 1964. – 65 с.
78. Даринский А. В. Система понятий школьного курса географии. «Советская педагогика», 1947, №2 – С 5-6.
79. Дворецькі Г.В. Соціологія. – К.: КНЕЦ, 1999. – 340 с.
80. Державна національна програма “Освіта”. Україна ХХІ століття” – К.: Райдуга, 1994. – С.62.
81. Державний стандарт загальної географічної освіти. «Географія та основи економіки в школі» – 1997. – № 1. – С.9-13.
82. Діденко В.Ф., Кондрашова-Діденко В.І. Людина і світ. Навчальний посібник. К.: Віра-Р, 1998. – 175 с.
83. Дидактика средней школы /Под.ред. М.Н.Скаткина – М., 1982. – 251 с.
84. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения (сост. и вст.ст. В.А. Ротенберга). – М.: Учпедгиз, 1956. – 374 с.
85. Дзенис З.Е. Методология и методика социально-экономических географических исследований. – Рига: Зинатие, Латвийский ГУ им.П. Стучки, 1980. – 262 с.
86. Дорн В., Ян В. Формирование представлений и понятий при обучении географии. /Под ред. Л.М. Панчешниковой /. – М.: Педагогика, 1970. – 95 с.
87. Дрига И.И. Кабинетная система в общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1986. – 207 с.
88. Душина И.В., Понурова Г.А. Методика преподавания географии. – М., 1996 . – 192 с.
89. Душина И.В. и др. Методы обучения в современной школе. Сб.статей. – М., 1983. – 88 с.
90. Єгоров Г.С. До концепції географічної освіти в школах України. Удосконалення підготовки вчителя географії. Матер.рес.наук.-метод.конф.

- Тернопіль, 1993. – С.73-74.
91. Ефименко В.Ф., Батурин В.К. Методологические вопросы соотношения научного и обыденного в процессе формирования понятий. –“Советская педагогика”, 1977, № 12 – С.17.
 92. Закон України „Про загальну середню освіту”. Інформаційний збірник МОН України. 1999, № 15 – С.6-31.
 93. Занков Л. В. Избранные педагогические труды. – М., 1999. – 424 с.
 94. Зміст і технології шкільної освіти. Матеріали звітної наукової конференції. Інституту педагогіки АПН України 26-28 березня 2002 р. Частина П. – К.: Педагогічна думка, 2002. – 68 с.
 95. Игры – обучение, тренинг, досуг.... Под ред. В.В.Петрусинского. – М.: 1994 . – 318с.
 96. Кабанова-Миллер Е.Н. Психологический анализ применения географических понятий и закономерностей. – Изд-во АПН РСФСР, вып. 28 , 1950. – 102 с.
 97. Кабанова-Миллер Е.Н. Усвоение и применение уч-ся системы географических понятий. –Известия АПН РСФСР, 1954, №61 – С.166-190.
 98. Кабанова-Миллер Е.Н. Формирование теоретических представлений у учащихся V-VII классов. – Известия АПН РСФСР, вып. 76, 1956. – С.170.
 99. Кедров Б.М. Источники и формы взаимосвязи наук. «Вопросы философии», 1973, № 10 – С.68.
 100. Кларин Н.В. Что такое педагогическая технология. В кн.: Современная дидактика: теория и практика. – М., 1994. – С.215-230.
 101. Клименюк А.В., Калита А.А., Бережная Э.П. Методология и методика педагогического исследования. Постановка цели и задач исследования. – К. : 1988. – 100 с.
 102. Кобернік С.Г. та ін. Методика викладання географії в школі: Навчально-методичний посібник. – К.: Стафед-2, 2000. – 320 с.
 103. Ковалевская М.К. Роль курса экономической географии СССР в формировании мировоззрения учащихся. Методика изучения экономической географии СССР. – М., 1973. – С.38-62.
 104. Ковалевська М.К. Дидактичний матеріал з економічної географії СРСР. Посібник для вчителя. – К.: Радянська школа, 1979. – 71 с.
 105. Ковальчук В.Ю. Вибір методів педагогічного стимулювання учіння. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук – 13.00.01. – КДУ ім.Т.Г.Шевченко К., 1994. – 19 с.
 106. Ковтун В.В., Обозний В.В., Земледух Р.М. До питання про удосконалення змісту навчальних програм і курсів економічної і соціальної географії. Проблеми географічної освіти в Україні: Тез. доп. /ред.кол. П.Г. Шищенко /від.ред./ та ін. – Київ, 1993 – С.53-54.

107. Козлова Е. В. Особенности осознания детьми роли денег, труда и их взаимосвязи. »Начальная школа», 2000, №1 – С.22-26.
108. Коменский Я.А. Великая дидактика. Избр.пед.соч. в 2-х т.–М.: Педагогика, 1982. – т.1. 656 с.
109. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
110. Коринская В.Л. Формирование географических понятий при изучении курса географии материков. – М.: Просвещение, 1979. – 90 с.
111. Корнєєв В.П. Методичні засади розвитку пізнавальних інтересів учнів основної школи в процесі вивчення географії. Дисертація на здобуття звання докт.пед.наук. – 13.00.02. – К., 1996. – 347 с.
112. Корнєєв В.П., Корнєєв О.В., Топузов О.М. Економічна і соціальна географія світу. Дидактичні матеріали. Посібник для вчителів і учнів. – Київ: Екс об, 1999. – 78 с.
113. Корчак Я. Педагогическое наследие. М.: Педагогика, 1991. – 267 с.
114. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1988 . –216 с.
115. Крисаченко В.С., Хилько М.І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. – К.: Знання, 2001. – 598 с.
116. Круглик Л.І. Методика вивчення географії у 8 класі. – К.: Радянська школа, 1977. – 112 с.
117. Круглик Л.І. До проблеми соціологізації шкільної географічної освіти. Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб.наук.праць в 3-х т. – Київ-Луцьк, 2000 – т.3 – С.253-255.
118. Крутій О.М. Формування діалогічності як засобу інтелектуального розвитку старшокласника. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню канд. психологічних наук. – 19.00.07. – Харків – 1998. – 22 с.
119. Крутецкий В.А., Лукин Н.С. Психология подростка. – М.: Просвещение, 1965. – 253 с.
120. Крылова О.В. Уроки географии (из опыта работы). – М.: Просвещение, 1990. – С.168-172.
121. Кудрявцева Е.Н. Здоровье человека как предмет социально-философского познания. АН СССР Институт философии Отв.ред.М.Кудрин . – М., 1989. – 128 с.
122. Кулагин П.Г. Межпредметные связи в процессе обучения, М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

123. Куписевич Ч. Основы общей дидактики /Пер.с пол.. – К.: Вища школа, 1986. – 386 с.
124. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси. – К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
125. Лазарев Б. Практические замечания о работе с картой. «География в школе», 1936, № 5 – С.19.
126. Лебедева Н.Т. Школа и здоровье учащихся. – Минск: Універсітэцкая, 1998. – 67 с.
127. Левин М.В. Как сделать хорошую школу? – М.: Центр: “Педагогический поиск”, 2000. – С.160.
128. Леднев В.С. Содержание образования. Сущность, структура, перспективы. – М., 1991. – 224 с.
129. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
130. Леонтьев О.М. Різноманітні функції наочності в навчальному процесі К., 1988. – 24 с.

131. Леонтьева Г.Г. та ін. Практичні заняття з економічної та соціальної географії зарубіжних країн: Навчальний посібник (Г.Г.Леонтьева, С.І. Сюткін, В.О.Мартиненко) Сумський державний педагогічний інститут. – Суми: Козацький вал, 1997. – 169 с.
132. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 188 с.
133. Лернер И.Я. Главное в процессе обучения. «География в школе», - 1991. - № 4. – С. 43-44.
134. Липкина А. И. Запоминание и воспроизведение географического материала школьниками. – М.: 1941 – 41 с.
135. Липкина А.И. Воспроизведение и забывание конкретно-образного и отвлеченного учебного материала. “Вопросы психологии памяти” под ред. А.А.Смитнова. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1958. – 112 с.
136. Лысенкова С.М. Методы опережающего обучения. Книга для учителя. Из опыта работы. М.: Просвещение, 1988. – 193 с.
137. Лукашевич М.П. Соціалізація. – К., 1998. – 111 с.
138. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціальні та галузеві соціологічні теорії. – К., 1999. – 343 с.
139. Макаренко А.С. О воспитании молодежи. Сб.изб.пед.произв. Под общ. ред. Г.С.Макаренко 2-е издание. М.: Трудрезервиздат, 1951. – 396 с.
140. Максаковский В.П. Методическое пособие по экономической и социальной географии мира. Книга для учителя. М.: Просвещение, 1994. – 144 с.

141. Максаковский В.П. Научные основы школьной географии. – М.: Просвещение, 1982. – 96 с.
142. Максимов В.А. Формирование понятий при изучении курса экономической географии СССР в школе. М.: Просвещение, 1973. – 112 с.
143. Мальтус Т.Р. Дослідження закону народонаселення. – К., 1998. – 535 с.
144. Масляк П.О., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу. – К.: Лібра, 1996. – 328 с.
145. Матрусов И.С., Рыжаков М.В. Методы обучения географии. Методика обучения географии в средней школе. – М.: Просвещение, 1985. – 286 с.
146. Матюшонок М.Т. и др. Физиология и гигиена детей и подростков: Учебное пособие для педагогических институтов. Минск: Высшая школа, 1980. – 288 с.
147. Махмутов М.М. Организация проблемного обучения в школе. М.: Просвещение, 1977. – 240 с.
148. Машбиц Е.И. Психологические основы управления учебной деятельностью. – К.: Вища школа, 1987. – 223 с.
149. Машбиц Е.И., Андриевская В.В., Комисарова Е.Ю. Диалог в обучающей системе. К.: Вища школа, 1989. – 183 с.
150. Мелько Л. Гуманітаризація шкільної географічної освіти та культура. Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб. наук. праць. В 3-х т. -Київ-Луцьк: Ред-вид. „Вежа,, Волин. дер. ун-ту ім.Лесі Українки, 2000 – т. 3 – С.216-219.
151. Методика обучения географии в средней школе / Под ред. И.С. Матрусова. – М.: Просвещение, 1985. – 89 с.
152. Минц А.А. Экономическая оценка естественных ресурсов. – М.: Мысль, 1972. – 27 с.
153. Момот Л.Л. Проблемно-пошуковий методи навчання в школі. К.: Радянська школа, 1984. – 73 с.
154. Мересте У.И., Ныммик С.Я. Современная география: Вопросы теории. – М.: Мысль, 1984. – 296 с.
155. Назаренко Т.Г. Формування у школярів соціально-економічних понять в процесі вивчення географії. – Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань. Київ, 1998 – т.П, С.523.
156. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті – К.: Шкільний світ, 2001. – 24с.
157. Никитин Б.П. Развивающие игры. М.: Педагогика, 1981. – 120с.

158. Нуриев Р. Теории развития: новые модели экономического роста. «Вопросы экономики», 2000, №9 – С.136-157.
159. Нурминский И.И., Гладышева Н.К. Статистические закономерности формирования знаний и умений учащихся. – М.: Педагогика, 1991. – 221 с.
160. Оконь В. Введение в общую дидактику (пер.с польского) М.: Высшая школа, 1990. – 382 с.
161. Обух Г.Г. Методика обучения географии. Мн.: Университетское, 2001. – 184 с.
162. Онищук В.А. Типы, структура и методика урока в школе. – К.: Радянська школа, 1976. – 184 с.
163. Онищук В.А. Дидактика современной школы. – К.: Радянська школа, 1987. – 351 с.
164. Основні поняття і терміни педагогічної соціології. За ред. С.М. Коломієць. – К., 1995. – 80 с.
165. Откаленко М.А. Научно-педагогические требования к уроку географии. – «География в школе», 1969. – № 1 – С. 5.
166. Павлов И.П. Полное собрание сочинений в 6-ти томах. Издание 2-е дополненное т.3, кн.2. М-Л 1951. – 438 с.
167. Паламарчук В., Руданівська С. Від творчої особистості до нових технологій навчання. «Рідна школа», 1988, №2. – С.52-62.

168. Паламарчук В.Ф. Школа учит мыслить. – М.:Просвещение, 1987. – 208 с.
169. Паламарчук Л.Б., Круглик Л.И.Вивчення проблем соціальної географії в школі. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 138 с.
170. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.; 1998. – 416 с.
171. Панчешникова Л.М. Основы методики обучения экономической географии зарубежных стран. – М.: Педагогика, 1975. – 200 с.
172. Панчешникова Л.М. Методика обучения причинно-следственных связей в курсе экономической географии зарубежных стран. – М., 1971. – 61 с.
173. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М., 1971. – С. 165.
174. Пассов Е.И. Индивидуализация в обучении иностранному языку. Учебн. пособ. НОФ Мет.школа Пассова. Под ред. Е.И.Пассова и Е.С.Кузнецовой. – Воронеж НОУ, 2002. – 40 с.
175. Педагогика школы. Под. Ред. Г.И.Щукиной. – М., 1977. –307 с.
176. Педагогический поиск. Сост.И.Н.Баженова – 3-е изд., с испр. и доп. – М. : Педагогика, 1990. – 560 с.
177. Первин И.Б. Коллективная учебно-познавательная деятельность школьников. – М.: Педагогика, 1985. – 143 с.
178. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1996. – 223 с.
179. Пиаже Жан Избранные психологические труды перевод с франц. и англ. – М.: Международная пед.академия, 1994. – 680 с.

180. Педагогічний словник за ред.М.Д.Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
181. Покшишевский В.В. К вопросу о некоторых понятийно-терминологических моментах подразделения общественной географии. Проблемы современной урбанизации. В свете задач социально-экономической географии. – М.: Мысль, 1985. – С. 3-6.
182. Понурова Г.А. Тематическое планирование по географии. – М.: Просвещение, 1989. – 207с.
183. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів „Географія”. – К.: Шкільний світ, 2001. – 202 с.
184. Проверка знаний и умений учащихся по географии. Пособие для учителей. Под ред.Л.М.Панчешниковой. – М.: Просвещение, 1978. – 143 с.
185. Психологія. За ред.Г.С.Костюка. – К.:Рад.школа., 1968. – С. 422-433.
186. Роджерс Карл Р. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы перевод с англ. – М.: Апрель Пресс. ЭКСМО-ПРЕСС, 1999. – 464 с.
187. Ром В.Я. Новые понятия в школьном курсе экономической географии СССР. «География в школе» № 3, 1971 –С.4.
188. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Педагогика, 1989. – 485 с.
189. Самарин Ю.А. Очерки психологии ума. Особенности умственной деятельности школьников. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 504 с.
190. Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. – М.: Просвещение, 1976. – 423 с.
191. Сбруєва А. Освіта в умовах глобалізації. «Шлях освіти», 2001, №2 – С.7-11.
192. Сватков Н.М. География и школьный предмет на рубеже тысячелетий. – М., 1993. – 75 с.
193. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
194. Сеченов І.М. Избранные произведения. Под ред. и со вступит. стат. В.М. Каганова. – М.: Учпедгиз, 1953. – 335 с.
195. Синиця І.О. З чого починається педагогічна майстерність. – К.: Рад. школа, 1972. – С.82-83
196. Сиротенко А.Й. Экономическая подготовка учащихся в процессе преподавания географии. – К.: Радянська школа, 1988. – 37 с.

197. Сиротенко А.Й. Проблеми сучасної школи. Педагогічна теорія та педагогічний досвід: перспективи і розвиток: Матеріали конф. – Луцьк, 1999 – С.6-8.
198. Сиротенко А.Й. Проблемы школьного геофизического образования в Украине (дидактико-методический аспект). Диссертация на соискания научной степени доктора пед.наук. – 13.00.01. Национальный институт образования. Минск, 1995. – 180 с.
199. Сиротенко А.Й., Чернов Б.А. Економічна географія в системі природничо-суспільних наук. Методика викладання біології, хімії, географії . – К.: Освіта, 1991. – С.98-102.
200. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. – М.: Просвещение, 1961. – 206 с.
201. Скиннер Б. Наука об обучении и искусство обучения (Программированное обучение за рубежом). – М.: Мир, 1968. – 273 с.
202. Слостенин В.А. Педагогическая деятельность и проблема формирования личности учителя. Психология труда и личности учителя. Под ред. Щербакова А.И. – Л., 1976. – С.38.
203. Словник іншомовних слів. За редакцією академіка АНУРСР О.С. Мельничука. – К.,1985. – 967 с.
204. Смирнов А.А. Вопросы психологии усвоения понятий школьниками. «Советская педагогика», №8-9, 1946 - С.17.
205. Смирнов А.А. Психология запоминания. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1948. – 92 с.
206. Соловьев А.И., Соловьева М.Г. Н.Н.Баранский и советская экономическая география. – М., 1978. – 102 с.
207. Сопільник М. Розвиток творчого мислення майбутніх швейників «Професійно-технічна освіта», 2001, № 3 – С.39-40
208. Соціалізація особистості школяра. За ред. Л.Е.Орбан. – Івано-Франківськ , 1996. – 68с.
209. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. М., 1972. – С.256-257.
210. Сухомлинський В.А. Избр. пед.соч. в 3-х т. – М.: Педагогика, 1979.
211. Сухомлинський В. О. З чого починається громадянин. – К., вибр. тв. – т.5 . –362 с.
212. Тализина Н.Ф. Программированное обучение на современном этапе. По материалам семинара ЮНЕСКО, проводимого в Болгарии в августе 1968 г. – М.: Знание, 1969. – 48 с.
213. Творцы от науки. Географы. РАН Институт истории естествознания и техники им.С.И.Вавилова. Московский центр Русского географического общества. Отв.редактор В.А.Есаков. – М.: АГАР, 1996. – 576 с.
214. Тіхомірова Є.Б. Основи соціології. – К., 1996. – 311 с.

215. Терюноква Т. Развитие экономических знаний школьников. «Экономика в школе», 2000, №2 – С.16-23.
216. Толстой Л.Н. Азбука, новая азбука. Авт.сост. В.Г.Горецкий, Г.В.Карпюк 2-е изд. – М.: Просвещение, 1987. – 574 с.
217. Топузов М.С. Проблемный подход в обучении экономической и социальной географии в школе. Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата пед.наук – 13.00.02. – АПН СССР НИИ содержания и методов обучения. – М., 1988. – 14 с.
218. Топузов О.М. Поняття розвитку самостійного творчого мислення в дидактиці географії. «Педагогіка і психологія», 1997, № 2 – С.43-48.
219. Топчієв О.Г. Терміни і поняття в економічній географії. – К.: Радянська школа, 1982. – 163 с.
220. Троцко А.В., Трубавина И.Н. Основы эвристической деятельности в управлении. – Харьков, 1998. – 219с.
221. Тупикина Н.Ф. Формирование экономических понятий в школьном курсе экономической географии СССР (на примере понятий «производительность труда» и «себестоимость продукции»). Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата пед.наук. – 13.00.02. – М., 1985. – 16 с.
222. Турпанов А.Н. Психологический анализ формирования и развития географических представлений у школьников. Доклад на совещании по вопросам психологии. – М., 1954. – 15 с.
223. Тхоржевський Д.О. Методика трудового та професійного навчання. – 4-е вид., перероб. і допов. – К.: РННЦ «ДІНІТ», 2001. – 186 с.
224. Узнадзе Д.М. Теория установки АП и социальных наук Московский психолого-социальный институт. – М.: Воронеж, 1997. – 448 с.
225. Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб. наук. праць. В 3-х т. – Київ-Луцьк: Ред.-вид. відд. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
226. Український Радянський Енциклопедичний Словник: В 3-х т. Друге видання. – К.: Головна Редакція УРЕ, 1987.
227. Уварова А.Ш. Формирование общенаучных понятий у учащихся средних классов (на материале предметов естественно-географического цикла). Диссертация на соискание научной степени кандидата пед.наук – 13.00.01. – КГПИ им. А.М.Горького, К., 1989. – 261 с.
228. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения. – М.: Педагогика, 1990. – 64 с.

229. Ушинський К.Д. Воспитание человека: Избранное (сост.С.Ф.Егоров). – М.: Издательский дом «Карпуз», 2000. – 256 с.
230. Учителю о географии сферы обслуживания. Под ред. А.С.Эпштейна. – М.: Просвещение, 1980. – 80 с.
231. Учителя географии о методах обучения и воспитания школьников. Сб. статей по материалам Шестых Всесоюзных пед. чтений. Кн. для учителя (сост. И.С.Матрусов, М.В.Рыжаков). – М.: Просвещение, 1985. – 126 с.
232. Фельдштейн Д.И. Социальное развитие в пространстве – времени детства. – М., 1997. – 160с.
233. Форми навчання в школі. Книга для вчителя (За ред.Ю.І.Мальованого). – К.: Освіта, 1992. – 160 с.
234. Френе Селестен Избранные пед. сочинения. (Перевод с фр.Б.Л.Вульфсона). –М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
235. Фурман А. Модульно-розвивальна система «Рідна школа», 1994. - № 6. – С. 17-21
236. Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 512с.
237. Хейзинга Йохан. Homo lumen. В тени завтрашнего дня (пер. с нидерл.). – М.: Изд. группа ПРОГРЕСС, 1992. – 459 с.
238. Хен Д. Школа будущего: от принципов к планированию и созданию. «Информатика и образование», 1996, № 2 – С.97-120.
239. Чернов Б.О., Корнеев В.П. Методы навчання географії в школі. Посібник для вчителя (За ред.А.М.Алексюка, А.Й.Сиротенка). – К.: Радянська школа, 1986. – 174 с.
240. Чертко Н.К. Математические методы в физической географии. Учебное пособие для геогр. спец. вузов. – Минск.: Изд-во «Университетское», 1987. – 151 с.
241. Чупахин И.Я. Вопросы теории понятия. – Изд-во Ленинградского университета, 1961. – 76 с.
242. Шардаков М.М. Мышление школьника.– М.: Учпедгиз, 1963. – 255 с.
243. Шаталов В.Ф. Точка опоры: организационные основы, эксперимент, исследование. – Минск Ун-т, 1990. – 225 с.
244. Шищенко П.Г. Географія: Навчальний посібник для старшокласників. – К.: Знання, 2002. – 457 с.
245. Шищенко П.Г. Проблеми географічної освіти на Україні. Український географічний журнал, 1993. – № 1. – С.35-40.
246. Шестериков С.И. О постановке педагогического эксперимента в методических исследованиях по географии в средней школе. Ученые записки. – Перм. ун-т, 1962, вып. 3.
247. Эльконин Д.Б., Занков Л.В. Проблемы развивающего обучения. – М., 1986 – 114 с.
248. Ямбург Е. А. Эта „скучная” наука управления. – М.: АПП ЦИТП, 1992 (библиотечка „Современная школа: проблемы руководства”).
249. Янко М. Т. Підвищення ефективності уроку з географії. Посібник для вчителів. – К.: Рад. шк., 1963. – 88 с.

250. Яценко Б.П. Економічна і соціальна географія світу, підручник для 10-го кл. середній школи. – К.: Арттек, 1999. – 267 с.
251. Barth L. Und Schlimme W. Methodic Geographieunterricht. – East Berlin: Volk und Wissen, 1976. – 263 p.
252. Bruner I.S. The Prozess of Education. – New York: Vintage Books, 1960. – 306 p.
- 253.** Geography for Life: National Geography Standards. – Washington, 1994. – 272 p.

ДОДАТКИ
Додаток А
НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА для 10 класу
Економічна та соціальна географія світу
(34 год., 1 год. на тиждень)

№ п/п	К - ть годин	Зміст теми	Навчальні досягнення учнів
1.	1	<p style="text-align: center;">Вступ</p> <p>Предмет соціально-економічної географії світу. Історико-географічні регіони світу. Джерела географічних знань.</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - пояснює, що вивчає предмет соціально-економічної географії світу; - визначає завдання курсу; - характеризує джерела географічних знань;
1.2.	12	<p style="text-align: center;">Розділ I ЗАГАЛЬНА ЕКОНОМІКА – ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СВІТУ</p> <p>Тема 1. Політична карта світу</p> <p>Сучасна політична карта світу.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - називає історико-географічні регіони світу; - робить висновки про причини формування історико-географічних регіонів світу.
1.3	3	<p>Відмінність понять "країна", "держава", "залежна країна", "колонія". Класифікація країн за формою правління. Політичні та економічні системи країн. Типологія держав.</p> <p>Міжнародні організації, їх функціональний і просторовий розподіл. Загальнополітичні та спеціальні організації.</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - пояснює відмінність між поняттями "країна", "держава", "залежна країна", "колонія"; - називає і характеризує основні форми державного устрою та правління країн світу; - характеризує особливості сучасної соціально-економічної типології та регіонального поділу країн світу; етапи формування політичної карти світу; - обґрунтовує основні вектори зовнішньої політики України.
1.4.	2	<p>Тема 2. Населення світу</p> <p>Відтворення населення. Демографічні процеси і демографічна політика.</p> <p>Міграційні процеси і міграційна політика держав. Причини та проблеми зовнішніх міграційних потоків.</p> <p>Мовний і етнічний склад населення. Релігія як явище культури.</p> <p>Соціальна і професійна структура населення. Проблеми зайнятості і безробіття.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - знаходить і показує на карті держави; - оцінює політико-географічне положення країн; - робить повідомлення до теми на основі аналізу додаткових джерел географічних знань. <p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає кількість населення світу та окремих країн; - характеризує типи відтворення населення; особливості вікового та статевого складу населення; напрями основних міграційних потоків; структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами. - визначає співвідношення населення за регіонами світу; - пояснює поняття "демографічна політика", "демографічний вибух", "урбанізація", "субурбанізація", "псевдо урбанізація", "міграція", "еміграція", "імміграція", "мегалополіс"; - описує найбільші народи та найпоширеніші мови світу, світові релігії; - порівнює темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів; - аналізує текстові, картографічні і статистичні матеріали з метою визначення рис і відмінностей у відтворенні, складі і розміщенні населення різних регіонів світу.
1.5.		<p style="text-align: center;">Практична робота</p> <p>1. Порівняльна оцінка трудових ресурсів і зайнятості населення в основних сферах господарства країн та регіонів світу.</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає кількість населення світу та окремих країн; - характеризує типи відтворення населення; особливості вікового та статевого складу населення; напрями основних міграційних потоків; структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами. - визначає співвідношення населення за регіонами світу; - пояснює поняття "демографічна політика", "демографічний вибух", "урбанізація", "субурбанізація", "псевдо урбанізація", "міграція", "еміграція", "імміграція", "мегалополіс"; - описує найбільші народи та найпоширеніші мови світу, світові релігії; - порівнює темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів; - аналізує текстові, картографічні і статистичні матеріали з метою визначення рис і відмінностей у відтворенні, складі і розміщенні населення різних регіонів світу.
1.6.	2	<p style="text-align: center;">Практична робота</p> <p>2. Порівняльна оцінка ресурсозабезпеченості двох окремих країн чи регіонів світу (за вибором).</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає кількість населення світу та окремих країн; - характеризує типи відтворення населення; особливості вікового та статевого складу населення; напрями основних міграційних потоків; структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами. - визначає співвідношення населення за регіонами світу; - пояснює поняття "демографічна політика", "демографічний вибух", "урбанізація", "субурбанізація", "псевдо урбанізація", "міграція", "еміграція", "імміграція", "мегалополіс"; - описує найбільші народи та найпоширеніші мови світу, світові релігії; - порівнює темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів; - аналізує текстові, картографічні і статистичні матеріали з метою визначення рис і відмінностей у відтворенні, складі і розміщенні населення різних регіонів світу.
		<p style="text-align: center;">Тема 3. Взаємодія суспільства і природи. Світові природні ресурси</p> <p>Географічне середовище як сфера взаємодії суспільства і природи.</p> <p>Світові природні ресурси.</p> <p>Ресурсозабезпеченість.</p> <p>Природокористування: раціональне і нераціональне.</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає кількість населення світу та окремих країн; - характеризує типи відтворення населення; особливості вікового та статевого складу населення; напрями основних міграційних потоків; структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами. - визначає співвідношення населення за регіонами світу; - пояснює поняття "демографічна політика", "демографічний вибух", "урбанізація", "субурбанізація", "псевдо урбанізація", "міграція", "еміграція", "імміграція", "мегалополіс"; - описує найбільші народи та найпоширеніші мови світу, світові релігії; - порівнює темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів; - аналізує текстові, картографічні і статистичні матеріали з метою визначення рис і відмінностей у відтворенні, складі і розміщенні населення різних регіонів світу.
		<p style="text-align: center;">Практична робота</p> <p>2. Порівняльна оцінка ресурсозабезпеченості двох окремих країн чи регіонів світу (за вибором).</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає кількість населення світу та окремих країн; - характеризує типи відтворення населення; особливості вікового та статевого складу населення; напрями основних міграційних потоків; структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами. - визначає співвідношення населення за регіонами світу; - пояснює поняття "демографічна політика", "демографічний вибух", "урбанізація", "субурбанізація", "псевдо урбанізація", "міграція", "еміграція", "імміграція", "мегалополіс"; - описує найбільші народи та найпоширеніші мови світу, світові релігії; - порівнює темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів; - аналізує текстові, картографічні і статистичні матеріали з метою визначення рис і відмінностей у відтворенні, складі і розміщенні населення різних регіонів світу.
		<p style="text-align: center;">Тема 4. Світове господарство</p> <p>Міжнародний географічний поділ та інтеграція праці. Етапи формування світового господарства. Поняття "НТР" та її основні риси.</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає кількість населення світу та окремих країн; - характеризує типи відтворення населення; особливості вікового та статевого складу населення; напрями основних міграційних потоків; структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами. - визначає співвідношення населення за регіонами світу; - пояснює поняття "демографічна політика", "демографічний вибух", "урбанізація", "субурбанізація", "псевдо урбанізація", "міграція", "еміграція", "імміграція", "мегалополіс"; - описує найбільші народи та найпоширеніші мови світу, світові релігії; - порівнює темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів; - аналізує текстові, картографічні і статистичні матеріали з метою визначення рис і відмінностей у відтворенні, складі і розміщенні населення різних регіонів світу.
		<p style="text-align: center;">Практична робота</p> <p>2. Порівняльна оцінка ресурсозабезпеченості двох окремих країн чи регіонів світу (за вибором).</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає кількість населення світу та окремих країн; - характеризує типи відтворення населення; особливості вікового та статевого складу населення; напрями основних міграційних потоків; структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами. - визначає співвідношення населення за регіонами світу; - пояснює поняття "демографічна політика", "демографічний вибух", "урбанізація", "субурбанізація", "псевдо урбанізація", "міграція", "еміграція", "імміграція", "мегалополіс"; - описує найбільші народи та найпоширеніші мови світу, світові релігії; - порівнює темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів; - аналізує текстові, картографічні і статистичні матеріали з метою визначення рис і відмінностей у відтворенні, складі і розміщенні населення різних регіонів світу.
		<p style="text-align: center;">Тема 4. Світове господарство</p> <p>Міжнародний географічний поділ та інтеграція праці. Етапи формування світового господарства. Поняття "НТР" та її основні риси.</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає кількість населення світу та окремих країн; - характеризує типи відтворення населення; особливості вікового та статевого складу населення; напрями основних міграційних потоків; структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами. - визначає співвідношення населення за регіонами світу; - пояснює поняття "демографічна політика", "демографічний вибух", "урбанізація", "субурбанізація", "псевдо урбанізація", "міграція", "еміграція", "імміграція", "мегалополіс"; - описує найбільші народи та найпоширеніші мови світу, світові релігії; - порівнює темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів; - аналізує текстові, картографічні і статистичні матеріали з метою визначення рис і відмінностей у відтворенні, складі і розміщенні населення різних регіонів світу.

1.7.		<p>Промисловість. Географія основних галузей промисловості світу (енергетика, металургія, машинобудування, хімічна промисловість, лісова і деревообробна промисловість, легка промисловість, харчова промисловість). Світове сільське господарство. Географія світового транспорту. Міжнародний туризм. Зовнішні економічні зв'язки.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - називає види природних ресурсів; - характеризує поняття "географічне та навколишнє середовище", "антропосфера", "природокористування", "ресурсозабезпеченість"; закономірності розміщення різних видів природних ресурсів; - виявляє закономірності розміщення природних ресурсів; - порівнює співвідношення ресурсозабезпеченості в окремих регіонах чи країнах світу.
1.8.	3	<p>Тема 5. Глобальні проблеми людства Поняття про глобальні проблеми людства (війни і миру, екологічну, сировинну і енергетичну, голоду, боротьби із злочинністю, тероризмом, хворобами віку).</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає етапи формування світового господарства; - характеризує поняття "міжнародний географічний поділ праці", "НТР"; основні райони розміщення провідних галузей промисловості; головні сільськогосподарські райони світу; - визначає вплив НТР на галузеву структуру та територіальну організацію виробництва; - аналізує за допомогою картографічних і статистичних матеріалів розміщення провідних галузей промисловості світу. - робить висновки про тенденції розвитку транспорту, туризму, напрямки зовнішньоекономічних зв'язків.
1.9.	1	<p style="text-align: center;">Розділ II РЕГІОНАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ</p> <p style="text-align: center;">Тема 1. Країни Європи Загальна характеристика регіону, його склад. Населення, міста. Характеристика господарства країн та значення інтеграційних процесів у його формуванні. Регіональний поділ країни Європи. Зв'язки України із державами Європи.</p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає етапи формування світового господарства; - характеризує поняття "міжнародний географічний поділ праці", "НТР"; основні райони розміщення провідних галузей промисловості; головні сільськогосподарські райони світу; - визначає вплив НТР на галузеву структуру та територіальну організацію виробництва; - аналізує за допомогою картографічних і статистичних матеріалів розміщення провідних галузей промисловості світу. - робить висновки про тенденції розвитку транспорту, туризму, напрямки зовнішньоекономічних зв'язків.
2.	20	<p style="text-align: center;"><i>ФРН. Географічне положення. Населення і міста</i> <i>Особливості сучасного розвитку господарства країни. Промисловість. Сільське господарство. Інфраструктура.</i> <i>Велика Британія.</i></p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає етапи формування світового господарства; - характеризує поняття "глобальні проблеми людства"; - аналізує сутність, причини виникнення, особливості кожної з проблем, можливі шляхи їх розв'язання.
2.1.	5	<p>Особливості ЕГП, вплив його на розвиток країни. Населення, міста. Характерні риси розвитку економіки індустріальної держави. Значення економічних зв'язків. <i>Франція. Особливості ЕГП. Населення і міста. Провідні галузі господарства.</i> <i>Італія. Особливості ЕГП країни, вплив його на розвиток господарства. Населення, міста. Галузева структура господарства країни, її територіальні відмінності. Значення зовнішнього ринку для розвитку країни.</i></p>	<p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає склад регіону; - характеризує особливості розміщення та формування населення країн та регіонів, урбанізаційні процеси; - обґрунтовує галузеву структуру господарства країн Європи. - складає комплексну економіко-географічну характеристику країн регіону; - робить висновки про причини високого індустріального розвитку країн Західної Європи. <p>Учень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає склад території регіонів; - характеризує загальні риси ЕГП, населення; - робить висновки про особливості галузевої структури та територіальної організації господарства країн; - складає порівняльну характеристику забезпеченості природними ресурсами та

		<p>Польща. Особливості ЕГП та господарства. <i>Росія.</i> Особливості ЕГП та ПГП. Населення, особливості національного складу. Сучасний стан економіки країни. Зовнішні економічні зв'язки. <i>Білорусь.</i> Характеристика положення та господарства країни.</p> <p>Тема 2. Країни Азії</p> <p>Загальний огляд. Склад регіону. Різноманітність країн. Особливості господарства країн. Роль країн Азії в світі. Регіон - перехрестя важливих морських комунікацій. Туризм.</p> <p><i>Японія.</i> ЕГП, історико-культурні особливості країни. Особливості населення країни. Роль НТР в економіці Японії. Зовнішні економічні зв'язки.</p> <p>Китай. Особливості розселення, демографічна політика і трудові ресурси Китаю. Особливості економічної політики Китаю, галузі міжнародної спеціалізації . Зовнішні економічні зв'язки.</p> <p><i>Індія.</i> Культурно-історичні особливості країни. Природні умови і ресурси. Розміщення населення і господарства. Роль країни в регіоні.</p> <p>“Далекосхідні тигри” – країни нової індустріалізації. Причини їх швидкого економічного зростання.</p> <p>Економічні зв'язки України з державами регіону.</p> <p>Практичні роботи: 3.Характеристика господарства країн нової індустріалізації Південно-Східної Азії та аналіз причин їх швидкого економічного зростання.</p> <p>Тема 3. Країни Америки. <i>Північна та Латинська Америка.</i> Контрастність країн регіону. Місце і роль США в Америці.</p> <p><i>США.</i> ЕГП. Населення, найбільші міські агломерації та урбанізовані райони. Галузева та територіальна структура господарства, галузі міжнародної</p>	<p>загальних рис господарства країн регіону.</p> <p>Учень:</p> <p>- називає склад території регіону ;</p> <p>- описує загальні риси ЕГП, населення;</p> <p>- визначає темпи розвитку, особливості галузевої структури та територіальної організації господарства країн та регіонів;</p> <p>- називає гарячі точки регіону та пропонує шляхи розв'язання конфліктів;</p> <p>- складає порівняльну характеристику галузевої структури і спеціалізації промисловості країн регіону.</p> <p>Учень:</p> <p>- називає склад території регіону;</p> <p>- описує загальні риси ЕГП, населення, природно-ресурсного потенціалу країн регіону;</p> <p>- визначає особливості галузевої структури та територіальної організації господарства країн регіону;</p> <p>- аналізує причини економічного відставання країн Латинської Америки.</p> <p>- складає порівняльну характеристику господарства держав регіону.</p> <p>Учень:</p> <p>- називає склад території регіону;</p> <p>- характеризує загальні риси ЕГП, населення, природно-ресурсного потенціалу країн та регіонів;</p> <p>- визначає особливості галузевої структури та територіальної організації господарства держав регіону;</p> <p>- аналізує причини економічного відставання країн Африки.</p> <p>- складає порівняльну характеристику господарства країн та регіонів світу.</p>
2.3	4		

2.4.	5	<p>спеціалізації. Найбільші промислові та сільськогосподарські райони. Специфіка зовнішніх економічних зв'язків США.</p> <p><i>Канада.</i> ЕГП. Особливості розміщення населення.</p> <p>Українці в Канаді. Найбільші міські агломерації.</p> <p>Господарство Канади. Роль країни в міжнародному географічному поділі праці.</p> <p><i>Країни Латинської Америки.</i></p> <p>Центральна та Південна Америка. ЕГП та склад території. Різноманітність країн (за територією, кількістю населення, адміністративно-територіальним устроєм, формами правління, рівнем економічного розвитку тощо). Особливості населення. Темпи економічного розвитку, структура економіки, участь регіону в міжнародному географічному поділі праці.</p>	
2.5.	4	<p>Тема 4. Країни Африки, Австралії та Океанії</p> <p><i>Африка.</i> Загальний огляд. Склад території. Історія формування політичної карти. Характерні риси населення, форми розселення і урбанізація в країнах Африки. Особливості територіальної та галузевої структури господарства країн Африки.</p> <p><i>Австралія.</i> Особливості розміщення населення, найбільші міські агломерації. Роль країни в МГПП, значення зовнішніх економічних зв'язків.</p> <p><i>Океанія.</i> Специфіка ЕГП територій регіону. Особливості природи, населення та господарства.</p> <p>Практична робота</p> <p>4. Складання порівняльної економіко–географічної характеристики двох країн будь-якого з регіонів світу (за вибором).</p>	
2.6.		<p>Повторення</p>	

2.7.			
------	--	--	--

Додаток Б
Розробка уроку

Тема уроку: Природний і механічний рух населення

Мета уроку:

- дати учням знання про природний і механічний рух населення, типах його відтворення, дати пояснення про демографічну кризу різних регіонів;
- розвивати логіку мислення, послідовність розумових дій, створювати під час уроку проблемні ситуації;
- виховувати інтерес до населення світу, з метою розширення зв'язків з Україною.

Учні повинні знати: про відтворення населення і його природний рух.

Учні повинні вміти: визначати основні напрями природного і механічного руху населення, аналізувати таблиці, схеми, використовувати допоміжний довідниковий та енциклопедичний матеріал.

Поняття: „рух населення”, „демографічна політика”, „демографічна криза”, „демографічний вибух”, „міграції”, „рееміграція”, „репатріація”.

Тип уроку: комбінований.

Форма уроку: синтетична.

Методи навчання:

1. Інформаційно-рецептивний:
 - вербальний – розповідь-бесіда, робота з підручником;
 - наочний – демонстрація діаграм, таблиць, карт.
 2. Репродуктивний: робота з опорним листом.
 3. Проблемно-творчий: створення проблемних ситуацій.
 4. Індуктивно-дедуктивний: перцепція матеріалу, аналіз, порівняння, узагальнення.
 5. Міжпредметний зв'язок: історія, математика.
- Обладнання: карта густоти населення, політична карта,, атлас (стор.10), підручник (мал..10, стор.33).

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент.

II.Перевірка домашнього завдання:

1. Чому населення є ведучою продуктивною силою суспільства?
2. Які чинники визначають сучасне розміщення населення світу у просторі?
3. Що таке густина населення?
4. Які природні чинники, що впливають на характер розміщення населення світу вам відомі?
5. Проаналізуйте карту „Густина населення світу” (атлас стор.10) і назвіть райони найбільшої густоти населення і причину для кожного з них.
6. Яка зміна чисельності населення спостерігається на Землі і з чим це пов'язане?

III. Мотивація учбової діяльності учнів.

Назвати тему і цілі уроку.

Проблематика уроку:

Використовуючи данні ілюстративного матеріалу порівняйте динаміку чисельності населення окремих великих регіонів земної кулі, порахуйте, як змінюється їх частка в загальній кількості населення Землі, поясніть ці зміни.

Будь яку проблемну ситуацію можна створювати завдяки етапам рішення проблемних ситуацій за такою схемою

Критерії відбору соціально-економічних понять, вчителю ліпше буде представити у такому вигляді:

- доступність змісту поняття чи системи понять;
- зв'язок з попереднім матеріалом (обов'язково);
- використання семантичного пояснення поняття;
- розповідь про історію виникнення поняття, його трансформацію в нашу мову;
- застосування оптимального змісту поняття до практики життя.

План уроку

1. Природний рух населення.
2. Типи відтворення населення, їх характеристика, приклади.
3. Теорія демографічного переходу.
4. Особливості демографічної політики в країнах з різним типом відтворення.

5. Механічний рух населення і його вплив на структуру населення.

6. Види міграцій.

ІУ. Сприйняття і засвоєння нового матеріалу.

Бесіда:

- Як, ви думаєте, будуть називатися зміни в численності населення? (рух населення в часі (природний рух населення: народження – життя – смерть).
- Рух ще відбувається в просторі, коли людина переміщується з одного місця на інше, такий рух називається механічним.
- Чим відрізняються ці поняття?

Висновок: природний приріст визначається як різниця між народжуваністю і смертністю і визначається за формулою:

$$\text{Пр.пр.} = \text{Н} - \text{С}$$

де, Н – це народжуваність

С – смертність

Питання: Чи може природний приріст бути від'ємним?

Типи відтворення населення:

Складність і динаміку чисельності і руху населення пояснює теорія демографічного переходу в якій виділяють три фази:

1. Висока народжуваність і висока смертність пов'язані з низьким рівнем життя населення і слабим розвитком медицини (Сомалі, Малі, Чад).
2. За рахунок підвищення рівня життя і поліпшення медичного обслуговування меншає смертність при традиційно високій народжуваності – „демографічний вибух” – швидкі темпи приросту населення (більше за 1,8%) (Венесуела, Болівія, Нігерія, Індія).
3. Народжуваність меншає шляхом підвищення соціально-економічного статусу жінки, смертність біля 0,2%-0,6% . приріст невеликий або відсутній.

Який можна зробити висновок?

Щоб контролювати ці проблеми в країнах існує демографічна політика.

Що це таке? – система державних методів з метою урегулювання народжуваності в потрібному напрямі.

Доведіть на конкретних прикладах, що за показником густоти населення не можна говорити про рівень соціально-економічного розвитку тієї чи іншої держави.

Які заходи можна вжити на підвищення або поменшання народжуваності на вашу думка (економічні, правові, морально-психологічні, релігійні тощо).

Враховуючи розроблені критерії відбору соціально-економічних понять та психолого-педагогічні умови процесу формування соціально-економічних понять можна запропонувати таке завдання:

Чому велике місто, яке одночасно є столицею можна назвати візиткою країни? Для цього нами враховується доступність змісту понять, зв'язок з попереднім матеріалом, використання семантичного пояснення, застосування оптимального змісту поняття до практики життя. При врахуванні психолого-

педагогічних умов, ми розбиваємо ситуацію на такі структурні одиниці: інтерес вчителя географії до соціально-економічної тематики, врахування рівня попередньої підготовки старшокласників, підготовленість учнів до сприймання та засвоєння соціально-економічного матеріалу, поетапне залучення старшокласників до творчої роботи, посиленість завдань з урахуванням індивідуальних особливостей.

При врахуванні рівнів сформованості понять, нами робляться такі дії: аналізується зміст рівнів сформованості понять, знання і вміння самостійно переносяться учнями в нову ситуацію, бачення нової проблеми в знайомій ситуації, самостійне комбінування відомого способу діяльності в новий, побудова принципово нового способу рішення. Рівні: зразки наукового рішення проблеми під час проблемного викладу, навчання учнів виконувати окремі етапи рішення за допомогою частково-пошукового методу. Рішення з десятикласниками проблемних задач, під час евристичної бесіди, яка складається із серії питань, кожен з яких є кроком на шляху рішення проблеми. Повністю самостійний аналіз проблемної ситуації, постановка і рішення проблеми.

Створення проблемних ситуацій під час уроку.

Чому „відтік умів” перетворилась в одну з форм експлуатації країн, що розвиваються?

Для організації дискусії десятикласників треба попередити.

Дії учнів:

- самостійно під час бесіди розповідають про поняття „відтік умів”, даючи йому дефініцію, аналізуючи процес;
- ілюструють це явище за допомогою конкретних прикладів;
- доказують, що „відтік умів” можна розглядати як одну з форм і проявів експлуатації країн, що розвиваються;
- відповідають на питання вчителя:
 - 1) чи характерно це явище для розвинутих країн? Поясніть яка ситуація склалася в Україні з приводу процесу „відтік умів”?
 - 2) Чому за останні роки цей процес особливо загострився в нашій країні?
 - 3) Які засоби по зниженню або по стабілізації ви би запропонували нашому уряду?
 - 4) Як ви гадаєте, перехід країни на ринкові відносини буде сприяти зниженню або збільшенню темпів росту цього процесу?

Наступна проблемна ситуація:

- 1) Чи прослідковуються зв'язок трансформації між Західною Європи в кардинальний світовий епіцентр трудової імміграції і демографічної ситуації в цьому регіоні?
- 2) Що таке механічний рух населення? Міграція – це рух населення в просторі. Які причини для міграцій: економічні, соціальні, політичні, етнічні, релігійні, інтелектуальні, природно-географічні.

Велике значення набуває проблемна ситуація під час вивчення регіонального розділу.

Питання на закріплення:

- У чому суть теорії демографічного переходу?
- Особливості демографічної політики в країнах з різними типами відтворення населення.
- Види і причини механічного руху населення.
- Які зовнішні і внутрішні міграції характерні сьогодні.
- Наведіть приклади міграцій характерні нашої країні.

Підведення підсумків уроку:

Типи відтворення населення.

Динаміка чисельності населення світу.

Густота населення.

Формула природного приросту.

Рух населення.

УП. Домашнє завдання: читати § 8, стор.31-34, питання 2,3.

Додаток В

Типи відтворення населення світу

І тип відтворення населення	ІІ тип відтворення населення	Методи роботи
Низька народжуваність і низька смертність	Висока народжуваність і висока смертність	Робота зі схемою
Природний приріст до 10 чол. на тис. мешканців (< 1%)	Природний приріст більше за 12 чол. на тис. мешканців (> 1,2%)	Робота з зошитом
Які країни будуть характерні для цих типів ?	Які країни будуть характерні для цих типів ?	Робота з підручником (мал.10, стор.33 „Динаміка процесу природного приросту населення”)
Розвинені країни з перехідним типом економіки: США, Канада , Німеччина, Польща, Росія, Україна	Країни Африки, Азії, що розвиваються: Афганістан, Ангола, Лівія, Пакистан, Уганда.	

Додаток Д

Творчі завдання

Порівняйте за схемою приріст населення в I і II типах відтворення

I тип відтворення населення		II тип відтворення населення	
Європа	11н.-11п.=0п. п.	Африка	41н.-13п.=28п. п.
Північна Америка	15н.-9п.=6п. п.	Азія	24н.-8п.=16п. п.
Австралія і Нова Зеландія	15н.-7п.=8п. п.	Латинська Америка	27н.-6п.=21п. п.
Японія	10н.-7п.=3п. п.	Океанія	23н.-7п.=16п. п.

- Які причини зменшення народжуваності в розвинених країнах? (зростання економічного розвитку, зміна статусу жінки).

- Які проблеми виникають в країнах з цими типами відтворення?

Додаток Ж

Анкета для учнів 10-х класів

З ПЕРЕРАХОВАНИХ ПОНЯТЬ ОБЕРІТЬ ТІ, КОТРІ НА ВАШУ ДУМКУ НАЛЕЖАТЬ ДО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОНЯТЬ

Географічне середовище _____

Корисні копалини _____

Питна вода _____

Природокористування _____

Географічна карта _____

Апартеїд _____

Ресурсозабезпеченість _____
 Етнос _____
 Територіально-виробничий комплекс _____
 Рекреаційні ресурси _____
 Розподіл праці _____
 Масштаб _____
 Продукція _____
 Інфраструктура _____
 Промисловість _____
 Природно-ресурсний потенціал _____
 Оренда _____
 Нація _____
 Рибальство _____
 Землеволодіння _____
 Міжнародна торгівля _____
 Торговий баланс _____
 Економічний район _____
 Спеціалізація виробництва _____
 Колектив _____
 Міжнародний туризм _____
 Бюджет _____
 Урбанізація _____
 Латифундія _____
 Населення _____
 Іригація _____
 Трудові ресурси _____
 Біржа _____
 Науково-технічна революція _____
 Густина населення _____

Додаток 3

Анкета для вчителів, які викладають курс
 „Економічна і соціальна географія світу”

1. Охарактеризуйте прийоми роботи з підручником, статистичними матеріалами, графіками, карто-схемами _____

2. Проаналізуйте власну методику формування поняття „науково-технічна революція ” _____

3. Охарактеризуйте свої міркування про те, які особливості формування понять при вивченні цього курсу, враховуючи зміст курсу і вікові характеристики учнів 10-х класів _____

Додаток К
УРОК-ГРА
Суд над суспільством

Сценарій уроку

Заздалегідь вчитель географії розподіляє ролі учням:

Учні, отримавши ролі додатково відшуковують відповідний матеріал але орієнтовні слова їм роздає вчитель географії.

Такий урок можна провести на паралелі десятих класів із залученням великої кількості людей (тобто на паралелі класів).

Проводиться він в кінці теми „Глобальні проблеми людства”.

СУДДЯ: сьогодні ми слухаємо справу про забруднення оточуючого середовища про екологічні проблеми суспільства.

Справа буде складатися з двох частин.

В першій частині

ПРИРОДА – звинувачує **СУСПІЛЬСТВО**,

людину, значення якого, за ідеєю Ж.Б.Ламарка, звести свій род, попередньо зробити Землю неприродною для мешкання.

У другій частині, за Ж.Бюффоном, як сила, яка здатна з дикої помираючої природи зробити приємну і живу.

Власною працею людина відкриває в природі те, що вона ховала – невідомі скарби. Я запрошую високий суд об’єктивно розібратися, заслухати обидві сторони, свідків і винести справедливий вирок.

СЕКРЕТАР: Запрошується **ПРИРОДА**

ПРИРОДА: Минуло вже біля 1 млн. Років, як з’явився на Землі людина. Завдяки науково-технічним досягненням він вирішив, що він господар. І вільно чи невільно став застосовувати до мене давній принцип всіх загарбників : „Разделяй и властвуй”.

СЕКРЕТАР: Запрошується СУСПІЛЬСТВО

СУСПІЛЬСТВО: Найвища організація життя і існування – це суспільство. В давні часи, коли людина були збиральником і мисливцем, вона знаходилась в більш гармонійній єдності з довкіллям і повністю залежала від неї. З розвитком техніки люди ставали сильними. Вони вже могли підкоряти сили природи під себе.

СУДДЯ: Тепер послухаємо свідків і тих, що постраждали.

СЕКРЕТАР: Запрошується постраждала ЗЕМЛЯ

ЗЕМЛЯ: Щоб прогудуватися, вдягнутися, людина користується земельними ресурсами. Орні землі займають приблизно 1,5 млн. гектарів. Пасовиська займають більш 3 млрд. Гектарів. При неправильної обробки землі ґрунти порушуються, що призводить до розвитку ерозії, вторинному засоленню.

СВІДОК: Людство щорічно видобуває з земних надр більш 100 млрд. тон руд горючих і будівельних матеріалів. Видобуток корисних копалин призводить до зміни рельєфу Землі, виникненню улоговин, пустот.

СУДДЯ (звертаючись до адвоката Природи): Чи є факти негативного впливу добрив на здоров'я людини?

АДВОКАТ ПРИРОДИ: Збільшена кількість нітритів і нітратів у харчових продуктах призводить до багатьох захворювань людини. В сільському господарстві у великої кількості застосовуються пестициди, які використовуються людиною для боротьби з шкідниками різних культур і зникнення паразитів домашніх тварин.

СУДДЯ (звертаючись до адвоката Суспільства): Що робиться сьогодні людиною, для запобігання розвитку захворювань від мінеральних добрив?

АДВОКАТ СУСПІЛЬСТВА: В деяких країнах зменшують застосування пестицидів або повністю від них відмовляються.

СЕКРЕТАР: Запрошується свідок АТМОСФЕРА

АТМОСФЕРА: Джерелами забруднення атмосфери є:

- продукти згорання автотранспорту і повітряного флоту;
- промислові викиди і комунально-побутові відходи;
- радіоактивні елементи, які потрапляють в атмосферу при ядерних вибухах, аваріях тощо.

СЕКРЕТАР: Запрошується свідок БІОСФЕРА

БІОСФЕРА: Щорічно площа лісів зменшується на 2 %, швидкість загибелі екваторіальних лісів за останні 50 років складає 20 га за добу. Людина є винуватим в загибелі багатьох видів тварин і рослин. Призводяться статистичні дані зниклих тварин і рослин, показуються фотографії і слайди.

СЕКРЕТАР: Запрошується свідок ГІДРОСФЕРА

ГІДРОСФЕРА: Вода – неоціненне багатство, без якого неможливе життя на планеті. Статистичні дані, фотографії водойм. Джерела забруднення водойм:

- побутові і промислові відходи;
- мінеральні добрива, які вимиваються з полів;
- продукти розпаду;
- горючі речовини морського і річкового флоту;

- нафта, яка покриває $\frac{1}{4}$ частину Світового океану;
- відходи тваринництва;

СУДДЯ (звертаючись до адвокату Суспільства): Відповідає людина за власні помилки?

АДВОКАТ: Так, людство відповідає за власні помилки. Для збереження деяких видів тварин і рослин організовані заповідники, заказники, національні парки.

СУДДЯ: Сутність конфлікту людини і природи заключається в тому, що людство намагається взяти від природи значно більше, ніж природа може дати. Особливості сучасного етапу взаємодії суспільства і природи Антуан де Сент-Екзюпері пояснював, казавши: «Есть победы, которые наполняют воодушевлением; есть и другие, которые принижают. Одни поражения несут гибель, другие пробуждают к жизни». Сьогодні на кожному з нас лежить велика відповідальність за стан природи, а відповідно за здоров'я і благополуччя сьогоднішньої і наступних генерацій.

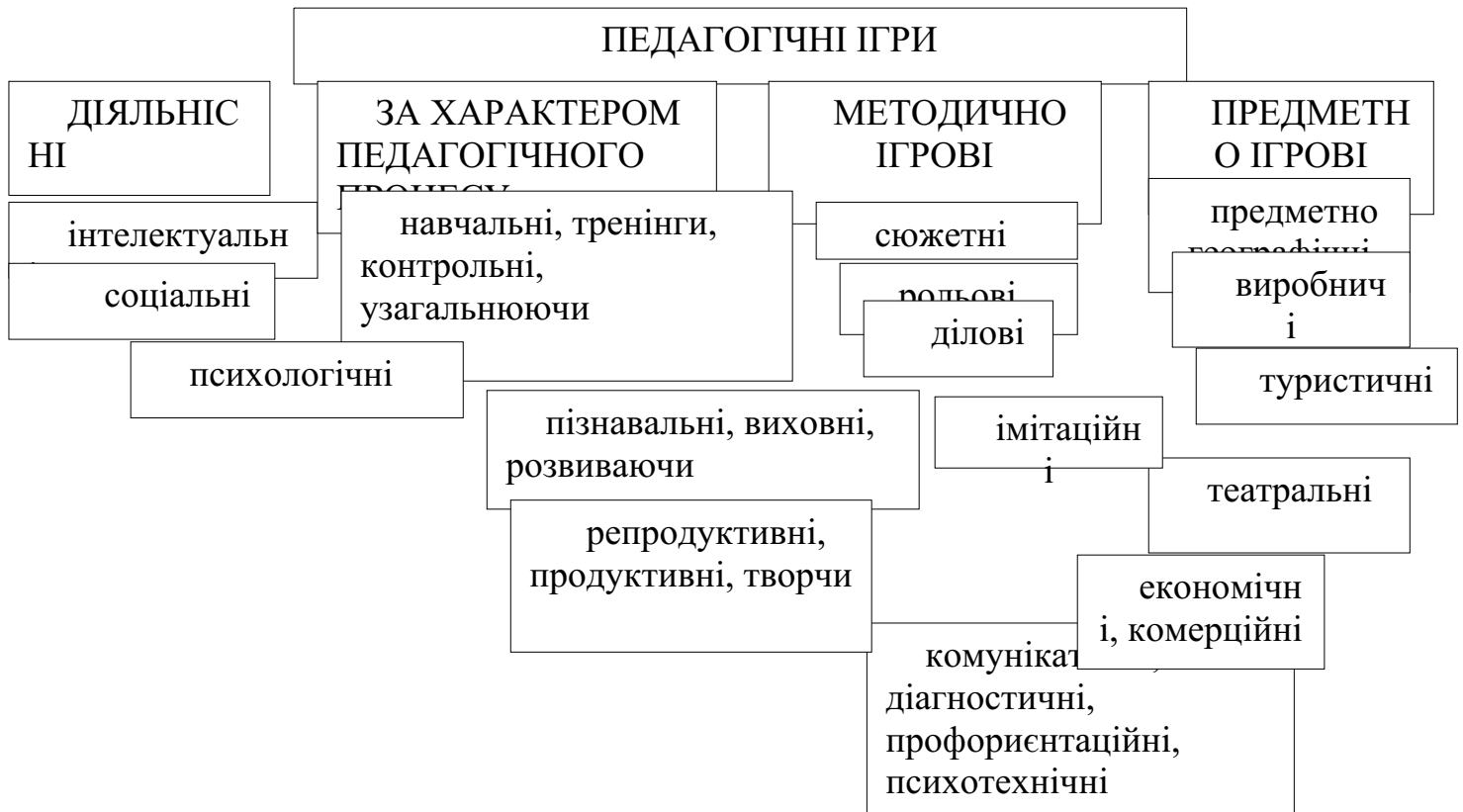
СУПЛЬСТВО: Інтенсивне зростання народонаселення потребує значного виробництва і споживання продовольчих, мінеральних і енергетичних ресурсів. Ми хочемо добре жити, а для цього потрібна сировина.

СУД пішов на нараду

СУДДЯ проголошує рішення суду:

1. Будувати очисні споруди, використовуючи малосернисте паливо, перероблювати сміття.
2. Переходити до безвідходних технологій виробництва.
3. Раціонально розміщувати виробництво чорної і кольорової металургії, хімічної і целюлозно-паперової промисловості.
4. Переходити до біологічного землеробства.
5. Промисловим підприємствам проводити комплексну очистку води (механічну, хімічну, біологічну). І таке інше.

Додаток Л
Класифікація ігор

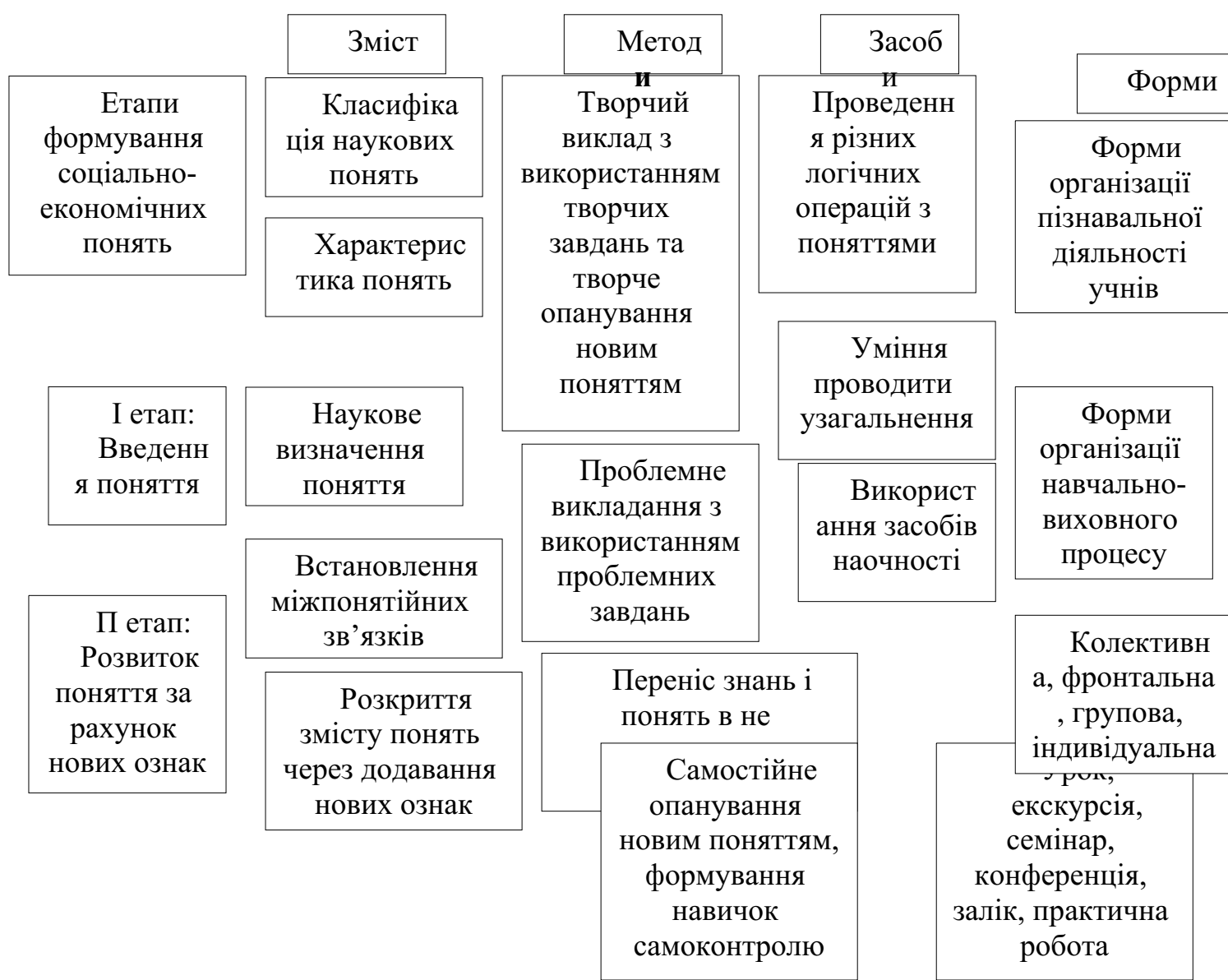
Додаток М

Математичні формули, що використовувались для статистичної обробки результатів дослідження

Середнє арифметичне якісних показників відповідей	$X = \Sigma X_1 / \Pi,$ де X – середнє арифметичне X_1 – оцінки учнів Π – кількість учнів Σ – сума оцінок учнів
	$\sigma = \sqrt{\Sigma P(B-X)^2 / \Pi}$ де

Показник середньоквадратичного відхилення	σ – середньоквадратичне відхилення показника знань в учнів, X – середній бал, B – оцінка учнів (бали), Π – загальна кількість учнів, P – кількість учнів на кожну оцінку
---	---

Додаток Н
Схематична модель процесу
формування соціально-економічних понять

Ш етап:
Корекція та
систематизація
поняття

Систематизація
понять

ІУ етап:
Практичне
застосування

Уточнення
і корекція
термінології

Вміння
практично
використовувати
вивчене поняття

Основний шлях
формування понять –
дедуктивний – привчає
учнів до теоретичного
аналізу навчального
матеріалу